Mircea Eliade

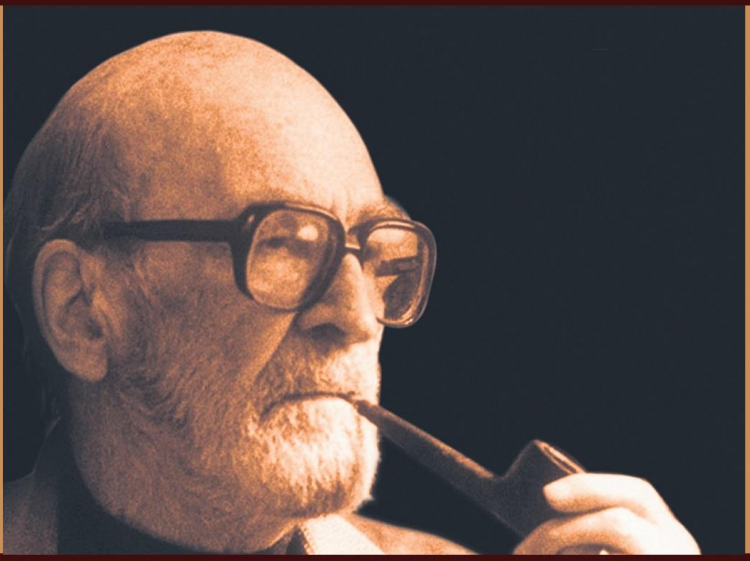

OCEANOGRAFIE

Editura „CULTURA POPORULUI”
Bucureşti, 1934

MIRCEA ELIADE

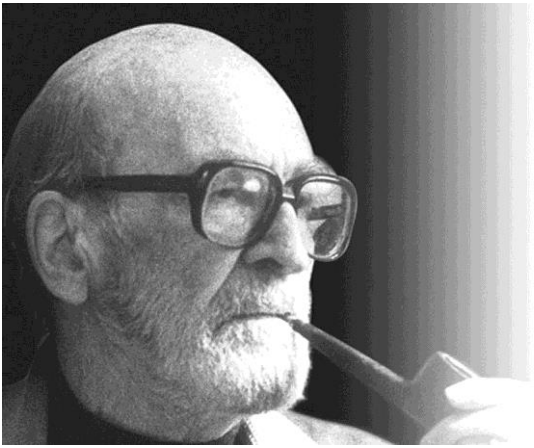

OCEANOGRAFIE

CU UN DESEN INEDIT DE
MARCEL IANCU

Editura „CULTURA POPORULUI”

Bucureşti, 1934

MIRCEA ELIADE – desen de Marcel Iancu

O PREFAȚĂ PROPRIU-ZISĂ

Am ezitat multă vreme dacă n-ar fi mai simplu să scriu, în loc de prefață, câteva cuvinte drept motto. De pildă: „Cartea aceasta nu e o carte de gândire, ci una de înțelegere". Căci într-adevăr aşa este. Cei ce vor căuta între coperțile ei dialectică, demonstrație sau controversă – vor fi deziluzionați. În timpul când, au fost scrise paginile ce urmează, nu mă interesa gândirea propriu-zisă, ci înțelegerea. Care, după cum se poate constata de către oricine, este cu desăvârşire deosebită de „gândire". Putem gândi mult şi bine, şi totuşi nu înțelegem nimic. Deosebirea esențiala între tinerețe şi bătrânețe este că cea dintâi practică gândirea, iar celeilalte îi aparține înțelegerea.

Fiind o simplă carte de „înțelegere", deci de experiență personală şi de afirmare – mă temeam să nu fie considerată altfel decât ceea ce este în realitate. Mă temeam, mai ales, să nu fie legată prea mult de mine, ca ins şi coautor, în timp ce ea nu este legată de nimic; sau poate numai de întâmplări pe care acum chiar eu le-am uitat. Nicio pagină n-a fost scrisă „reflectând", nicio concluzie n-a fost trasă prin dialectică. În această carte nu sunt decât constatări, mărturisiri; nu în sens de confesiune dramatică, ci de simplă prezență; mărturisire a ceva ce am văzut sau am înțeles; depoziție. De aceea, deşi e legată de întâmplări şi stări sufleteşti cu totul personale – mi se pare a fi tot ce am scris eu mai „impersonal". Paradoxul acesta aparent se rezolvă simplu pentru cei ce ştiu că numai trăirea nudă, autentică, poate ajunge „fapt"; adică poate fi depăşit, uitat, poate supraviețui dincolo de memorie.

Prefața aceasta pe care o scriu acum, să mărturisesc, mă intimidează. Socotesc că ar fi trebuit să anexez o prefață fiecăreia din cărțile pe care le-am tipărit. Nu pentru justificarea sau explicitarea lor (deşi nici lucrul acesta nu e de ruşine). Ci înainte de toate pentru a mărturisi de ce a fost scrisă fiecare carte, şi cum a fost scrisă. Poate că cititorului nu-i spun nimic asemenea prefețe, sau le găsesc de-a dreptul abuzive. Şi asta mi se pare o ciudată nedreptate, pe care, în cartea de față, sunt hotărât s-o înlătur. Vă mărturisesc că țin cu tot dinadinsul să spun aici tot ce nu am putut spune în prefețele celorlalte cărți ale mele. Dacă sunt puțin

intimidat acum, asta se datoreşte mulțimii de confesiuni, atâta timp suspendate.

Aş vrea să scriu un ghid pentru cititor, deşi, continuând a vorbi despre mine. De altfel, demult mă urmăreşte ispita unui manual de introducere în tehnica şi voluptatea cititului. Nu ştiu dacă am să-l încep vreodată. Ceea ce vreau să scriu acum este foarte simplu: o invitație către cititor de a citi cartea aceasta aşa cum a fost ea improvizată. Chesterton spune undeva că atunci când eşti grăbit, apuci calea cea mai lungă. Nu ştiu dacă vorba asta e adevărată întocmai. Dar sunt sigur că atunci când eşti grăbit, apuci calea cea mai primejdioasă, cea mai dramatică. De felul meu foarte liniştit, foarte calm – mă cuprinde panica de câte ori trebuie să scriu ceva pentru public, sau să vorbesc unui anumit public. (Cei care au avut prilejul să mă asculte, ştiu ce penibil mă bâlbâi şi cu câtă greutate îmi păstrez firul gândului). Mi se pare, atunci, că oamenii aceia aşteaptă de la mine un adevăr de care au urgentă nevoie, fără de care se sufocă, se pierd, se năruie. Orice îndemn la calm şi la prezență de spirit, este inutil. Mi se pare că trebuie să spun repede anumite lucruri, şi anumite lucruri grave, eficiente. Şi atunci mă grăbesc, sar peste obstacole, fac greşeli de limbă şi de logică (dar ce importanță pot avea toate acestea?) numai ca să pot ajunge mai repede la țintă.

Ceea ce este ridicol, este faptul că „ținta" aceasta nu are nimic dramatic în ea. Nu e nici revelație, vai de mine! nici mister, nici profetism. Este pur şi simplu o invitație la înțelegere, *la luarea de cunoştință de anumite lucruri din jurul nostru sau din inima noastră. Un lucru atât de simplu şi de la mintea omului, încât, probabil, dacă nu m-aş grăbi nici nu l-aş mai spune. Şi totuşi sentimentul de panică stăruie de câte ori sunt chemat să scriu sau să vorbesc ceva. Stăruie impresia că e vorba de nişte lucruri esențiale şi urgente, de nişte socoteli care trebuiesc făcute cât mai e timp.*

Cât mai e timp?! Dar timp avem, slavă Domnului, destul, ați spune Dumneavoastră. Eu cred altfel. Cred că suntem blestemați să ne consumăm inutil timpul, şi că dacă nu ne „pierdem" niciodată timpul nu înseamnă că îl avem, *că îl stăpânim, îl fecundăm. Lucrurile acestea le-am mai scris o dată în cartea de*

față, şi n-are sens să le repet aci.

Dar, fie că îmi dați dreptate sau nu-mi dați, eu aşa am simțit şi aşa am scris. Grăbit, deci; dramatic. Şi ca să citiți cu oarecare participare cartea, trebuie să n-o citiți grăbit nici pasionat. Un text compus încet, cu grijă, în perfect control – poate fi citit cât de repede. Gândirea care îl susține e limpede, riguroasă, rectilinie. Ce nu prindeți la cea dintâi fugă a ochilor, poate fi reconstituit aproape automat, poate fi ghicit fără niciun efort.

Cu totul altul e cazul unui text scris în grabă, care vrea să spună anumite lucruri repede şi dramatic. Dacă vă grăbiți şi Dumneavoastră, citindu-l, nu mai are niciun sens. Pentru că nu interesează finalul, „concluziile" (ca la un text compus pe îndelete), ci alunecările pe de lături, scăpările din condei, parantezele, ezitările. Sunt lacune care trebuiesc completate cu imaginația Dumneavoastră. Sunt fraze care par paradoxale din pricină că autorul n-a avut timp să le limpezească, şi nu s-a îndurat să le şteargă din manuscris şi să le exprime altfel. Sunt obstacole pe care el le-a ignorat, cu sau fără voia lui. (Dar nu vă lăsați păcăliți de asemenea obstacole. De multe ori sunt numai aparente. Şi dacă autorul nu le-a menționat, nu înseamnă întotdeauna că le-a evitat, ci că gândind mai adânc, s-a convins că ele nu rezistă – şi a trecut mai departe).

Totul, într-o carte improvizată, febrilă, dramatică – vă invită la control. Dar să ne înțelegem; nu e vorba de un „spirit, critic" permanent treaz – ci de o luciditate simpatetică. „Spiritul critic" nu are ce căuta aici. Ar avea o victorie prea facilă. Nu e vorba de a „prinde" pe autor cu felurite insuficiențe, contradicții şi chiar incoerențe. Vă rog să mă credeți că sunt tot atât de inteligent ca oricare dintre Dumneavoastră, şi că îmi dau şi eu seama de toate lipsurile şi abuzurile de încredere din această carte. Le-am păstrat, totuşi. Fie pentru că de când le-am scris mi-am modificat atât de mult părerile (sau, mai precis, am ales alte *puncte de vedere) încât erorile de acum câțiva ani nu mai mă interesează, nemaifiind ale mele; – fie pentru că erorile acestea sunt prezentate într-un sistem de paranteze şi divagații care rămân interesante în sine, oricare ar fi concluziile la care conduc.*

Deci, păstrați-vă controlul şi garda contra ispitelor dramatice –

dar renunțați la jocul de a mă prinde cu mâța în sac. Între noi fie zis, ce importanță pot avea toate „greşelile" mele sau ale altora? Greşelile unui om sunt grave numai atunci când înapoia lor nu se ascunde decât mediocritate, suficiență sau onestitate profesională. Dacă un autor de manuale filosofice face erori de logică sau de istorie – atunci e grav. Dacă un economist, sau un istoric, sau un critic, practică greşeli – cu sau fără voia lor – este chiar extrem de grav. Dar ce contează greşelile, contradicțiile, incoerențele – într-o carte ca cea de față? Eu nu fac nici istorie, nici critică, nici filosofie. Ceva mai mult; chiar dacă aş face filosofie sau istorie, şi s-ar întâmpla să încerc în asemenea scrieri valorificări noi sau puncte de vedere inedite – chiar şi atunci „greşelile n-ar avea nicio importanță. (Fireşte, dacă aş propune ceva efectiv, nou, important). Profesorul meu de persană, Lucian Bogdanof, îşi începea cursul arătându-ne, în prima pagină din „Grundriss der neu persischen Etymologie" a lui Horn greşeli atât de grave încât, spunea el, vom pierde examenul. Dar adăuga: „Aş dori ca după douăzeci şi cinci de ani de studii, să puteți asimila numai jumătate din substanța acestei cărți geniale". Iar în filosofie, nu se întâmplă acelaşi lucru? Toate sistemele care au fecundat într-adevăr timpul şi au făcut un pas mai departe în cunoaşterea filosofică – nu sunt pline de asemenea „greşeli"? Perfecte sunt numai comentariile, numai rezumatele şi monografiile.

Iată, deci, de ce nu mi-e teamă de greşelile pe care am fost nevoit a le face şi, nădăjduiesc, voi continua să le fac atât timp cât voi rămâne om viu. Şi asta, nu pentru că socotesc că am „creat" cine ştie ce „sistem" de gândire cu care m-aş putea mândri – ci pur şi simplu pentru că în cartea de față altele sunt criteriile prin care trebuie judecată. Dar, în primul rând, trebuie să mă credeți pe cuvânt. Eu bănuiesc cât e de greu lucrul acesta, şi de aceea nu m-am îndurat să las şi cartea de față fără o introducere prealabilă. E greu, pentru că oricine se poate prezenta în fața Dumneavoastră cu aceeaşi tehnică dramatică, refuzând să se justifice prin argumente. Sinceritatea şi autenticitatea pot fi, chiar ele, perfect mimate. Eu am încercat de câteva ori, şi am obținut efecte impresionante. Totuşi, vă rog să mă credeți pe cuvânt. Vă ajut chiar eu să-mi acordați această încredere.

În primul rând, multe, foarte multe, din paginile de față – nu-mi mai aparțin. Aş refuza să le scriu astăzi. Am învățat sau am uitat multe lucruri de când le-am scris. Le republic astăzi tocmai pentru că cred în puritatea izvorului care le-a hrănit, pentru că ştiu cum au fost scrise: dintr-o sufocantă nevoie de a spune un lucru urgent şi capital – pe care n-am apucat, totuşi, a-l spune niciodată până la capăt.

În al doilea rând, trebuie să vă mărturisesc că, în fundul fundului sufletului meu, sunt puțin altfel decât apar în cartea asta sau în celelalte cărți. Sunt un om foarte corect cu textele altora, muncind câte cinci ani pentru a scrie un mic tratat ştiințific. Mă grăbesc grozav în tot ceea ce priveşte gândurile sau sentimentele mele scrise. Dar am infinite scrupule față de ceea ce presupune tehnică, erudiție, gândire. În cartea aceasta şi tehnica şi erudiția şi gândirea sunt disprețuite, dintr-un anumit punct de vedere, al creației, al istoriei care se face. Dar, ca şi ornamentele, ele pot fi disprețuite, numai după ce le ai din belşug.

Dacă îmi acordați, deci, oarecare încredere, dacă citiți paginile ce urmează cu o luciditate simpatetică – fără a uza de o critică sau de o gramatică ce n-are ce căuta aici – veți întâlni o serie de divagații care v-ar putea interesa. Ceea ce e cumplit în rezultatele unui scris dramatic este faptul că ele apar, în cele din urmă, divagații. Toate apocalipsele apar astfel, şi toate fraudele literare. Când vrei să spui repede un lucru esențial, nu numai că îl spui dramatic, dar îl spui oarecum ridicol. În ceea ce mă priveşte, lucrul acesta nu mă înspăimântă. Divagații ridicole apar toate lucrurile centrale, esențiale, ireversibile ale existenței noastre. O declarație de dragoste, este o divagație plină de ridicol pentru o a treia persoană. O agonie exprimată prin cuvinte, este iarăşi o divagație ridicolă. Şi câte altele nu sunt? Foamea, beția, caritatea, bucuria –cunoaşteți alte bâlbâieli mai ridicole decât expresia acestor experiențe decisive şi esențiale unui om adevărat?

Aşadar, nu de divagație mi-e mie teamă. Cum spuneam undeva, chiar în această carte, cred că o adevărată divagație coincide cu însuşi gestul vieții: curgerea, creşterea, nesimțita prefacere organică. Mi-e teamă numai că, din cauza aspectului alert şi familiar al acestor divagații, cititorul să nu se lase târât şi

să treacă peste sensurile noi în care sunt întrebuințate, în cartea de față, o serie de cuvinte uzuale. Atrag atenția asupra acestui lucru fără nicio urmă de orgoliu sau de îngâmfare literară. E vorba aici de cu totul altceva. Un text dramatic, o divagație pură, fascinată de ținta pe care vrea s-o facă accesibilă, s-o precizeze – neglijează în procesul său de expresie preciziunea semantică. Când vrei să arăți cu tot dinadinsul un lucru pe care tu îl vezi precis înaintea ta, a cărui precizie în contururi te obsedează – te exprimi la întâmplare. Alegi cele dintâi cuvinte care îți cad sub condei. Prezența ideii pe care vrei s-o faci clară e prea tulburătoare pentru vocabularul tău. De aceea, o sumă de cuvinte (aventură, experiență, timp, fapt, gândire, întâmplare, etc.) capătă aici sensuri noi. Puțină atenție şi foarte puțină bunăvoință ajung ca ele să poată fi suficient luminate prin context.

Caracterul de divagație şi de improvizație al acestor pagini nu e deloc respectat de titlul acestui volum: Oceanografie. *O analiză oceanografică presupune o tehnică bine controlată, o mare răbdare şi, mai ales, o putere de analiză precisă de care n-am dat deloc dovadă în acest volum. Totuşi, titlul „Oceanografie" îşi are un anumit sens. Pe care îl prețuiesc şi acum; şi pentru luminarea căruia îmi îngădui să reproduc aici un articol tipărit mai demult sub acelaşi nume.*

„Nu am deloc impresia că zonele cele mai puțin luminate într-un suflet contemporan sunt aşa numitele activități subconştiente şi inconştiente Cred, dimpotrivă, că obscuritățile cele mai impermeabile şi mai primejdioase se găsesc în gesturile şi intențiile socotite de toată lumea clare, evidente, simple şi etern valabile. Întrebați în jurul vostru despre cele mai imediate şi mai decisive fapte, şi veți vedea cât de neclare, de inerte sau de complicate zac ele în sensibilitatea şi inteligența oamenilor. Un om vă poate spune foarte mult despre memoria lui, despre visele şi superstițiile lui, despre îndoielile, nostalgiile, regretele lui – dar va fi incapabil să lege două fraze coerente asupra unui lucru socotit neesențial sau de la sine înțeles, bunăoară, de ce face cutare lucru, de ce vorbeşte, de ce porneşte în fiecare dimineață la muncă; sau, de unde are siguranța că un lucru este bun şi altul rău, că un lucru trebuie făcut şi altul evitat sau ascuns, ş.a.m.d.

Mi se par mult mai obscure şi mai complicate aceste „simple" fapte pe care fiecare dintre noi le repetăm o viaţă întreagă, fără să ne întrebăm încă asupra validităţii sau eficacităţii lor, convinşi fiind că ele trebuie să fie şi să rămână aşa. Superstiţiile nu trebuiesc căutate numai în ceea ce ni se pare nouă obscur; superstiţioase sunt însăşi actele de bază ale vieţii noastre sufleteşti. Participă adică la un automatism în care nu încercăm niciodată să intervenim; le facem din teamă sau din obişnuinţă, credem în realitatea lor fără să o cercetăm, nu încercăm nici să le depăşim nici să le modificăm; într-un cuvânt suntem trăiţi de viaţă, nu trăim noi viaţa; şi superstiţia perfectă este tocmai completa abdicare la orice autonomie, la orice arbitraj, la orice libertate. Suntem automaţi când ajungem superstiţioşi. Şi nicăieri nu întâlneşti mai multe superstiţii decât în conştiinţa unui modern, cât ar fi el de educat şi de experimentat în ştiinţele secolului.

Greşim când socotim popoarele „primitive" sau celelalte rase, superstiţioase. Superstiţiile lor sunt numai eşuări în faţa unei intuiţii precise a lumii. Sunt înţelegeri eronate sau imperfecte, fragmente dintr-o viziune globală, dintr-un Weltanschaung *– dar sunt vii, sunt cadrele organice unei experienţe perpetue, au o structură.*

Adevăraţii superstiţioşi sunt modernii, civilizaţii – nu „sălbatici". Pentru că în conştiinţa lor activează o serie de automatisme, asupra cărora nu se întreabă nimeni, şi pe care le suportă toţi până la moarte. Mai cu seamă defunctul pozitivism a fost fertil în sisteme de superstiţii, pe care elita şi, după ea, publicul le-au îmbrăţişat cu o incoerenţă şi o siguranţă înmărmuritoare. După atâtea generaţii impotente, incapabile să gândească pe realităţi, ci gândind întotdeauna automat, superstiţios – mi se pare că însăşi inteligenţa s-a alterat. Într-un anumit sens se poate vorbi despre crepusculul inteligenţei în civilizaţia noastră.

Validitatea inteligenţei nu constă numai în perfecta ei funcţionare – ci mai ales în aplicarea ei la obiectul necesar. O inteligenţă poate funcţiona perfect chiar asupra unui alt obiect decât cel cerut de actul gândirii. De aceea avem atâţia oameni deşteptţi printre noi; pentru că intrăm într-o nouă scolastică, în sensul peiorativ al cuvântului. Gândim perfect, gândim magnific –

dar nu pe obiectele „bune”, nu pe cele cerute. Sunt o infinitate de asemenea „obiecte” care scapă unui modern (din motive pe care nu avem a le cerceta aici, deşi istoria lor este fascinantă şi edificatoare); de pildă, incomprehensibilitatea simbolului în timpul nostru. Cei mai abili gânditori contemporani sunt incapabili să înţeleagă direct *un simbolism organic, cum ar fi acela [al] unei culturi străine (fie asiatice, fie amerindiene) sau al unui hermetism european dinaintea iluminismului. Ei au nevoia unei* chei, *unui instrument cu care să deschidă automat acel sistem simbolic. Ceva mai mult; sunt incapabili să gândească simbolic, pentru că au superstiţioasa teamă de superstiţie, şi aceasta îi paralizează. Ori, simbolul mi se pare un obiect esenţial inteligenţei; cred că judecăţile simbolice, ca şi intuiţiile simbolice, nu pot lipsi dintr-o inteligenţă care se vrea validă şi completă. Simbolul este indispensabil unei viziuni libere şi personale asupra existenţei – şi lacuna aceasta în gândirea oricărui modern îmi dă mult de bănuit.*

Dar nu e numai atât. Luaţi problema ontologică sau antropologică, şi vedeţi cât de fără sens a ajuns ea în mintea contemporanilor, chiar a profesorilor de filosofie. A înţelege sensul existenţei este, astăzi, pentru un modern, un lucru extrem de rar. A înţelege omul sau destinul este şi mai rar. Toate acestea te fac să te întrebi dacă nu oare inteligenţa a funcţionat prea multă vreme în gol, pe obiecte străine sau pe mai puţine obiecte decât era absolut indispensabil. Majoritatea oamenilor pe care i-am întâlnit se fereau să accepte toate întrebările care li se puneau. Superstiţia cea mai primejdioasă este aceea de a ignora anumite întrebări fundamentale, sau a le rezolva automat, printr-o simplă formulă care, la o analiză mai adâncă, se dovedeşte a fi fără sens.

Un exerciţiu reconfortant şi tare este găsirea acestor lipse de sens în însăşi viaţa cea de toate zilele a modernilor. De aceea spuneam la început că zonele cele mai puţin luminate se întâlnesc în însăşi presupusa lor lumină, în gesturile şi intelecţia lor de toate zilele. S-a vorbit de mecanizare, şi această formulă a circulat cu succes de la război încoace. Dar nu înţeleg ce au de-a face maşinile cu oamenii. E vorba aici de o abdicare din umanitate, care conduce la brută sau la diavol, niciodată la maşină. Este absurd să crezi că o mecanizare completă transformă omul în maşină. Nu; îl

transformă în bestie. Maşina are o, hai să-i spunem, „psihologie" foarte simplă; e blândă, e transparentă în dorinţele şi putinţele ei, e, mai ales, icoana unei ordini interioare şi unui simţ al ierarhiei foarte impresionant. Nu trebuie să ne fie teamă de maşini, şi să ne ferim de comerţul lor. Acum, când „umanităţile" sunt atât de puţin frecventate, spectacolul maşinilor este o propagandă admirabilă pentru ordine, pentru ierarhie, pentru stil. Are şi tehnica un anumit clasicism pe care îl putem potenţa şi promova. Primejdia vine din bestie sau din demon, din libertatea rău înţeleasă, din libertinaj. Şi aceasta nu e provocată de maşinism, ci din lipsa de sens a unui uluitor număr de acte esenţiale în viaţa oricărui modern.

Sunt în jurul nostru oameni care înţeleg foarte multe lucruri dar niciodată nu s-au întrebat: de ce trăiesc? de ce acceptă criteriile etice ale întregii societăţi? de ce fuge de sinceritate? de ce suportă zi după zi o existenţă care ar putea fi altfel? Şi totuşi asemenea întrebări nu aparţin acelei clase de ghicitori, denumite „problematici" – şi, care pot fi trecute cu vederea fără multă pagubă – ci ar trebui să crească din însăşi roiul conştiinţei, ar trebui să doară cumplit ceas după ceas atât timp cât rămân nedezlegate. Au ceva urgent şi decisiv în formularea lor. Totuşi, deşi se presupun înapoia oricărui fapt „clar" şi „simplu" al vieţii noastre de toate zilele – ele rămân mereu uitate, mereu nedezlegate; iar oamenii cred că le-au rezolvat demult, atunci când s-au convins, de pildă, că pământul e rotund, că nu există Dumnezeu, că omul se trage din primate, etc.

O foarte surprinzătoare şi bogată recoltă aşteaptă pe un cercetător al acestei oceanografii a sufletului contemporan. Îndemnaţi nu ştiu de ce elan exagerat, ne repezim toţi de-a dreptul în adâncuri, în zonele plămadelor moştenite şi ale „refulărilor", pentru a descifra ceva mai mult din viaţa sufletească. Nu e nevoie să coborâm atât de mult. Enigmele cele mari le aflăm la suprafaţă, în plină lumină şi în plină simplicitate."

Încercarea aceasta de a privi viaţa de toate zilele a sufletului, de a dezlega iarăşi, cu seriozitate, problemele simple – pe care nu le mai ia nimeni în seamă pentru că sunt prea mari sau prea simple - o numesc „oceanografie". *Căci ceea ce mă tulbură mai*

mult la contemporanii mei (şi adesea, la mine însumi) este această stranie uitare a sensului prim al existenței, această dezinteresare față de cele mai urgente nevoi ale inteligenței noastre. Sunt oameni care ştiu tot despre etică, şi nu s-au întrebat niciodată ce înseamnă o adevărată prietenie. Sunt alții care se laudă cu lucruri făcute şi probleme dezlegate – în timp ce simpla lor prezență este o adevărată minune. Toate cuvintele din vocabularul nostru cel mai uzual ascund miracole. Ți se cere numai să-ți dai seama de ele. O bună parte din paginile primei părți a cărții de față au fost scrise pentru a face pe câțiva oameni să privească asemenea miracole.

Fără îndoială, nu pot spune că tot ce am scris atunci accept întru totul şi astăzi. Dar mi se pare că lucrurile astea n-au nicio legătură cu mine, cu ceea ce gândesc eu astăzi. Poate că mie îmi trece astăzi prin cap să construiesc un întreg „sistem"; şi aş fi nevoit atunci să sacrific o sumă de lucruri, silindu-le să se aşeze unul lângă altul corect şi armonic. Ambiția aceasta a mea n-are nimic a face cu cititorul, cu gusturile şi nevoile lui. Completarea gândirii unui om îl priveşte pe el însuşi şi numai pe el. Experiențele şi etapele lui, dacă sunt într-adevăr fapte, *în sensul dat la începutul acestei prefețe, prețuiesc întotdeauna prin ce exprimă ele, autentic şi substanțial.*

Vreau să atrag atenția şi asupra unui alt grup de pagini, culegerea de fragmente de la urma volumului. Nu vă lăsați înşelați de aspectul lor concentrat, laconic şi oarecum sentențios. Nu sunt transcrise din caietul unui filosof, ci din jurnalul unui om tânăr. Sunt scurte pentru că le-am scris îndelete. Sunt schematice pentru că le-am scris întâi pentru mine însu-mi, pentru lămurirea mea. Îmi propuneam întotdeauna să revin asupra lor, să le coordonez şi să le prezint într-un tot organic. N-am făcut-o până acum, din nenumărate şi felurite cauze. Dar nu mă îndoiesc că, şi aşa cum sunt prezentate, pot interesa, pentru partea lor de experiență şi observație personală, sau pentru virtuțile lor de controversă.

Acum, când mă aflu în fața unui teanc de foi albe, găsesc atât de multe de spus încât, pe nesimțite, m-aş antrena peste limitele îngăduite unei prefețe. Poate că unele din ele le-am scris deja în carte. Lucrurile pe care le spui des şi sincer, le uiți repede. Aş fi

fericit dacă aş şti că găsiți continuarea în cea dintâi pagină care vă aşteaptă, tipărită demult, alături.

MIRCEA ELIADE

Octombrie 1934

INVITAȚIE LA RIDICOL

Mi se pare că ridicolul este elementul dinamic, creator şi nou în orice conştiință care se voieşte vie şi experimentează, e viu. Nu mi-aduc aminte de vreo schimbare la față a omenirii, de vreun salt voinicesc în înțelegere, de vreo fecundă descoperire pasională – care să nu fi apărut contemporanilor, ridicolă. Dar aceasta încă nu dovedeşte prea mult; căci orişice depăşeşte prezentul şi limita înțelegerii, pare ridicol. Este însă un alt aspect al ridicolului care mă interesează: este *disponibilitatea*, veşnica viață, veşnica posibilitate de rodire – a unui fapt, sau gând, sau atitudini ridicole. Ai întotdeauna de învățat de la ridicol; îl poți asimila sau interpreta cum vrei, eşti liber să iei ce-ți place şi să faci cu el ce-ți trece prin cap. Nu se petrece acelaşi lucru cu ceea ce e just, rațional, justificat, verificat, premiat. Adevărurile sau atitudinile acestea nu mai interesează viața care se pregăteşte să apară. Ele țin lumea pe loc. Nimeni nu le contestă şi nimeni nu se îndoieşte de veracitatea lor. Sunt moarte. Victoria lor le-a fost piatra de mormânt. Sunt nume pentru familii, instituții şi pedagogie.

Citiți o carte bună, una din acele cărți perfect scrise, perfect construite, remarcată de critici, aprobată de public, încoronată de premii. O carte bună – adică o carte moartă. E atât de bună încât nu zguduie nimic din marasmul şi mediocritatea noastră; dimpotrivă, se integrează perfect în toate măruntele noastre idealuri, micile noastre drame, micile noastre vicii, micile noastre nostalgii. Atât. Peste zece sau o sută de ani – nu o va mai citi nimeni.

Tot ceea ce nu e ridicol – e caduc. Dacă ar trebui să dau o definiție a efemerului, aş spune că efemer este orice lucru „perfect", orice gând bine exprimat şi bine delimitat, orice participă la rațional şi la justificat. Mediocritatea se confundă de cele mai multe ori cu „perfectul" şi „definitivul".

Volumele de filosofie ale unui profesor de provincie franceză sunt mult mai coerente, mai raționale, mai frumos scrise, mai serioase decât cutare pamflet din secolul XIX, care a fecundat zeci de gândiri şi a fost mai târziu comentat în zeci de cărți. A

evita ridicolul înseamnă a refuza singura şansă de nemurire. Singurul contact direct cu eternitatea. O carte care nu e ridicolă, un gând care e aplaudat de toți de la început, a renunțat prin însăşi faptul succesului la orice potențialitate, la orice virtute de a putea fi reluată şi continuată.

Mi se pare că o bună definiție a ridicolului ar fi următoarea: ceea ce poate fi reluat şi adâncit de altul. Nu vorbesc de ridicolul mecanic, de ridicolul unui om alergând după o pălărie de paie sau de ridicolul unei fete care vrea să apară drept femeie fatală. Acesta e un ridicol de superficii, un ridicol social, creat de reflexe şi de inhibiții – şi el e nefecund spiritualiceşte, ca orice act reflex.

Dar gândiți-vă la ridicolul lui Iisus, care afirma sus şi tare că El e fiul lui Dumnezeu; la ridicolul unui Don Quijote, care agoniza pentru că oamenii de lângă el (oameni cu bun simț, oameni raționali, oameni cu frica ridicolului, oameni morți) refuzau să vadă într-o fată slută pe Dulcineea lui; sau la ridicolul lui Gandhi, care opune diplomației şi artileriei britanice – non-violența, viața interioară şi forța contemplației. Aminti-vă ce izvoare de viață, câți sâmburi şi cât miez n-au găsit şi nu vor mai găsi oamenii – mii de ani după ce urmele creatorilor „perfecți" vor pieri – în viața şi gândirea acestor oameni cu desăvârşire ridicoli.

Orice act care nu e ridicol – într-o măsură mai mică sau mai mare – e un act mort. Aceasta se verifică chiar în cea mai cotidiană şi mai banală viață socială. Când îți bei ceaiul într-un salon şi pui liniştit ceaşca la loc – ai împlinit un act perfect, un act mort, căci nu are consecințe nici în conştiința ta, nici în conştiința celorlalți. Dar ia scapă ceaşca jos, şi varsă ceaiul în poala unei domnişoare care vorbeşte franțuzeşte, şi scuză-te bâlbâindu-te, şi încearcă să repari gafa ştergând parchetul cu batista de mătase. Fii o clipă ridicol, pur şi simplu ridicol. Actul acesta devine deodată încărcat de nenumărate posibilități. Suferi – şi poți înțelege în acele clipe de panică şi sfială cât de inutilă e viața ta, cât de goale sunt viețile celorlalți, ce maimuță grotescă eşti tu, bine îmbrăcat şi perfect stilat, într-o încăpere unde se pierde timpul şi unde oamenii se adună mânați de spaima singurătății şi de atracția vacuității lor. O întreagă filosofie dintr-o ceaşcă de ceai spartă la întâmplare. Şi încă n-ai fost ridicol

decât într-o mică măsură. Dar ia apucă-te şi spune-le în faţă ceea ce crezi tu despre ceaiul lor (ceea ce crede, de altfel, toată lumea care gândeşte), spune-le răspicat că îşi pierd vremea, că se păcălesc unul pe altul, că trăiesc o viaţă artificială, factice, inutilă. Spune tot şi spune-le cu pasiune. Atunci vei fi tu adevărat ridicol, atunci lumea va râde de tine, atunci vei înţelege că nu-ţi poţi trăi viaţa ta fără a fi ridicol.

Căci la aceasta se rezumă ridicolul: la trăirea vieţii tale proprii, nude, imediate – refuzându-te superstiţiilor, convenţiilor şi dogmelor. Cu cât suntem mai personali, mai identificaţi cu intenţiile noastre, cu cât fapta noastră coincide mai perfect cu gândul nostru – cu atât suntem mai ridicoli.

Ridicolul e o valoare lansată de oameni contra sincerităţii. Nu există act, uman, sincer – care să nu fie ridicol. Şi ceea ce e cu adevărat înălţător în dragoste este însuşi faptul că a izbutit să suprime ridicolul între două fiinţe, să suprime cenzura aceasta aplicată reflex sincerităţii lor. Dragostea nu este ridicolă decât pentru o a treia persoană. Celelalte mari sincerităţi sunt ridicole chiar pentru persoana a doua.

De aceea mi se pare că acele cărţi şi acei autori care au fost cândva ridicoli – din cauza sincerităţii lor nude şi totale – posedă nesfârşite virtualităţi, se pot relua şi se pot adânci de fiecare dintre noi.

Cu cărţile ridicole se petrece un lucru ciudat: ele nu frapează, ca un fapt social ridicol, pentru că le citim în singurătate – şi valorile singurătăţii nu sunt aceleaşi ca valorile colectivităţii. Suntem mai sinceri atunci, pentru că suntem mai singuri – şi nu ne-am ferecat sensibilitatea şi inteligenţa cu bun simţ şi cu logică. De ce irită un paradox ascultat în public şi, dimpotrivă, încântă un paradox citit în singurătate? De ce lăcrimăm emoţionaţi citind o confesiune – şi ne închircim jenaţi când o auzim citită în public? Poate tocmai pentru faptul că apare aici *ridicolul*, acea cenzură contra sincerităţii, creată de societate pentru a stăvili excesele de individualism.

Mă uit în jurul meu şi, sincer vorbind nu găsesc nimic de învăţat decât de la oameni şi de la autori ridicoli. Ei singuri sunt sinceri, ei singuri mi se dezvăluie fără reticenţă. Ei singuri sunt

vii. Va veni un timp când vor muri şi ei, când vor fi şi ei distribuiți rațional în sisteme, când vor fi *acceptați* şi ei, premiați şi ei. Nu vreau să mă gândesc la cazuri prea ilustre; îmi amintesc numai de acel om cu desăvârşire ridicol, singurul autor pe care n-aş avea curajul să-l citesc în public, de Sören Kierkegaard – căruia astăzi i se închină volume de critică, e tradus, comentat, înțeles şi ucis. Într-un anumit sens e mort – şi totuşi câte izvoare de viață şi de gândire nu se găsesc şi astăzi în nebunul din Copenhaga? Căci poate fi oricând reluat şi continuat.

Ridicolul singur merită să fie imitat. Căci numai imitând ridicolul imităm viața; deoarece acolo se ascunde sinceritate ei deplină, iar nu ideile şi convențiile ei – care sunt aspecte de ale morții. Şi moarte, slavă Domnului, găsim destulă şi în noi.

DESPRE DESTINUL ÎNȚELEGERII

Adesea m-am gândit, cu oarecare tristețe, la destinul marilor înțelegeri şi marilor suferințe; care se experimentează nu în împrejurări grandioase – aşa cum ar fi fost de aşteptat – ci de cele mai multe ori în împrejurări amorfe, în ceasuri monotone, liniştite, mediocre. Câteodată asişti la scene de-a dreptul tragice şi te întorci în tine tot atât de opac ca şi mai înainte. Nu eşti străbătut de nimic esențial (reții anecdotica sau estetica: sângele pe care l-ai văzut curgând, gesturile, vorbele, un amănunt fără importanță, un om care se află acolo din întâmplare). Sau aştepți de ani să întâlneşti un om scump ție, unul ale cărui cărți te-au călăuzit în viață, a cărui gândire te-a nutrit şi te-a ajutat mai mult decât toată lumea din jur, nume căruia i-ai dat şi afecțiunea şi timpul tău. Iar când îl întâlneşti, te surprinzi inert şi somnoros, îți descoperi gândirea preocupată de amănunte ridicole (câte camere o fi având? ce carte o fi aceea de pe birou? ce-am să spun prietenilor când voi pleca de aici? etc.) şi îl asculți cu greu, te întrebi de ce nu te bucură prezența lui, te superi ghicindu-te cât eşti de neutru, de leneş, de adormit.

S-ar spune că întreaga ta viață se refuză şocului acesta revelator (care poate fi o mare durere sau o mare bucurie), că toate instinctele tale se opun experienței ce tinde să-ți depăşească bietul tău ins limitat şi inert. Şi atunci, când împrejurarea se iveşte, când moartea îți întinde mâna (căci cineva din tine trebuie să moară, în fiecare din aceste revelații) – devii mineral, devii apă, devii orice, numai om nu, căci omul s-ar dărui complet, şi cine ştie dacă s-ar mai regăsi pe sine, *acelaşi*, după ce experiența s-a consumat.

Numai astfel îmi explic de ce ațâți oameni care au făcut războiul, care au văzut şi auzit atâtea grozăvii, atâtea scene care i-ar fi putut ridica din mocirla cea de toate zilele – s-au reîntors *aceiaşi*. Puțin mai dezaxați, puțin mai sceptici, mai nevrotici – dar, omeneşte vorbind, aceiaşi.

Ei n-au experimentat nimic din tot tragicul şi omenescul în care au trăit atâția ani; „i-a întărit Dumnezeu", adică i-a mineralizat instinctele, i-a adormit spaima lor animală de

suferință. Un copil care a văzut un rănit murind pe stradă în ger – a înțeles poate mai mult din tragicul războiului de cât un om matur care a luptat pe trei fronturi. După cum iarăşi sunt sigur că un adolescent experimentează mai eficace o călătorie în Orient, privind-o la cinematograf – decât un reporter umblând peste țări şi mări; căci acesta din urmă se zideşte pe dinlăuntru cu nevăzute platoşe împotriva oricărui şoc, oricărei experiențe care l-ar putea scoate din el, oricărei experiențe care i-ar putea descoperi şi lui gustul de cenuşă al absolutului.

E ciudat acest dualism în veşnică luptă, născut în om, în toți oamenii: pe deoparte setea de [a] ieşi din el, de a trece dincolo, de a iubi uitându-se pe sine – şi pe de altă parte, rezistența de mineral împotriva oricărei experiențe care l-ar putea zgudui, l-ar anula trecându-l dincolo. Câți dintre noi nu aşteptăm o viață întreagă un eveniment, un om, o cunoaştere – prin care întrevedem o spargere a cercului de fier ce ne ține zidiți în noi şi numai în noi, prin care ghicim o viață nouă, o bucurie adevărată – iar când acea întâmplare sau acel om se iveşte, ne închircim cu toate puterile instinctului nostru, ne refuzăm, ne neutralizăm, ne reîntoarcem la mineral.

Spun oamenii că au căutat viața întreagă „femeia ideală", şi n-au găsit-o. Absurd. O puteau găsi în oricare femeie, dar pentru aceasta le trebuia iubirea aceea adevărată, care să rupă cercul insului lor, să înfrângă instinctul de conservare care îi zidea în fața dragostei, să anuleze acel abstract dor de „femeie ideală", creat numai pentru confortul lor, pentru odihna lor melancolică şi amuzantă; căci e foarte confortabil să „cauți" veşnic, mai greu e să găseşti şi să nutreşti ca un perfect amant ghimpele acela de iubire.

Şi acum, ca să ne reîntoarcem de unde am plecat: marile înțelegeri şi marile suferințe se experimentează în împrejurări monotone. Aş vrea să întâlnesc pe acel om care a înțeles experimental caducitatea şi evanescența lumii noastre pământeşti, contemplând Vezuviul. Nu, domnilor, se minte în fața Vezuviului, ca şi în fața piramidelor, sau a fiordurilor, sau a oceanului. Oamenii nu văd nimic din tot ce e solemn şi senin în aceste fenomene, nu văd nici moartea, nici florile; văd vapoare,

gesturi şi recitări de versuri.

De aceea oamenii cu bun simț evită împrejurările care îi depăşesc; nu pentru că li se par ridicole (trebuie să te cheme Anatole France, ca să ți se pară ridicolă solemnitatea sfințirii unui steag, de pildă) – ci pentru că îşi dau seama că vor reacționa penibil, vor fi mici, mineralizați, narcotizați. Cred că asemenea oameni cu bun simț, dacă s-ar afla cu desăvârşire singuri în fața unui mare spectacol, şi dacă ar putea fi sinceri față de ei înşişi, chiar numai pentru câteva clipe, ar reflecta cam în acest fel: „Ce neputincios sunt *să simt* tot ce am acum în față! Ce canalie ascund în mine, dacă sunt capabil, uneori, să-mi bat joc de asemenea lucruri. Ce mic sunt – şi ce mincinos!"

Din fericire pentru noi, nu ni s-a evitat pe acest pământ experiența marilor dureri şi a marilor bucurii şi nu ni s-a ascuns înțelegerea lor. Numai că ea se actualizează, devine vie şi prezentă, în împrejurări fără însemnătate, în acele ceasuri şi întâmplări, când spiritul şi instinctele nu se zidesc pe dinăuntru, căci nimic nu le amenință, pare-se, confortabilul lor somn de siguranță vegetală.

Ai văzut atâtea morți, şi ai rămas acelaşi. Iar răsfoind pachete cu hârtii vechi, dai peste scrisoarea unui prieten mort demult, şi vezi scrisul lui îngălbenit şi rămâi deodată mut, cu ochii în nevăzut, gândind. Nu e sentimentul acela detestabil al „trecutului", romanța aceea dezgustătoare de „primăveri moarte", de evenimente şi oameni care nu se vor mai repeta; – dacă aş bănui asemenea melancolii femeieşti în sufletul meu, aş pune pachetul cu hârtii pe foc, şi aş ieşi să mă plimb pe bulevarde. Căci sentimentele acestea în legătură cu „trecutul" n-au nimic viril în ele, nimic ce priveşte moartea ca atare – ci ele se leagă de cadavre, de forme depăşite, de întâmplări epuizate. Se confundă prea des moartea cu cadavrul. Acesta din urmă nu mă poate interesa; e o formă înghețată, mişcare oprită pe loc. Orice facem şi gândim în timp, sunt cadavre (o carte, un gest, o acțiune, o iubire) – şi ele trebuiesc necontenit depăşite, aerul trebuie mereu primenit, dacă nu voim să ajungem noi înşine cadavre, mumii, acte moarte, dogme.

De cealaltă moarte vorbesc eu, de trecerea totală şi „vie" în

neant; şi pe aceasta ne-o relevă, cum am spus, nu morțile tragice şi scumpe la care ne e dat să asistăm – ci întâmplări banale, de fiecare ceas. Ca şi marile bucurii, de altfel, pe care le experimentăm față de evenimentele ridicole – în timp ce în fața adevăratelor evenimente maxime, rămânem neutri, scoici sparte.

Nimic nu e bine corelat în lumea aceasta, nimic nu e armonizat. Gândiți-vă cât timp pierdeți cu oameni care nu vă înțeleg, câtă afecțiune risipiți pentru oameni care nu simt – iar pentru acei foarte puțini, care vă sunt adevărați frați, nu găsiți decât câteva minute, câteva zâmbete, câteva vorbe goale. Tot ce e mai bun din noi, îl dăm oamenilor, care n-au ce face cu darurile noastre. Te întâlneşti cu un oarecare, şi lui îi sacrifici timpul tău şi îi deschizi sufletul; iar prietenului nu-i dai nimic, sau îi dai resturi. De ce o fi aşa? Cunosc câțiva oameni mari din acest veac înconjurați de lichele, de tipi oarecare, de vacuități. Aproape că am fost gelos pe aceşti fericiți care pot avea în fiecare zi ceea ce alții, poate mai buni decât ei, nu pot avea decât un ceas în toată viața.

Dar aşa se întâmplă cu fiecare dintre noi, de ce să ne ascundem? Preferăm să „căutăm”, pierzându-ne timpul, decât să ținem în brațe ceea ce am înțeles demult că e vrednic de noi.

DESPRE ADEVĂRURILE GĂSITE LA ÎNTÂMPLARE

Un prieten de al meu îmi tot spune că adevărul e tragic. El vrea să înțeleagă experiența pasiunii adevărului, drama revelației, agonia. Îmi plac şi mie asemenea adevăruri rupte din sânge, smulse din viscere. Au ceva prometeic în apariția lor terifiantă, ceva luciferic şi înmărmuritor. Numai că le-aş spune mai degrabă adevăruri catastrofice, decât adevăruri tragice. Înțeleg din ce în ce mai mult, prin tragedie, o experiență fără izbucniri şi fără proporții; o experiență ce se condensează vertiginos către hotarele înțelegerii statice, contemplative; o experiență fără agonie, viscere şi fără sânge.

Viziunea catastrofică a vieții e alimentată de adevăruri apocaliptice, care vor împietri şi vor ucide prin pogorârea lor; viziunea catastrofică e carnală (sânge, viscere, viață organică, etc.), e mai de grabă o dramă a întrupării şi a descărnării (accentul pe care îl dau asemenea autori ascezei, donquijotismului, viciului, păcatului, mântuirii, etc.), e o continuă ardere la alb a vieții fiziologice (aş spune, cardiace, vasculare, musculare). Când vi se vorbeşte despre „viață tragică", despre „adevăruri tragice", fiți siguri că descoperiți acolo o dramă a cărnii, o dramă ce porneşte de la o catastrofă sau ajunge la o catastrofă. Dar nu la o tragedie.

Adevărurile tragice nu se obțin niciodată prin ciocnire, prin efort sau prin agonie. Noțiunile de conflict şi de ciocnire, de rezistență şi de inerție – aparțin, aş spune, unei conştiințe geologice. Vreau să spun că viața inorganică prezintă mult mai multe şi mai plastic impresionante conflicte decât viața organică. Adevăratele catastrofe aparțin geologiei sau şantierelor. Izbiri magnifice, uriaşe rostogoliri de forțe, vulcanice irupții, nemărginite revărsări – toate acestea sunt mult mai fireşti în lumea anorganică.

Dar ele nu sunt „tragedii"; – sunt catastrofe. O viață spirituală sau un adevăr crescut dintr-o experiență ce imită gestul acesta de conflict, rezistentă, victorie – nu surprinde ceea ce are tragicul mai inefabil şi mai intraductibil. Tragicul ezită în fața agoniei, ocoleşte lupta, e suprimat de conflict. Tragicul se apropie tot mai

mult de static, de contemplativ, de înțelegere revelată la întâmplare. Iar adevărurile tragice sunt adevărurile găsite la întâmplare, fără aprehensiuni, fără luptă, fără zbatere. Mi se pare că însăşi esența spiritului e tragică, iar spiritul e ponderat şi deasupra extremelor, deasupra conflictelor.

Marile adevăruri – şi singurele care contează, de altfel – sunt găsite la întâmplare. Moartea, dragostea, primăvara sau toamna lăuntrică, toate acestea le întâlnim şi le cunoaştem la întâmplare. Nu numai atât. Se întâmplă, chiar, că trece multă vreme până să înțelegem că le-am cunoscut. Sunt atât de cenuşii, de umile, de cotidiene – încât nici nu le băgăm în seamă. Conştiința noastră este atrasă mai mult de adevărurile catastrofice, violente, sumare, agonice – căci asemenea adevăruri siluiesc şi se cer siluite, ele exaltă vertiginos şi carnea şi duhul, ele sunt revelate prin experiențe dramatice, cu o dramaturgie bogată şi o punere în scenă meşteşugită.

Dimpotrivă, adevărurile găsite la întâmplare nu au nimic demonstrativ şi dramatic. Le descoperim deodată în suflet, fără să ştim cum au ajuns acolo. Ele *sunt*, şi nu poți spune nimic altceva despre ele decât că *sunt*.

Te pomeneşti cu o vară trosnind de rod, cu o vară întreagă în suflet – şi te întrebi de unde ai găsit tu bogăția aceasta nemeritată în înțelegere, în muncă, în bucurie. Vara! iată un adevăr găsit la întâmplare, şi care prețuieşte mai mult decât toate adevărurile „tragice” (care nu sunt tragice). Vara e un adevăr pe care nu-l ia nimeni în seamă, care rătăceşte haihui pe străzi, pe lângă care ai trecut poate de nenumărate ori. Dar pentru că e numai un simplu adevăr de întâmplare, pentru că nu poate fi obținut prin încleştări şi eforturi, nimeni nu vorbeşte de el şi nimeni nu-l exaltă. Răsare deodată în suflet, şi te minunezi de adâncurile lui, de bucuriile lui, de roada lui.

Pilda dragostei este iarăşi cunoscută. Cât timp dragostea rămâne dramă şi agonie, ea nu oferă decât o pseudo-cunoaştere, o cunoaştere catastrofică, personală, redusă la limitele şi destinele acelui binom sufletesc în care se petrece experiența. Dar deodată se întâmplă ceva ciudat, intraductibil; dragostea s-a limpezit sau s-a dus, o cunoaştere reală se alipeşte sufletului,

un adevăr care înmărmureşte sau consolează; un adevăr găsit la întâmplare. Căci totul se petrece la întâmplare, fără voința noastră, fără ştirea noastră, dincolo de previziunile, de aşteptările şi idiosincraziile noastre. Ceva real, nud, impersonal, pe care nu ştii cum să-l numeşti, nu ştii cum să-l valorifici.

Aceasta e adevărata tragedie, iar nu conflictele şi rostogolirile prometeice; acestea sunt adevărurile tragice – reale până la despersonalizare, deasupra timpului, dincolo de istorie, – iar nu adevărurile catastrofice, care pornesc întotdeauna de la date individuale, limitate, istorice. Catastrofa presupune un itinerariu în timp, o personalitate gata de acțiune sau de rezistență, o purificare prin luptă, prin asceză; tragedia e dincolo de timp şi dincolo de personalitate, ea nu cunoaşte nici acțiune nici rezistență – ci simpla *prezență* a tragicului; e ireductibilă la gest, e intraductibilă dialectic, e mister real. Catastrofa o vezi şi tu, o vede şi lumea; tragedia n-o vezi, câteodată, nici tu. Te depăşeşte, te despersonalizează, este atât de *reală*, încât numai poate da naştere la conflicte în jurul esenței ei (căci majoritatea conflictelor se nasc din controversa asupra iluziei sau realității unui fapt, asupra gradului său de realitate, etc.; dar când un fapt e cu adevărat *real*, orice conflict e imposibil, totul se linişteşte în juru-i; de aceea cunoaşterea realului este atât de senină, atât de bruscă, e mai mult o revelație). Cred că tragedia cea mai pură, cea mai esențială – nu poate fi decât statică. Ea depăşeşte chiar experiența, căci experiența implică dinamism mental, schimb, suferință. Ori tragedia se află absolut deasupra oricărei experiențe, sau suferințe, sau lupte, sau victorii – pentru că înnuclează în miezul ei cea mai multă *realitate* din cât ne e dat să cunoaştem. Ea ajunge de-a dreptul ontologie. Se poate spune despre tragedie numai atât: că este.

Cunoaşterea catastrofică imită şi gestul naturii inorganice (aspectul său de revoluție geologică, de efort vulcanic) şi gestul naturii organice (viață visceralã, cardiacă, experiențe ce ne amintesc experiențele biologice). Cunoaşterea tragică imită gestul unei naturi supraumane, pe care teologia o va numi angelică, pe care eu o numesc impersonală.

Catastrofa cunoaşte adevăruri Mari.

Tragedia cunoaşte adevăruri aflate la întâmplare.

DESPRE UN ASPECT AL ETERNITĂȚII

Tristram Shandy a lui Sterne este o carte de care te îndrăgosteşti anevoie; după ce ai citit câteva sute de romane bune şi te-ai dezgustat de ele. Iubesc în cartea aceasta tocmai dezlânarea aparentă a narațiunii şi spontaneitatea divagațiilor. Arta de a divaga – şi a rămâne totuşi în veşnicie – mi se pare un secret pe care majoritatea modernilor l-au uitat. Cărțile lor de divagații sunt „făcute" şi oarecum tendențioase, divagații fără vastitate, mai degrabă neputință de concentrare decât creație generoasă şi liberă. Mi se pare că ceea ce constituie farmecul şi eternitatea linei divagații este tocmai coincidența „gestului" său cu cel al naturii, al vieții însăşi. Nu cred că viața trebuie definită întotdeauna ca „un şir de explozii", ca un efort şi o ciocnire. Ceea ce e esențial şi intraductibil în viață este curgerea sa liberă prin țesuturi de nenumărate forme, este continuitatea plasmei, a sevei, a sângelui; o victorie manifestată prin prezentă, prin plutire, – nu obținută prin conflicte, prin încleştări prometeice. Efortul şi ciocnirile mi se par mai degrabă caracteristice regnului mineral. Adevăratele drame cosmice le cunoaşte geologia. Viața e mult mai inefabilă, mai discretă, mai puțin muzicală.

Ori dimineața aceasta, specifică vieții, se regăseşte în divagațiile mari ale literaturii. Fireşte, fac apropierea aceasta paradoxală numai în ceea ce priveşte *gestul* creației, nu creația propriu-zisă; care, în literatura divagației, e autonomă şi spirituală, şi nu trebuie, nici nu poate fi explicată prin viață.

De altfel, divagația în literatură este numai un aspect al acestei dimensiuni ale vieții spirituale. Aş vrea să adaug că există şi o divagație filosofică, dacă n-aş şti că termenul acesta e deja consacrat, şi implică discontinuitate şi incoerență în gândire, inconsistență, superficialitate, compromis, joc de nuanțe. Ar trebui să găsesc alt termen pentru a nucleia într-un singur cuvânt ceea ce, de fapt, înseamnă divagarea filosofică: gândire care nu se lasă niciodată paralizată de propriile ei forme, de regulile ei, de istoria ei; gândire care se vrea întotdeauna nouă, schimbându-şi optica şi instrumentele după cum o cere ceasul; gândire care să nu se oprească la sisteme (aceste pietre de

mormânt ale filosofiei, cum spune Nae Ionescu), ci să coincidă necontenit cu experiențele şi emoțiile ceasului.

Dacă precizările acestea sunt acceptate, un om care divaghează filosofic este un om cu desăvârşire rar. Pe el îl puteți recunoaşte după amănuntul că nu scrie niciodată, nu crede niciodată că ceea ce spune e absolut şi etern, speră întotdeauna la o depăşire, la o perfecționare a gândirii, gândeşte totdeauna aşa cum o cere ceasul (nu cum au făcut marile genii filosofice, Platon sau Kant, pentru că ei şi-au realizat gândirea lor, a vremii lor, dar n-au rezolvat problemele personale ale altora) şi discută foarte rar, socratic, tulburător.

Acest om mă interesează îndeaproape. Mi se pare că a înțeles datoria inițială a vieții: aceea de a crea, de a crea neodihnit forme şi expresii prin care viața să se manifeste, care s-o ilustreze, s-o satisfacă şi s-o sece. Un asemenea om nu stă la o parte, nu se retrage, nu se izolează într-o ortodoxie oarecare. El coincide permanent cu ceasul, deşi nu se lasă violentat de efemerul experiențelor, nu se abandonează lor, nu se despersonalizează (în sens de „împrăştiere" şi „inimă a altor personalități"). El nu imită nicio formă a vieții; nu vrea să fie nimic altceva decât el însuşi, chiar dacă acel altceva ar fi un geniu sau un sfânt. Dacă ar trebui să cred în existența reală a unui asemenea ins, aş spune că el a imitat o singură dată şi un singur gest: gestul naturii, gestul vieții, creația continuă, colaborarea la înnoirea formelor şi bucuriilor telurice. În timp ce cei mai buni dintre oameni imită fie opera lui Dumnezeu (artiştii), fie pe Dumnezeu însuşi (sfinții). Aceştia imită, actualizează, promovează forme deja împlinite, bucurii deja trăite, ceea ce a fost deja (chit că a fost mare, formidabil, admirabil) – iar omul meu imită invitația naturii de a o suplini sau de a o completa, creând alături de ea forme şi expresii pe care instrumentele ei primare nu le pot concretiza. Este o substituire de cel mai înalt gen, în cazul gânditorului care divaghează. E o substituire a lui în locul naturii...

Într-o carte a lui Soffici găsesc aceste rânduri, pe care le-aş aplica bucuros omului meu: „Sunt oameni atât de avuți în realitate, încât neagă totul, siguri că nu vor rămâne niciodată

secătuiți. Pentru că ei însăşi sunt o plină şi vie afirmare”. *(Giornale di Bordo*, p. 169). A nega, însă, mi se pare foarte puțin. Dărâmătorii de idoli, în ochii mei, prețuiesc în ceea ce e spectaculos şi dezarmant în activitatea lor, sau pentru polițele în alb pe care le semnează, şi a căror scadență va veni într-o zi. Încolo, aceşti prodigioşi negatori, aceşti abili dărâmători, aceşti iconoclaşti, saltimbanci şi ciocănitori de valori – nu mă înmărmuresc prin insinuarea tragicei lor existențe. Mult mai tragic, mai agonic şi mai greu mi se pare a afirma, nu a nega. Afirmare care să nu fie, însă, pronunțare de sentințe, frazeologie, mimică. Ci afirmare organizată, vie, revelantă. Gânduri care să trăiască prin ele însele, să plece de lângă tine şi să nu se împleticească pe drum şi să se înece în şanț. Gânduri care să se asemene unei forme vii, asemenea oricărei alteia din natură, şi să rodească prin propria lor viață, să se împrăştie prin propriul lor imbold, să zboare, să cutreiere, să crească.

Asemenea afirmații de gândire mi se par mult mai anevoie de realizat. Afirmații, însă, repet, care să nu se explice şi să se justifice printr-o dogmă, printr-un sistem la care să se refere neîncetat pentru ilustrare şi verificare. Ci să fie complete în ele însele, organic complete, nu prin sinteze artificiale. Atât de vii şi de autonome, încât să nu-şi implice autorul, şi să nu-l lege de ele. Să nu se simtă dator, autorul, să revină la cele ce-a spus, să adauge, să refacă, să schimbe. Să nu pună bazele unui sistem. Să nu *continue* nimic, ca într-un roman sau un volum filosofic. Ci s-o ia mereu de la capăt – ca într-o divagare. Să fie pur şi simplu un ins care divaghează.

DESPRE STIMULARE

Cred că nu s-a atras destulă luare aminte asupra unui fapt caracteristic acestui nou sfert de veac de curând început; faptul că stimularea gândirii şi imaginației vine tot mai puțin de la viață şi lume, şi tot mai mult de la cultură, îndeosebi de la cărți. Dar lucrurile nu sunt chiar atât de simple. Nu e vorba aici despre ceea ce poate forma obiectul gândirii, ci despre ceea ce stimulează gândirea. Se poate gândi foarte bine în marginea cărților, în marginea unui gând scris – fără ca acest lucru să fie păgubitor sau ineficace. Cărțile, cum spuneam, sunt şi ele obiecte, şi ca atare pot alimenta gândirea ca oricare alt obiect. A fi *stimulat*, însă, de un gând scris, a avea nevoie de o carte sau de un fapt împlinit de altul pentru a descoperi prin ele anumite adevăruri personale – este cu totul altceva.

Vedeți Dumneavoastră, este o mare deosebite între a te folosi de ceva şi a fi stimulat de ceva. Un om perfect nu poate respinge nimic din tot ce a adunat experiența omenirii până la el, nu poate respinge, aşadar, nici cărțile. Când e vorba, însă, de a gândi asupra tainelor şi vieții, asupra drumurilor şi sufletului – el trebuie să găsească stimularea acestei gândiri creatoare şi imaginații înțelegătoare în însăşi viața din el şi din jurul lui. Căci orice gândire stimulată de altă gândire este provizorie şi ineficientă. De aceea faptul că oamenii gândesc tot mai mult pe cultură şi tot mai puțin pe viață – ni s-a părut destul de reprezentativ pentru a-l discuta în acest articol.

De la început trebuie să remarcăm un lucru; aceşti oameni gândesc *personal* şi caută interpretări *personale* în marginea unor anumite cărți. Este foarte ciudată această încercare de a-ți exprima originalitatea gândirii plecând de la o carte – în care oamenii de care vorbim văd adesea un simbol – iar nu de la viață. Eu nu spun că aceşti oameni nu cunosc viața, nu i-au experimentat culmile şi prăpăstiile, nu i-au gustat amărăciunile şi bucuriile. Nu pot spune aceasta pentru că un Miguel de Unamuno a gândit pe cartea lui Cervantes, un Chestov pe literatura lui Dostoievski, un Simmel pe arta lui Rembrandt. Pot spune, însă, că toți aceşti oameni, deşi cunosc viața, nu sunt

stimulați în gândirea lor creatoare, în înțelegerea largă a vieții, decât de cărți şi de opere de artă, de fapte împlinite de alții. Şi, ceea ce este mai interesant, toți aceşti oameni îşi găsesc *originalitatea* în interpretarea Lucrurilor altora. Cele trei nume menționate mai sus ilustrează perfect cele ce voim să spunem. Originalitatea lui Unamuno, de pildă, nu constă în faptul că a gândit asupra vieții într-un mod personal şi şi-a exprimat această gândire stimulat de propria sa descoperire, de propriul său izvor. Nu; originalitatea lui Unamuno constă în faptul că a gândit în jurul vieții lui Don Quijote, în jurul textului lui Cervantes – pe care l-a *înțeles* şi *interpretat* original. A văzut în Don Quijote un simbol sau un erou, şi l-a urmărit pas cu pas, silindu-l să gândească cele ce gândea el, să spună cele ce credea el.

Ciudățenia aceasta, care a fost atât de aplaudată la început, aproape că mă nelinişteşte. Bine domnule, dacă ai atâtea lucruri originale şi personale de spus, de ce îți iei un pretext exterior, de ce ai nevoie de un stimulent şi de un vehicul străin care să-ți poarte gândirea? De ce nu spui pur şi simplu: asta gândesc eu despre lume şi despre viață – în loc să sileşti pe alții, prin „interpretare", să spună acest lucru?

Înainte vreme, un scriitor care voia să spună ceva despre viață sau despre moarte, scria sus pe carte „Despre viață" sau „Despre moarte", şi începea să-şi aştearnă gândurile după cum se pricepea; mai bine sau mai rău, cu experiența lui şi cu experiența altora. Acum, există o modă nouă. Acum scrii pe carte *Dostoievski* sau *Nietzsche*, şi începi să spui ce-ți trăsneşte ție prin cap despre tot ce ar fi putut gândi sau nu gândi Dostoievski şi Nietzsche.

Ai crede la prima vedere că e vorba de comentarii. Dar în cazul gândirii stimulate de care ne ocupăm, comentatorul trece pe primul plan. Bietul Nietzsche sau bietul Dostoievski sunt simple pretexte ca să-ți poată spune *el* ce crede despre viață şi despre moarte.

Nu întâlneşti o interpretare organică şi critică a gândirii lui Nietzsche sau a lui Dostoievski. Întâlneşti lucruri *originale*, interpretări simbolice, arbitrare, fără niciun Dumnezeu – toate

obținute prin stimulare. Autorii mari au slujit drept excitant, apoi au fost trecuți pe al doilea plan. Ei sunt chemați numai ca să *justifice* gândirea pe care au stimulat-o, interpretarea sau simbolismul pe care, prin opera lor, le-au făcut posibile. Căci dacă nu ar fi existat ei, fără îndoială că n-ar fi existat şi toate acele gândiri țesute în marginea operei lor.

Se răspândeşte tot mai mult, în zilele noastre, moda de a răstălmăci şi de a inventa simboluri. Simboluri în orice: în eroii cărților celebre, în personajele biblice, în viețile imaginare, în realizări plastice, în experiențe artistice. Faptul se pierde adesea sub simbol, este strivit de interpretare. Este o foarte ciudată pornire nu spre abstract, ci spre abstractizare. Viața şi faptele se transformă în simboluri, în tâlcuri, în semnificații. S-ar spune că anumiți moderni sunt incapabili să mânuiască realitățile, să le prindă direct în înțelegerea lor, şi atunci le sterilizează şi le prefac în abstracțiuni, singurele pe care sunt în stare să le înțeleagă şi să le justifice.

Această pornire spre simbol şi spre răstălmăcire explică succesul şi abundența interpretărilor marilor autori sau a marilor artişti. Căci îndată ce ai renunțat să interpretezi real şi critic o carte sau o operă de artă – câte tâlcuri ascunse nu inundă imaginația, ce ocean de asociații şi de simboluri, ce junglă de ghiciri şi revelații! Şi astfel se naşte o literatură filosofică, în care găseşti şi lirică şi metafizică, şi teologie şi pornografie – care te impresionează prin paradox şi prin iureş, prin bogăție şi diversitate. Este opera perfectă a unei admirabile gândiri şi imaginații stimulate.

PIERDEȚI-VĂ TIMPUL

Dacă m-aş încumeta vreodată să scriu un manual de „Savoir vivre”, nu aş uita să dedic un întreg capitol artei de a-ți pierde timpul. Mi se pare că această fericire – care este în acelaşi timp şi un admirabil instrument de cunoaştere – a fost demult uitată. Şi a fost uitată tocmai pentru că modernii, adică civilizații, nu ştiu cum să-şi prețuiască timpul, şi au atât de mult timp liber încât îşi reglementează până şi distracțiile. Niciodată n-a fost în lume mai mult „timp liber” decât în veacul acesta. De aceea niciodată n-au fost mai multe distracții automate, care încearcă să umple acest timp liber, să-l integreze într-o pseudo-activitate (sport, cinematograf, lectură uşoară, flirt); cu alte cuvinte să-l prefacă din „timp pierdut” în „timp plăcut consumat”. Este o înspăimântătoare sete de „umplere”, de „consumare”, de „petrecere” (adică de uitare nebăgată în seamă) în toate manifestările vieții moderne. Aşa îmi explic eu incomprehensibilitatea epocii noastre față de anumite adevăruri simple, care nu pot fi pătrunse decât de unul care ştie să-şi piardă timpul.

Dar să ne înțelegem. Nu e vorba de o lene intelectuală, de un etern vagabondaj, de o disponibilitate determinată de incapacitatea de a acționa sau de un *spleen* spiritual. Acestea toate nu izvorăsc decât dintr-o lipsă de certitudini; ori, ceea ce e absolut indispensabil unei adevărate pierderi de timp, este abandonarea provizorie a certitudinilor tale, pentru a te putea apropia de certitudinile străzii. Este, cu alte cuvinte, o deschidere către *miracol*. Toate adevărurile acestea simple au aspect de miracol; căci sunt neaşteptate, fertile şi izbăvitoare ca un miracol.

Gândiți-vă, însă, la viața pe care o duc contemporanii noştri. Când îşi pierd ei, cu adevărat, timpul? Au întotdeauna o distracție la îndemână, iar când asta le lipseşte, au somnul. Niciodată nu rămân singuri. Au întotdeauna narcotice – după cum în timpul liber au ceasornice. Nu vă miră aderența aceasta ciudată a omului modern la ceasornic? Nu vă înspăimântă continua verificare a timpului lor prin săgețile ceasornicului?

Demult doresc să mă informez undeva despre felul cum îşi dădeau întâlniri oamenii altor secole. Aş vrea să ştiu, de pildă, dacă şi ei cunoşteau aceste cruzimi (pe care eu le cred cu desăvârşire moderne) ale aşteptărilor, ale amânărilor, ale întârzierilor. Oare de ce suferim noi după indicaţia limbilor de oţel ale ceasornicului? De ce bătăile ornicului ajung şi bătăile inimii noastre? Nu este ceva cu desăvârşire nefiresc această *exteriorizare* a timpului nostru, această transformare a unui sentiment într-un indicator automat?

Poate că s-ar putea caracteriza întreg stilul epocii noastre prin ceea ce se înţelege acum prin *aşteptare;* este o aşteptare statică, dependentă de un eveniment precis anunţat şi verificat de ceasornic; în timp ce altădată, când se creau legende cu sfinţi şi eroi, aşteptarea era exaltare, anxietate, creşterea până la paroxism a unor stări sufleteşti nutrite de o viaţă asociată; era toată setea de viaţă şi voinţa de mântuire a unei rase sau a unui popor concentrată în aşteptarea unui singur om…

Numai cineva care este cu adevărat ocupat şi responsabil în munca lui – poate experimenta acea beatitudine şi acel instrument de cunoaştere, pierderea timpului. Dar modernii, în genere, nu sunt niciodată „ocupaţi", sunt mai totdeauna disponibili unor eventualităţi efemere; munca lor nu izbucneşte din însăşi voinţa de manifestare a vieţii pe care o poartă; ei prestează numai un serviciu, sau se narcotizează urmărind o idee (cum e munca ştiinţifică, erudiţia, cultura în genere), sau lucrează automat, de teamă să nu rămână singuri. În asemenea condiţii, nu poate creşte setea de a pierde timpul; cel mult, dorinţa de recreaţie, de „petrecere". Pierderea timpului implică un prea plin, o suspendare provizorie a certitudinilor prezente – dar păstrează şi atenţia şi luciditatea. Dimpotrivă, distracţiile contemporane îţi creează şi îţi impun o atenţie exterioară ţie; cum e bunăoară cazul cinematografului, unde atenţia sentimentală şi critică îţi este regizată şi dominată de subiectul şi arta filmului; sau cazul meciurilor sportive, unde iarăşi atenţia îţi este impusă de un bine precizat eveniment, exterior ţie, de care ai aflat cu mult înainte şi la care poţi asista întrucât ai făcut uz de ceasornic.

Toate aceste distracții nu-ți dau timpul – ci ți-l fură. În sensul că toate sunt astfel automatizate, tipizate, încât ştii precis că ai să fii prizonierul unei regii pentru două sau trei ceasuri. Lucrul acesta este admirabil, nimic de zis, dar el nu înseamnă „a pierde timpul", ci a-l omorî, a-l uita. Este o dureroasă tendință a spiritului modern de a uniformiza totul, de a automatiza până şi manifestările cele mai spontane. Această uniformizare nu are nimic de-a face cu armonia, cu ritmizarea, care constituie țelul cel mai valid al oricărei vieți omeneşti.

Rareori trăieşti mai surprinzător, mai fertil, ca atunci când îți pierzi timpul. De fapt, numai atunci poți *asculta* cu adevărat; altădată, asculți numai ca să dai replica, sau ca să completezi o informație. Spuneam că dacă anumite adevăruri simple, nu circulă şi nu nutresc viața contemporană, aceasta se datorează în bună parte faptului că nimeni nu te ascultă, nimeni nu îşi pierde timpul, ci toți vin pregătiți pentru răspuns, toți îți interpretează spusele cum vor ei, toți ştiu mai dinainte ce se află în tine şi cum gândeşti tu. Ori, unul dintre cele mai decisive adevăruri – şi în acelaşi timp unul dintre cele mai simple – este tocmai acest dubiu pe care trebuie să-l ai, cel puțin câteva clipe, în fața oricărui om; poate acel om ascunde o tragedie sau poate trăieşte un miracol, cine ştie? Dar cineva care nu ştie să-şi piardă timpul nu cunoaşte această simpatetică expectativă, şi de aceea nu cunoaşte oamenii. El activează întotdeauna automat; îi stimulezi cutare sentiment, capeți o formulă; îi redeştepți cutare asociație de idei, capeți altă formulă. Dar miracolul tău, viața ta – unde este? Oamenilor aceştia grăbiți, care ştiu întotdeauna mai înainte şi mai mult decât tine, le scapă tocmai esențialul; trăirea ta autonomă, creația ta. Ei nu ştiu să-şi piardă timpul, nu pot să lase viața să curgă prin ei, cu toate revelațiile şi toate miracolele sale.

După cum măsoară timpul cu ceasornicul şi încearcă să şi-l piardă printr-o pseudo-activitate distractivă – tot aşa cunosc oamenii printr-un sistem exterior, de cadrane şi cifre. Vei înțelege aceasta când îi vei asculta vorbindu-ți despre tine însuți; îți vor spune atâtea lucruri logice, atâtea teorii justificate – dar tu unde eşti în toate acestea, viața liberă din tine?

Cât de puțin se cunosc oamenii, cât de singuri rămân – chiar în decorul cel mai bine regizat al unei intimități şi dragoste încercate – înțelegi numai într-o zi când îți vei pierde timpul, şi vei sta de vorbă cu ei fără să încerci să-i convingi la un adevăr al tău, îi vei privi fără să ştii mai dinainte pe cine ai în față. Este o deplină deschidere, o deplină nuditate, această fericită pierdere de timp. Şi cunoaşterea capătă atunci o perspectivă şi o certitudine pe care niciodată nu o vor avea-o cei care judecă prin cadranul lor, prin înțelegerea lor stereotipă şi moartă.

LA VIDA ES SUEÑO!

Calderon a scris o piesă de teatru celebră pe această veche temă: „viața e un vis”. Acum vreo 15 ani, Arturo Farinelli a dat la iveală două mari volume de comentarii istorico-filozofice în jurul acestei *La vida es sueño*. Şi despre Calderon, şi despre opera lui Arturo Farinelli, am avut prilejul să mă ocup acum câțiva ani. Mai deunăzi, am coborât toate aceste cărți din raft, le-am aşezat în fața mea şi am început să le răsfoiesc la întâmplare, amintindu-mi pagini iubite şi învățând să iubesc pagini uitate la cea dintâi lectură. M-am gândit atunci, că faimoasa *La vida es sueño* îşi aşteaptă încă un comentariu filosofic. O încercare de lămurire a acestei teme universale că viața este un vis.

În ce sens este adevărată această afirmație? În niciun caz în sensul că viața e *ireală;* ci mai de grabă că viața este o continuă creație de miraje, o continuă intervenție a visului prin instinctul pe care îl are de a ieşi întotdeauna din realitate, de a nu fi prezent; mai precis, de a *crea* încontinuu un prezent al lui personal, o sinteză proprie organismului său spiritual.

S-a vorbit cândva de *bovarism*, de facultatea de a te crede altul decât [cel] care eşti. Asta încă nu înseamnă prea mult. Dar oamenii merg mai departe şi îşi închipuie nu numai viața lor altfel, ci şi întâmplărilor lor sau ale altora, inşii pe care îi întâlnesc şi îi iubesc, în sfârşit toată viața din jurul lor şi-o închipuie altfel. Văd lucrurile mai bune, mai extraordinare, mai *medievale* (dacă mi-e îngăduit să folosesc acest cuvânt într-un sens mult mai larg) – şi filmează această lume nouă, creată, personală, alături de lumea reală, mediocră şi impersonală de totdeauna.

Cinematograful este aproape un destin al omului; setea lui de alt spațiu, de o altă libertate, de o altă justiție; şi, mai ales, setea lui de fantastic, de medieval. Într-adevăr, facultatea aceasta de a visa treaz, alături de realitate, de a crea un prezent paralel prezentului concret – este atât de specifică omului, încât socotesc descoperirea cinematografului ca ceva predestinat, ceva care nu are nimic de-a face cu tehnica şi cu legile fizice, ci de-a dreptul cu fantasticul, cu sufletul ascuns al omului.

Filmele sunt nişte vise miraculoase, la care putem participa şi noi; sunt viziunile unor titani, unor oameni mai liberi decât noi. Cred că atunci când se va înțelege bine analogia dintre film şi însăşi condiția vieții noastre sufleteşti – vom înțelege mai mult şi esența omului şi covârşitorul rol al visului.

Într-adevăr, ceea ce mă minunează şi ceea ce nu puteam înțelege prin vechile teorii psihologice – este faptul că foarte puțini oameni sunt *atenți* la ceasul care îl trăiesc, foarte puțini oameni sunt prezenți în timpul concret. Ni se spunea că omul a „progresat" şi facultățile lui mentale au „evoluat" – prin *atenție* la mediul înconjurător. Vă rog să vă gândiți bine şi să vă amintiți propria dumneavoastră viață; este adevărat că ați fost *atenți* în momentele decisive? Eu unul, nu. Dimpotrivă, cu cât ceasul era mai primejdios, cu cât realitatea era mai hâdă – cu atât visul intervenea mai hotărât şi filmul meu mental înlocuia prezentul concret. Îmi amintesc că am rătăcit odată, împreună cu şase tineri, aproape patruzeci de ore pe Marea Neagră, în furtună, pe o barcă al cărei catarg fusese rupt, ale cărei vâsle erau ineficace. Ei bine, toți acei tineri, dar absolut toți, au visat încontinuu; unul se închipuia acasă, pe o bancă în grădină; altul era la Paris, şi citea cu voluptate un autor favorit, altul era ca iubita lui, altul cu prietenul lui, ş.a.m.d. Am verificat aceasta de sute de ori; nu suntem niciodată *atenți* la viața din jurul nostru; visăm încontinuu, şi paralel cu filmul concret al vieții, filmăm un alt univers, al nostru, pe care suntem stăpâni. Nu mai vorbesc de evenimentele care ne angajează viața sau sufletul, de o întâmplare primejdioasă sau altceva.

Mai mult; dacă se întâmplă să fim *atenți* în acele ceasuri – nu mai ne-amintim nimic, în urmă. Atenția nu are memorie; ea consumă prezentul şi se consumă prin el. Nu ținem minte decât amănunte din filmul nostru interior; nu avem decât memoria lucrurilor create de noi, sau a lucrurilor în care am intervenit şi noi cu visul, obținând o sinteză personală. Observați că foarte multă lume spune, despre evenimentele capitale ale vieții lor, că *şi le amintesc ca prin vis!* Adică îşi amintesc tulbure tocmai lucrurile cu adevărat *reale*, la care a trebuit să fie atenți. Foarte multe femei spun: „Îmi amintesc ca prin vis, când am intrat în

biserică", vorbind despre ziua nunții lor. Am auzit foarte mulți bărbați, care au făcut războiul, spunând că, atunci când nu se închipuiau mental într-altă parte decât pe front (acasă, la spital sau „în timp de pace"), trăiau o viață despre care acum nu-şi mai amintesc nimic, sau îşi amintesc *ca prin vis*.

Toate lucrurile acestea nu sunt lipsite de importanță pentru înțelegerea „progresului" speciei umane. Nu cred că evoluția s-a făcut prin *atenție* la mediu, aşa cum spune ştiința şi psihologia. Sau, atunci când omul a fost cu adevărat atent, nu cred că a putut învăța ceva prin aceasta, pentru că nu îşi mai amintea nimic, după; atenția l-a ajutat să supraviețuiască, în acest caz, dar ea s-a consumat în acea clipă, nu s-a transformat în memorie, n-a putut avea o funcție pedagogică. Este de altfel bine cunoscut faptul că ceea ce ne amintim dintr-o întâmplare decisivă, în care am putut fi atenți, sunt amănunte cu desăvârşire fără importanță; un obiect, un cântec, o expresie, etc. De multe ori, în asemenea întâmplări decisive, ne *amintim* ceva cu desăvârşire absurd; de pildă, în ziua unui examen hotărâtor, ne amintim, fără niciun motiv aparent, un amănunt fără nicio importanță (că unchiul clipeşte din ochi când râde, că poarta liceului a fost odată vopsită şi un trecător s-a murdărit, că există o stradă Calomfirescu, etc.). Cineva îmi spunea că în ziua când şi-a „declarat" dragostea în fața femeii iubite, îşi amintea tot timpul de un desen stupid dintr-o revistă veche, reprezentând un animal oarecare; şi că încerca, cu o voință extraordinară, să înlăture tentația de a completa această imagine uitată.

Veți spune; toate lucrurile acestea se cunosc din teoriile psihologiei asociaționiste, din psihanaliză, din mai ştiu eu ce. E adevărat; se cunosc, dar interpretarea a rămas tot aceeaşi, mecanică, punând accentul pe mediu şi pe atenție. Ceea ce a izbutit să dovedească filosofia şi psihologia (de la Kant încoace, pe deoparte, şi de la William James încoace, pe de altă parte) este că lumea ne este dată ca o *sinteză*. Dar această sinteză este, aş spune, una *generală*, care aparține întregii spețe umane, şi care se bazează pe funcțiunile generale (simțuri, categoriile conştiinței, memorie, etc.). Mult mai interesantă, mai obscură şi

mai fertilă este sinteza *personală*, a fiecărui om în parte, filmul lui mental suprapus universului concret (adică universului aşa cum este dat întregii specii umane). Şi în acest film, prin care omul evadează din prezent, din actualitate, creează memoria, creează acea paradoxală eternitate a personalității umane.

Este un lucru eroic, şi care cere o educație pe care nu avem unde s-o învățăm, să rămâi în *prezent*, să nu ai o continuitate cu trecutul nicio legătură abstractă, proiectată în timp, cu viitorul. Este un lucru foarte greu să *consumi* timpul; majoritatea oamenilor îl evită, ies din el, fie că evocă trecutul, fie că se gândesc la viitor, fie că *creează* timpul lor personal, filmul lor interior. În acest sens se poate spune că viața e un vis; în sensul că nu trăim niciodată în prezent, în actualitate concretă. (Există şi o altă „actualitate", sinteză de vis şi realitate, adică un prezent modificat de personalitatea noastră, un prezent *creat* de noi). În acest sens se poate spune că deşteptarea este dureroasă, că deşteptarea din vis este eroică; căci atunci întrerupem filmul nostru, sfărâmăm universul nostru sintetic, rupem legăturile de vis ca trecutul şi cu viitorul şi ne hotărâm să trăim în ceasul *acesta*, numai în ceasul acesta, fără un ideal proiectat în timp, fără o memorie consolatoare – şi atunci ne trezim foarte singuri, înspăimântător de singuri.

DESPRE NUMAI ZECE OAMENI

Nu sunt pierdute decât acele bătălii pe care nu le începi niciodată. Nu eşti învins decât dacă refuzi lupta. Altminteri, orice faci, orice încerci în această existență miraculoasă – sunt victorii; şi cât ar fi ele de mutilate, nu trebuie să regreți că le-ai obținut. În conştiința omului modern există această gravă confuzie între victorie şi premiu. Cei mai mulți dintre noi credem că am făcut un lucru bun numai dacă primim o recompensă; o felicitare, o distincție, o observație favorabilă. Şi, dimpotrivă, socotim eşuate acele acte ale noastre care au trecut neobservate, sau au fost privite cu neîncredere, sau de-a dreptul cu dispreț.

Confuzia aceasta îşi are rădăcini mai adânci; în setea omului pentru fructul faptelor sale. Noi, care nu ştim niciodată ce să facem cu pasiunile noastre, credem că o acțiune detaşată de dorința recompensei este o acțiune „fără pasiune", un fapt neutru sau o simplă „disponibilitate". Ni se pare că numai acele acțiuni sunt într-adevăr omeneşti care sunt promovate de o mare pasiune. Uităm, însă, că pasiunea este aici numai elementul dinamic, vehiculul realizării – iar dorința de recompensă, de fruct, aparține egoismului nostru, şi tot ceea ce facem în vederea unui astfel de premiu ne limitează şi ne leagă de limitele noastre. O pasiune îndeamnă întotdeauna la victorie, la perfecta ei consumare în fapt, la o liberare prin plenitudine. O pasiune – care se află prezentă înapoia oricărui act al nostru – nu caută niciodată premierea sau promovarea ei, nu caută o recompensă. Dorința aceasta e creată şi alimentată numai de „prea omenescul" din noi, adică de mizeriile şi limitările egoismului nostru.

Ne-am obişnuit să acuzăm mereu pasiunile pentru tot ceea ce e scăzut şi hidos în noi. De fapt pasiunile – care nu caută altceva decât o desăvârşită actualizare şi implicit consumare – nu au nimic de-a face cu ceea ce credem sau ne place să credem noi despre ele. E absurd să osândeşti o pasiune pentru că n-ai ştiut s-o stăpâneşti. Şi nu poți stăpâni decât acele lucruri la care ai renunțat, de care te-ai liberat, nu prin detaşare de ele însele, ci prin detaşare de dorința fructelor lor. Am mai spus şi altădată că

renunțarea la o acțiune, deci la o pasiune, nu înseamnă nimic; e o negație, o castrare, o alterare. Singura renunțare eficace e renunțarea la fructul acțiunii, la limitele impuse de pasiunea care ne agită în acel ceas.

Dacă acestea sunt adevărate, apoi fără îndoială că nicio bătălie nu e pierdută, că putem fi victorioşi fără a obține vreun premiu, că putem fi liberi şi *noi înşine* fără ca lumea să o ştie. Această „noțiune" de *lume* este un non-sens. Lumea îți cere totdeauna un efort personal minim şi o deplină abandonare în voia superstițiilor ei. Gândiți-vă ce cere astăzi lumea de la un om perfect: să fie comunist sau să fie dictator. Aceasta este maximum de plenitudine pe care îl concepe în ceasul de față, lumea. Sunt epoci când nu poți înainta decât mergând contra curentului. Şi epoca noastră este o astfel de epocă; un primat absolut al temporalului asupra spiritului, o religie a acțiunii de orice fel, (adică de stradă, de urale, de manifeste), un haos complet.

Ceea ce deosebeşte pe om de celelalte creaturi nu este inteligența, nici rațiunea. Caii savanți de la Ebberfield şi maimuțele doctorului Watson depăşesc cu mult limita inteligenței unui om normal. Ceea ce ne deosebeşte pe noi este simțul valorilor, ierarhia. Acea înțelegere globală a lucrurilor, care ştie să vadă ordinea, ştie să cosmizeze haosul din jurul nostru, ştie să orânduiască valorile aşa cum trebuie, respectându-le pe toate dar păstrându-le pentru justa lor funcțiune. Un om perfect, adică un om cu desăvârşire liber, este acela care poate „funcționa" pe toate planurile realității, reacționează la toate stimulele (biologice, etice, estetice, raționacitive) şi are valențe active pentru tot ce e viu şi eficient din jurul lui. Unul care nu gândeşte toată ziua decât artă, politică, pâine sau dragoste – este un monstru, admirabil, magnific, dar numai un monstru. Pentru el nu mai există ierarhie, nu ştie că realitatea şi viața e un tot care trebuie experimentat pe mai multe planuri. Omul acela trăieşte ca un halucinat, ca o bestie, condus de un singur instinct sau de o singură idee. Veacul nostru cunoaşte milioane de asemenea monoideici, care cred că totul se poate schimba dintr-o singură

ştersătură de condei, că totul va merge bine dacă s-ar pune „planul” lor în aplicare.

Există şi un misionarism monoideic, foarte primejdios. Sunt oameni care au apucat odată să spună un cuvânt cu majusculă, şi nu mai văd nimic din realitate decât prin această iluzie fonică a lor. Unii spun: Sex, Libertate, Pâine, Sport, Revoluție, Karl Marx, Mussolini, etc. – şi spun aceasta toată viața, în oricare împrejurare s-ar afla. E tragic destinul lor, să le treacă viața printre degete, în timp ce ei repetă fascinați un singur cuvânt. Nu ştiu care rus a spus odată: „Ciubota aceasta a mea prețuieşte mai mult decât Faust!”. Rusul acela a fost un simplu imbecil, ca mai toți ruşii. Este ca şi cum în mijlocul unui concert simfonic s-ar scula unul şi ar spune: „Aş prefera un castravete acru!”.

Inteligența – opusul imbecilității – este o funcțiune elastică şi polivalentă, care încearcă să prețuiască toată realitatea şi s-o evalueze cu valorile ei proprii. Recunosc un om inteligent după câte valori evită să confunde. Ori epoca noastră trece acum printr-o criză, printr-o penibilă confuzie a valorilor. Valorile spirituale sunt ori complet desconsiderate, ori puse în funcțiune de cauze exterioare (economice, politice, sexuale). Iar în fața acestui haos care ne înconjoară, nu avem nimic ce să-i împotrivim. Nu avem, pentru că vechile noastre experiențe efective şi victorioase nu mai corespund ceasului de față; pentru că acele câteva adevăruri cu care s-a lăudat, până la saţietate, continentul nostru, au ajuns dogme, scheme moarte, prea strâmte pentru dimensiunile omului care se naşte acum. Şi atunci stai şi priveşti în jurul tău, cu singura consolare că eşti *viu*, că eşti gata oricând să creşti şi să te amplifici.

...De aceea trebuie să ne purtăm înainte, fiecare, bătăliile noastre. Dacă fiecare ins ar activa fără gândul recompensei, pământul acesta ar fi un rai. Dacă numai zece inşi ar activa detaşați – adică liberi, deschişi întregii realități, fără prejudecăți şi fără dogme – viața ar putea merge înainte nestingherită. Pentru că nu interesează ceea ce se face în jurul nostru. Interesează numai ce facem noi. Să nu uităm că fiecare ne purtăm la sân imbecilul nostru, şi numai noi îl putem sugruma.

DESPRE O ANUMITĂ EXPERIENȚĂ

Aşteptând, ca fiecare altul, un *om nou* în acest veac – mă întreb dacă lui îi vor mai folosi glorioasele noastre instrumente de cunoaştere; dacă nu cumva el va poseda o cunoaştere plenară, integrală, obținută prin colaborarea întregii lui ființe, adică şi a pasiunilor, agoniilor şi instinctelor lui. S-a vorbit prea mult despre opacitatea şi tristețea pasiunilor; s-a confundat prea adesea pasiunea cu o întunecare a minții. De fapt, numai acele pasiuni sunt întunecate şi triste care rămân închise în individ, rămân limitate, încercuite. Nu eşti trist decât dacă te iubeşti mai mult pe tine însuți decât îți iubeşti pasiunea. Nu e nimic paradoxal aici; durerea nu există decât atâta timp cât te refuzi ei, cât îi împotriveşti un „contrariu" (fericirea, *bien-être*, calm, confort), adică îți aminteşti de o stare sufletească pe care ai trăit-o cândva, şi pe care acum o regreți. Numai o confuzie de acest fel te poate face să suferi, îți pogoară în suflet tristețea, acel *taedium cordis*, acea inefabilă *acetia*, care îți risipesc liniştea, îți usucă bucuria de a fi viu, îți întunecă mintea. Nu e nimic mai nefertil, mai puțin bărbătesc, mai puțin responsabil – decât asemenea tristeți şi melancolii. Nu depind decât de limitarea în care te afli. Nu sunt alimentate decât de laşitatea ta. Nu au nimic de-a face cu pasiunea care te arde.

N-aş şti să definesc altfel „experiența" (orice experiență) decât spunând că e o nuditate desăvârşită şi instantanee a întregii ființe. Nu poți experimenta nimic, dacă nu ştii să te dezgoleşti, dacă nu lepezi toate formele prin care ai trecut până atunci, dacă nu faci din tine o *prezență*. Experiențele ieşite din „disponibilitate", din dorință estetică, din spleen – nu conduc la nimic, căci nu se anulează una pe alta (fiecare ajungând mediul nutritiv, plasma creatoare a celeilalte), ci se adună ca într-un muzeu, duzini de forme moarte, de mumii, de care te leagă infinite nostalgii, regrete, amintiri duioase sau vesele, etc. Experiențele acestea sunt pur şi simplu acumulări de forme moarte, deşi au fost vii în ceasul care le-a cerut şi le-a actualizat. Adevărata experiență, însă, ajunge aproape o funcțiune a ființei tale întregi, se confundă cu însăşi viața care te poartă şi te

îndeamnă s-o cunoşti, actualizând-o, într-o infinită manifestare, într-o continuă creație.

De aceea mi se pare că termenul de „experiență" este puțin cam confuz. Mai nimerit ar fi „trăirea", acel *Erlebnis* german, atât de bogat şi de sugestiv ca sens. Trăirea aceasta nu înseamnă, însă, o simplă abandonare în voia ecuațiilor vitale, care sunt întotdeauna variabile, contingente şi întotdeauna limitate. Când te abandonezi, nu mai trăieşti tu – ci *eşti* trăit, la întâmplare. Cred că tot misterul „experienței" rezidă în această coincidență perfectă cu termenul exterior ție (care poate fi o întâmplare sau o stare de suflet) şi, în acelaşi timp, o depăşire a lui, o liberare de el. De aceea fiecare nouă experiență cere o renunțare; nu la faptul în sine, care trebuie realizat, actualizat, cunoscut real, ci renunțare la limitele inerente acestui fapt şi la limitele insului care îl cunoaşte. Nu cunoşti nimic renunțând la o experiență. Dar, de asemenea, cunoşti foarte puțin dacă nu renunți la limitele impuse acelei experiențe.

Întotdeauna mi s-a arătat stranie judecata acelora care socotesc renunțarea o atitudine negativă în fața vieții. Dimpotrivă, nimic pozitiv, eficace şi major nu se poate obține fără a renunța la anumite limite, fără a depăşi termenii experienței, fără a încerca să ieşi din „istorie" (adică din devenirea formală a vieții, care creează în acelaşi timp forme – istoria – şi trece totuşi prin ele, dincolo de ele). Dacă nu renunți la trecutul tău, la „istoria" ta – nu poți experimenta nimic pe viu, deci nu poți cunoaşte imediat, real, ci printr-o transparență, prin mijlocire, prin relații; experiența ajunge atunci eventualitate, abstracție, şi îşi pierde caracterul ei de cunoaştere *reală*, imediată.

Singura libertate posibilă o concep prin experiență, căci nu pot scăpa de anumite lucruri decât trăindu-le, nu pot limpezi anumite obsesii decât privindu-le în față, şi nu pot cunoaşte adevărata dragoste decât depăşind-o. În afară de libertate, nu pot concepe o adevărată viață spirituală, adică o adevărată creație, o continuă colaborare cu gestul esențial al vieții. Dar libertatea nu înseamnă libertinaj, libertatea instinctelor oarbe, trăirea în hazard şi în eventual. Este o imensă iluzie libertatea aceasta care te robeşte oricărei eventualități, te joacă şi te

chinuie fără scop, luându-ți şi inițiativa şi cumpănirea. Libertate înseamnă, înainte de toate, autonomie, certitudinea că eşti bine înfipt în realitate, în viață, iar nu în spectre sau dogme; că trăirea ta, nemaifiind a individului din tine, a limitelor din tine, – este o actualizare liberă a întregii tale vieți, dându-ți necontenit alte forme şi neoprindu-se niciodată la ele.

Şi ca să obții această libertate, după care tânjeşte omul modern, nu este altă cale – practică, eroică, iar nu contemplativă – decât acea a experiențelor. Numai experimentând totul poți cunoaşte real viața omenească, poți ajunge un om întreg. Şi numai o astfel de cunoaştere – adică o astfel de realizare – face posibilă libertatea omului nou, deschizându-i calea adevăratei creații şi adevăratei fericiri. Nu e un peisaj panoramic acest „tot" (căci nimic nu se *adună*, unul lângă altul, ci fiecare fapt se întregeşte prin ceea ce îl urmează), deoarece nu va fi o oglindire a totului în suflet, ci *coincidența* lui cu orice. (Cuvintele sunt uzate, şi ar trebui să fiu mai prudent când întrebuințez unele din ele; dar sunt sigur că cei ce vor să mă înțeleagă, mă vor înțelege şi aşa, în pofida tuturor imperfecțiunilor de expresie).

Mi se pare că un asemenea om nou este strădania întregii noastre epoci. Peste tot se experimentează, se încearcă să se libereze omul vechi de toate prejudecățile şi gloriile trecute, se refac şi se fac forme noi de viață socială, unele mai riscante decât altele, dar fiecare străduindu-se să elibereze individul de anumite obstacole (politice, religioase, spirituale) şi să creeze altceva în loc, mai viu, mai plin şi mai fericit.

Tristețea inevitabilă marilor prefaceri – fie ele individuale, fie implicând întreaga viață asociată – nu trebuie să ne oprească pe loc. Nimic nu s-a creat prin tristele, în afară de o anumită poezie. Tristețea e produsă mai întotdeauna de conştiința zădărniciei şi evanescenții rosturilor acestei lumi – dar, cum am mai spus, ea trădează limitele acelei conştiințe, e produsă de „istoria" ei, de oglindire în trecut. Nicio durere nu mai e tristă dacă e scoasă din „istoria" omului care o încearcă, dacă e lăsată să lucreze singură, fără a te împotrivi ei şi fără a regreta-o. Omul are acest miracol la îndemână (şi totuşi îl foloseşte atât de rar) că ar putea fi întotdeauna ceea ce, în fond, este. Câți înțeleg acest simplu

adevăr cu aspect de ghicitoare?

DESPRE ENTUZIASM ŞI ALTCEVA

Nimic nu mi se pare mai enigmatic decât entuziasmul. Un entuziast este întotdeauna, pentru mine, un om cu taine, un om față de care mă simt atras, pe care nu-l uit repede, chiar dacă i-am înțeles fronda de la cea dintâi întâlnire. De multe ori m-am întrebat de ce îmi sunt simpatici gânditorii de majuscule, acei inşi care spun şi scriu: Fiul Omului, Elanul Vital, Revoluția, Moartea, Destinul, Femeia. Cunosc şi eu câțiva gânditori din aceştia, pe care îi ascult cu plăcere, deşi nimic nu mă irită mai mult decât majuscula (vă amintiți sunetele acelea perfect întonate, majusculele). Cred că marele lor merit este dicția. Când îți spun, de pildă, Fiul Omului – ştii fără greşeală că ți-au spus Fiul Omului –, iar nu „fiul omului". Sunt detalii de acestea care prețuiesc în orişice cultură.

Îi scuz pentru că sunt entuziaşti. Şi pentru că entuziasmul poate ascunde orişice. Aici regăsesc întotdeauna miracolul, enigma entuziasmului. E o metodă simplistă şi ineficace, aceea de a considera pe orice entuziast un creier intoxicat sau vacuu. Dacă îmi aduc bine aminte, majoritatea oamenilor care au însemnat ceva în istoria acestui continent – au fost entuziaşti. Deci nu putem suprima atât de repede specia aceasta de inşi, printre care se numără şi mulți gânditori contemporani. Şi apoi, nici n-am avea vreun interes să o facem. Spectacolul unei gândiri entuziaste este mai fertil decât orice meditație asupra erorii.

Anumiți entuziaşti gândesc întotdeauna aforistic, automatic (nimic nu mi se par mai automat în gândire decât aforismele, care se nasc direct din gramatică, iar câteodată chiar din ritmul verbo-motrice: „extremele se ating", etc.). Ei vor proceda la o răsturnare mentală a imaginilor sau noțiunilor consacrate – şi vor gândi prin acest unghi răsturnat. „Se ştie", de pildă, că trupul e păcătos, că noaptea e întuneric, că femeia e femeie, etc. Entuziaştii aforistici vor vorbi, atunci, de o Metafizică a Cărnii (deşi nimeni nu poate gândi aşa ceva; dar, oricum, e nou, e aforistic), se va spune: Noaptea e Lumina față de Destin (sau cam aşa ceva), şi se vor scrie pagini asupra Femeii-Vis, Femeii-Idee, Femeii aproximative, şi aşa mai departe.

Ceea ce caracterizează pe aceşti autori de aforisme, este certitudinea lor că *gândesc*, că jocul lor automat e *Gândire*, că entuziasmul lor este gest creator. Iar ceea ce este deprimant şi amuzant în toată această afacere, este faptul că s-ar putea să aibă dreptate. Într-adevăr, majoritatea problemelor gândirii omeneşti se reduce la asemenea aforisme automate. Cineva a spus odată, cu majusculă, „Viaţă" – şi mii de oameni au găsit o întreagă problematică în acest cuvânt, şi s-au aplicat s-o rezolve. Altul a spus acest aforism: „Moartea este adevărata viaţă", şi în jurul acestei „idei" (care în fond nu spune nimic; căci şi „moartea" şi „adevărata viaţă" nu sunt necunoscute) s-au scris sute de cărţi. Dar celebrul: „cunoaşte-te pe tine însuti?". Dar „caută şi vei găsi", „bate şi se va deschide", etc.? Toate aforismele acestea nu spun nimic, sau spun numai atunci când ştii deja ce vor să spună – şi, totuşi, în jurul lor s-a înălţat filosofia europeană. E deprimant.

Este incontestabil că tot ceea ce merită atenţia noastră în istoria culturii s-a creat prin şi cu entuziasm. Deşi – şi vreau să accentuez acest punct – entuziasmul poate ascunde orice vacuitate şi orice aproximaţie. Poate de aceea un entuziast ne impresionează întotdeauna; *s-ar putea* să spună un lucru magnific, s-ar putea, cu tot aparentul său ridicol, să trăiască un adevăr de bază. Înţeleg foarte bine impresia de sacru pe care o lasă entuziasmul în lumea greco-romană. Era punctul de contact cu viitorul, cu ceea ce *s-ar putea* să se realizeze într-o zi. Era puntea către o lume iraţională, dar vie, de unde se adapă toate imaginaţiile şi care se ghiceşte în orice istorie. (Nu cumva veţi spune că istoria este o devenire raţională şi perfect coerentă? că nu există iraţional, ireductibil, libertate şi arbitrar, fantastic şi obscur?). Poate era chiar contactul direct cu viaţa.

Mărturisesc odată că am învăţat foarte mult de la oamenii ridicoli. Trebuie să adaug că poate am învăţat tot atât de mult, de la oamenii entuziaşti. O întreagă morfologie a erorii aş putea scrie din comerţul meu cu entuziasmul. Într-adevăr, ceea ce e fermecător în eroare e faptul că o recunoşti cu atât mai repede ca atare cu cât ai îmbrăţişat-a mai entuziast, mai direct şi mai cu majusculă. O eroare ce ţi se impune prin logică şi experienţă,

prin meditații şi rezistență – e aproape fatală. Aproape toți medicii şi inginerii pe care i-am cunoscut, sunt iremediabil morți întru cele spirituale, tocmai pentru că şi-au asimilat eroarea metodic şi experimental. Eroarea are această virtute, că poate fi mai uşor înțeleasă decât adevărul; că adesea e mai simplă decât adevărul, mai verosimilă (gândiți-vă la evoluția fizicii în ultimii cincizeci de ani; nu erau mai simple şi mai verosimile concepțiile despre materie şi energie de la 1880–1890 decât cele de astăzi, pe care nu le mai pricepe nimeni?) – iar când e mai complicată decât adevărul, apoi atunci e mai atrăgătoare, mai vie, mai fascinantă, în timp ce adevărul rămâne plat, simplist şi inoperant.

Ei bine, oamenii entuziaşti au acest mare merit că te introduc în eroare, te pun față în față cu eroarea; fie că ți-o descoperă atât de evident pe a lui, încât te învață pentru toată viața să te fereşti de ea; fie că îți relevă instantaneu eroarea în care trăieşti tu până atunci, şi te invită s-o părăseşti. Din acest punct de vedere, comerțul cu oamenii entuziaşti poate ajunge o adevărată maieutică spirituală, adică un excelent instrument de cultivarea adevărurilor.

Există o specie de entuziaşti pe care nimeni nu i-ar considera ca atare. Sunt oamenii care trăiesc cu probleme, care au întotdeauna de verificat sau de justificat ceva, în orice experiență. Oameni care ajung câteodată foarte sus pe scara valorilor aşa-zise spirituale; care creează în artă şi scriu cărți celebre. Aici entuziasmul însuşi ajunge o problemă, un leit-motiv pentru alte entuziasme. Insul acela mai că îşi repetă zilnic: „hai să mă entuziasmez!”. Cunosc un om foarte mare în această țară care repetă această experiență zilnic de treizeci de ani, de când scrie articole de gazetă. Şi există de asemenea Romain Rolland, care posedă aproape o tehnică specială a entuziasmului factice, a autosugestiei întru gândirea cu majusculă. Şi el spune Viață, Libertate, Viață Interioară, Spiritual – cum spune Swami Vivekananda – dar pe când acesta din urmă era un entuziast în eroare, Romain Rolland este unul sugestionat în eroarea entuziasmului. Vedeți că lucrurile se complică.

Sunt limite şi în entuziasm. Odată a trebuit să mă mut de la

un hotel, pentru că zilnic venea un comesean care striga: *Oh! la bonne soupe!* De fapt supa era proastă, dar omul meu trăia cu majuscule, şi viaţa aceasta în mit ajunge la un moment dat să te exaspereze. Am ales într-adins un exemplu vulgar, pentru că exemplele spirituale sunt mai usturătoare. Cine nu ne cunoaşte entuziaştii, oamenii noştri care gândesc în aforisme sau cu majuscule, care au un întreg aparat fonetic şi o întreagă semantică la îndemână, pentru a ne face să credem că au adăpostit la sânul lor o gândire personală? Şi ceea ce e deprimant în cazul lor este faptul că niciodată nu se gândesc că *s-ar putea* să se înşele. Ei au depăşit demult experienţa entuziasmului, şi trăiesc acum numai prin inerţia lui. Şi această inerţie a mişcării perpetue în gol e (dacă mi se iartă expresia) e mult mai primejdioasă decât inerţia cealaltă, statică. Pentru că pune în gardă pe oameni contra oricărui entuziasm. Şi ar fi păcat.

DESPRE SPECIILE GÂNDIRII

Adesea, când mă îndoiesc chiar şi de lucrurile cele mai onorabil stabilite, privesc cu oarecare invidie – şi milă în acelaşi timp – siguranța acelora care vorbesc despre *gândire*. Procesul acesta, al gândirii, mi se pare mult mai complex, mai obscur şi mai bogat decât vrea să-l înfățişeze cărțile de logică şi limbajul curent.

Nu mă refer la rezultatele gândirii, la părerile sau certitudinile pe care ea le elaborează. Acestea sunt lucruri mult mai grave, dar mai uşor de înțeles. Obscur şi necercetat mi se pare, însă, chiar jocul gândirii. Sunt fel şi fel de chipuri de a gândi, şi sunt atât de mult deosebite unul de altul încât mă întreb dacă mai pot fi numite cu acelaşi termen.

În ceea ce mă priveşte, efortul pe care îl fac de a gândi asupra unui fapt de toate zilele (un aranjament bănesc, o încurcătură morală, un articol scris sau citit, o judecată asupra unui om) nu are nimic de-a face, dar absolut *nimic*, cu efortul de a gândi o problemă generală (Orient-Occident, civilizația, opera de artă, etc.) nici cu efortul depus în gândirea unei probleme finale (moartea, neantul, sensul existenței), sau a unei întrebări tulburătoare (Dumnezeu, sufletul, etc.).

Am ales dinadins câteva clase de obiecte ale gândirii net diferențiate între ele, pentru a facilita înțelegerea celor ce vor urma. Dar trebuie să adaug că sunt nenumărate alte clase pe care nu le pot nici chiar defini. Există, de pildă, un binecunoscut act de gândire – când încerci să duci *mai departe* ceva, nu ipotetic, ci *real* – care nu se aseamănă cu nicio altă gândire. Nu mai vorbesc de gândirea matematică, sau de gândirea simbolică, sau de cea relativă la muzică; fiecare cunoaşte din propria lui experiență cât de aparte sunt aceste acte de înțelegere.

Am menționat de mai multe ori termenul „efort”. Adevărul este că adesea nici nu există efort în gândire. Ci un fel de alergare pe un drum neted, fără obstacole şi fără ezitări. Ai atunci precis impresia că se *gândeşte* prin tine, că înduri o operație fără voia ta; n-aş putea spune că această operație se săvârşeşte automat, dar ea este în orice caz autonomă. Îi lipseşte adică cea mai

specifică valoare: voința, personalitatea. Şi ceea ce este ciudat, mai toate gândurile care ne lovesc prin *personalitatea* lor – sunt obținute printr-un asemenea proces pasiv.

Există o specie de gândire care se deosebeşte de toate celelalte prin – să mi se ierte îndrăzneala – fiziologia ei. Observați că de câte ori meditați profund asupra unor probleme greu de definit (moartea, sensul vieții, scopul), nu izbutiți să obțineți acea concentrare inițială indispensabilă fără a înțepeni trupul, a opri răsuflarea (sau a o ritma cât se poate mai lent), a suspenda provizoriu orice mişcare a trupului şi, în acelaşi timp, *conştiința* lui. Chiar în cazul unei probleme de matematică, se cere o concentrare care nu se poate realiza decât prin suspendarea conştiinței trupului. Pot foarte bine să mă gândesc la evenimentele politice sau la o problemă de filosofie, şi să-mi mişc în acelaşi timp membrele, perfect conştient de trupul meu (mai precis, având prezentă conştiința trupului). Dar sunt anumite gândiri care nu se pot realiza sub niciun chip dacă această conştiință a trupului nu se suspendă, provizoriu desigur.

Ceea ce mă amuză pe mine în toată această problemă complicată a gândirii, este faptul că oamenilor li se pare că *ştiu* cum gândesc pentru simplul motiv că cunosc regulile raționamentului şi au învățat puțină psihologie, care le spune o groază de lucruri despre senzații, sentimente şi procese sufleteşti. Adevărul este că problema aceasta a gândirii vii, nu este studiată nici de psihologie, nici de logică. (Ceva mai mult, dominația psihologiei în ultima jumătate a secolului trecut a complicat acest studiu şi l-a îngreunat cu un balast de care anevoie se poate libera un ins modern).

Ştiința gândirii vii, ştiința spirituală (dacă vreți) se află astăzi într-un stadiu asemănător aceluia în care se afla ştiința naturală înainte de Copernic şi Galilei. Nu avem nicio ipoteză generală pe care s-o justifice un număr cât mai mare de fapte, nu avem nicio metodă riguroasă şi verificată pentru a putea studia şi înțelege gândirea vie. (Dar parcă alte realități sufleteşti le înțelegem? Metodele şi valorile se schimbă la fiecare treizeci de ani, şi „sufletul" e studiat cu ultima metodă promovată de ştiințele pozitive. „Sufletul" este rând pe rând „materie", „senzație",

„energie”, „elan vital”, „epifenomen”, şi mai ştiu eu ce, numai *suflet* nu este).

De câte ori s-a încercat să se studieze gândirea vie, s-au aplicat metodele ştiinţei experimentale, s-a făcut psihologie. Este totuşi foarte uşor de înţeles, cred eu, că psihologia nu are nimic de-a face cu speciile gândirii, cu feluritele eforturi mintale şi intuiţii tulburi care ne alimentează necontenit conştiinţa. De fapt, noi experimentăm o multitudine de specii de gândire fără să ne întrebăm, şi să încercăm să înţelegem, cum se petrec toate procesele acestea. Şi totuşi, sunt lucruri pe care nu le vom găsi în nicio carte, sunt realităţi pe care numai o meditaţie introvertă le poate descoperi.

Că trebuiesc descoperite, nu mai încape îndoială. Obişnuim să denumim cu acelaşi termen, „gândire”, o serie de lucruri care, poate, nu au nimic de-a face cu gândirea. Dar nu despre o *querelle* de termeni este vorba; ci despre o nouă serie de înţelegeri a lucrurilor celor mai esenţiale.

Cred, de asemenea, că nu prea ne înţelegem între noi când vorbim de gândire; sunt atâtea feluri de a gândi, şi atât de deosebite, încât mi s-a întâmplat de câteva ori acest lucru paradoxal: să *accept* un „adevăr” printr-un act de gândire, şi apoi să-l *resping* recurgând la altfel de gândire. Pare foarte ciudat ceea ce spun, dar dacă aţi fi sinceri aţi afla că lucrul acesta se întâmplă destul de des, cu fiecare dintre noi. Nu e vorba, cum se spune, de greşeli de logică, de insuficientă concentrare, de întunecare prin pasiuni, de necorectitudine – ci, de cele mai multe ori, de procese complet deosebite pe care noi le numim gândire.

Nu ştiu dacă aţi experimentat lucrul următor: găseşti într-o carte această expresie, „dacă ne gândim, etc.” – şi te opreşti din citit ca să te gândeşti la ceea ce propune autorul, şi vezi că nu ajungi la concluziile la care a ajuns el. Şi aceasta nu întotdeauna din cauză că autorul e pătimaş, sau neinformat, sau ilogic. Nu poţi spune că sunt false ceea ce afirmă el, şi totuşi nu le poţi primi. Îţi spui: „n-aş crede aşa”, şi treci mai departe, învăţat să fii politicos cu „punctele de vedere” ale altora. Totuşi, se întâmplă – după prima încercare de [a] gândi cum gândeşte autorul – să

revii asupra pasajului, să-l gândeşti *altfel*, şi să vezi că are dreptate.

Noi credem, că în acest caz, este vorba de o reîmprospătare a atenției, de o concentrare mai precisă; că, la prima lectură, n-am gândit *cum trebuie*. Este adevărat că n-am gândit cum trebuie, dar nu în sensul că n-am gândit „destul de bine", ci că n-am gândit „aşa" cum trebuia, cum a gândit autorul. Am făcut alt efort decât acela care ni se cerea.

Cât de neserioase ar părea afirmațiile acestea, ele sunt totuşi juste; şi dacă începeți să vă ocupați puțin şi de gândirea dumneavoastră vie, nu numai de gândirea moartă a altora, veți descoperi şi alte lucruri mult mai senzaționale.

Lucrurile acestea însă, atât de esențiale, nu le ia nimeni în seamă. Continuăm să repetăm truismele despre gândirea geometrică şi gândirea intuitivă, şi pentru că am găsit aceste două cuvinte ni se pare că am rezolvat întreaga problemă a înțelegerii.

DESPRE FERICIREA CONCRETĂ

Fericirea este o problemă pe care nu trebuie să ți-o pui niciodată pentru tine. Fericirea are un sens şi un conținut concret numai atunci când o envisajezi pentru altul. De câte ori îți spui: „dacă fac cutare lucru, dacă sacrific cutare slăbiciune, dacă trec obstacol – sunt fericit!”, de câte ori îți spui astfel, trăieşti o iluzie, care te va face să suferi mai mult şi mai deznădăjduit. Ne putem aranja conforturi, bucurii, plăceri, voluptăți, satisfacții, recompense – dar niciodată nu ne putem anticipa şi realiza fericirea. Observați că de câte ori reduceți noțiunea aceasta la propria dumneavoastră personalitate – ea îşi pierde complet sensul. E reală cât timp e absentă, cât timp e o simplă nostalgie, o aşteptare, o iluzie. Vă spuneți: „dacă aş câştiga un milion aş fi fericit!”. Dar încercați şi convingeți-vă singuri; niciodată o asemenea aşteptare a fericirii, o asemenea prefigurare a fericirii, nu se concretizează, nu se poate experimenta. De cât ori veți crea mental sau sentimental o fericire, care se află undeva în spațiu sau în timp, într-o absentă, într-un „ideal” – fiți sigur că nu o veți întâlni niciodată.

E stranie această *obiectivitate* a fericiri. Este unul dintre puținele lucruri pe care nu izbutim să le realizăm singuri, pentru noi. Dimpotrivă; putem face un număr infinit de oameni fericiți, de un număr infinit de ori. Fericirea ajunge *concretă*, stare, experiență – numai atunci când dorința care o precede este îndreptată către altul. Pentru realizarea fericirii altuia, nicio renunțare nu e prea mare, niciun sacrificiu nu e prea costisitor. Un om care înțelege că nu poate atinge niciodată fericirea, prin propriile lui mijloace, prin propria sa ascensiune spirituală – nu are decât un singur lucru de făcut (vorbind din punctul de vedere al caritații, criteriul prin care sunt scrise aceste note): să realizeze fericirea altuia, a altora. Trăim o epocă prea puțin paradisiacă; oamenii înțeleg tot mai puțin că există o realitate a fericirii şi o datorie de a o împlini, fie chiar pentru alții. De aceea rândurile acestea, despre un subiect atât de plat, „fericirea”, poate par neserioase. Nu încerc să le scuz: lămuresc numai pentru ce le scriu şi cum se integrează ele în glosa timpului

nostru.

Trebuie să fim realişti şi să privim realitatea în faţă. Alte vremi îşi creau „idealuri", îşi creau o abstracţiune într-un timp şi într-un spaţiu ireal, pe care experienţa nu-l va cunoaşte niciodată. A trăi în realitate este cea dintâi datorie a noastră. Şi niciodată nu verificăm mai decisiv realitatea decât în suferinţa noastră şi în fericirea altora. Maximul de concret îl cuprindem în aceste două extreme, niciodată între ele. Este o iluzie să crezi că o viaţă obişnuită, mediocră, fără suferinţe şi fără fericiri, întruchipează adevărata viaţă reală, maximul de concret. Dimpotrivă, o astfel de viaţă orizontală participă la gradele cele mai inconştiente ale existenţei şi se depărtează deci de concret.

Dacă ne propunem să trăim o viaţă reală, trebuie să renunţăm la orice act care – într-un spaţiu-timp proiectat mental – este orientat către fericirea *noastră*. Cele mai abjecte iluzii, cele mai otrăvite idealuri, cele mai deprimante abstracţiuni sunt legate de această alergare după fericirea noastră. Dacă ne este dat cândva să cunoaştem fericirea concretă, o vom întâlni pe neaşteptate, pe nevrute, de la altul; dăruită, nu cucerită. Să încercăm să ne extirpăm chiar nostalgia fericirii noastre. Să renunţăm până şi la gândul că ne-ar putea fi, într-o zi, dăruită să ne despersonalizăm într-atât – în această privinţă – încât să ajungem simple instrumente în voia vieţii şi a destinului. Caritatea, care pluteşte, larg, în această viaţă universală din preajma noastră – va găsi în făptura noastră despersonalizată potirul în care să se adune, pentru alţii.

Ceea ce vreau eu să subliniez este faptul că această atitudine nu este *altruism*, nu este morală, nu este religie. Nu facem aşa pentru aşa este *bine;* facem aşa pentru că nu se poate altfel, pentru că aşa este *real*, astfel trăim în concret şi ne izbăvim de exasperantele noastre abstracţiuni. Nu este o lege morală ceea ce spun eu; este o stare naturală, reală. Cine vrea să trăiască în concret, trebuie să se supună implicaţiilor concretului: niciodată pentru tine.

Un om cu cât este mai tare cu atât are mai puţină nevoie de el. Tăria nu se măsoară prin raporturile dintre om şi lume, ci dintre om şi el însuşi. Lumea care are nevoie de tine te poate

osândi pentru cutare fapt al tău; dar dacă tu eşti destul de tare ca să ți-l poți permite, eşti destul de tare ca să poți renunța la o putere pe care o stăpâneşti – puțin îți pasă. Cu cât renunți mai mult la tine, la posesiunile tale, la fructele actelor tale – cu atât eşti mai plin pe dinăuntru, eşti mai concret şi mai viu.

Fericirea altuia merită orice renunțare, orice abdicare. Nu confortul lui, nu orgoliul sau voluptatea lui – ci fericirea. Majoritatea oamenilor practică renunțarea pentru confortul celorlalți; şi o practică din laşitate, din lene, din indiferență. Renunți la tine ca să nu plictiseşti pe celălalt, să nu-l contrazici, să nu-l oboseşti, să nu-l incomodezi. Aceasta nu e renunțare, ci laşitate, nebărbăție. Veți spune: „dar aşa înțeleg oamenii fericirea, asta e concepția lor despre fericire, e bine să le-o păstrăm". Nu; oamenii exagerează întotdeauna influența unui act de al lor asupra semenilor. De fapt, îşi camuflează prin aceasta dorința lor de a nu fi puşi în situații neconfortabile. Se spune: „N-am vrut să-i răspund ca să nu-l fac să sufere!" Adevărul e altul; n-a vrut să-i spună (ce, nu importă) pentru că s-ar fi aflat atunci într-o situare incomodă, deşi cel de al doilea n-ar fi suferit într-atât cât lasă a înțelege cel dintâi.

Deci, când tolerăm slăbiciunile altora nu înseamnă că le procurăm fericirea. Le menținem confortul, atâta tot. Dar dacă, la urma urmelor, fericirea n-ar fi decât o serie de lucruri confortabile? Este un punct de vedere care, cu o inteligență mai ascuțită decât a mea, s-ar putea susține. Numai că, asemenea discuții interesante nu mă interesează, deşi ele par poate mai originale şi mai profunde. Nu cred, totuşi, că o serie prelungită de conforturi creează fericirea. Mai întâi, orice confort are o parte negativă; absența lui aduce a atenuare a plăcerii, durerea, chiar suferința. Fericirea este o stare din care nu se mai poate lua nimic, la care nu se mai poate adăuga nimic. Apoi, fericirea este întotdeauna un lucru neînsemnat, un lucru oarecare, peste care trecem cu vederea, care nu ne poate atrage atenția. Un confort poate fi situat, localizat, exteriorizat; îl schimbi, îl îndepărtezi, îl porți cu tine. Pe când fericirea este o stare fluidă; la care nu ajungem prin grade; nu urcăm spre ea, nu o cucerim, nu o mărim. Ea *este*, pur şi simplu.

Cineva mă poate întreba: nu este mai bine să păstrezi intacte conforturile unui ins, în loc de a-l zgudui ca să-i dai fericirea? Evident, atât timp cât nu eşti sigur că poți aduce în loc fericirea, este fără sens orice încercare de suprimare a conforturilor cuiva. E absurd să spui: „există o stare de fericire, pe care tu nu o ai" – şi să treci mai departe. Cine are curajul să aducă fericirea cuiva, trebuie să rămână pe loc. Dar, haide să ne numărăm, să vedem câți suntem atât de tari, câți avem curajul acestei nebunii supreme? Există mii de cerşetori, de invalizi, de prostituate. Fericirea lor stă în puterile noastre. De asta nu ne mai putem îndoi. Câți suntem gata să ne sacrificăm viața pentru fericirea unuia singur (căci numai *unul singur* este într-adevăr concret) dintre aceşti bătuți de soartă? Şi câți putem rămâne, până la sfârşit, în împlinirea acestei caritați?

Ne-am născut toți cu o superstiție; că ne aşteaptă locuri mai bune sus, niciodată mai jos. Avem fiecare un ulcior cu ulei, şi în loc să-l împărțim opaițelor oamenilor sărmani, care putrezesc în întuneric, îl păstrăm haini la piept, aşteptând felinarul farului pe care fiecare credem că suntem meniți să-l aprindem, să lumineze lumea întreagă. Şi în timpul acesta, oamenii mor lângă noi.

DESPRE UN ANUMIT SENTIMENT AL MORȚII

Miracolul morții nu constă în ceea ce sfârşeşte ea, ci în ceea ce începe. Nu mă înspăimântă nimic în faptul că moartea pune capăt biologiei, că încheie definitiv seria experiențelor organice, că, într-un cuvânt opreşte pe loc *viața*. Sub acest aspect, cunosc deja moartea; din experiențele mele, din ceea ce văd la alții; m-am întâlnit de nenumărate ori cu fenomenele morții, cu agonia, cu stingerea, cu oprirea pe loc. Am murit de atâtea ori până acum, ca orice om, încât moartea cea adevărată nu mai mă poate înspăimânta. Fiecare cunoaşte moartea în acest sens. Ce nu cunoaşte nimeni este *începutul* de după moarte. Este adevărat că după fiecare moarte în viață, izbutim, într-un fel sau altul, să ne naştem din nou, să reluăm altă viață. Dar toate aceste renaşteri se petrec în cadrul vieții organice şi morale, au conținut identic, nu variază decât structurile. Renaştem necontenit, dar renaştem cu aceleaşi valori, cu aceeaşi experiență organică, aproape cu aceleaşi lumini spirituale. Nu este o schimbare decisivă, unică, ireversibilă.

Schimbarea aceasta ireversibilă o experimentăm numai prin moarte. Şi ceea ce este miraculos în moarte este faptul că începe atunci „ceva" cu desăvârşire deosebit de tot ce cunoaştem noi, cu desăvârşire deosebit de ceea ce ne aşteptăm să fie. Se continuă ceva pe care noi nu avem ochi să-l vedem în timpul vieții. Se continuă ceva pe care *l-am fi putut cunoaşte*, dar pe care nu ştim să-l căutăm în timpul vieții; un imponderabil, o taină, o absurditate, ştiu eu ce? Adevărul e că; deşi *începe* ceva complet deosebit de viață, moartea *continuă* totuşi o conştiință pe care *am fi putut* s-o intuim încă din timpul vieții. Acesta e şi paradoxul central al morții: *altceva* decât viața şi totuşi ceva pe care l-am putea cunoaşte chiar cu ajutorul vieții.

Mă întreb chiar dacă adevărata esență a vieții nu este totuna cu esența morții. Dar nu în sensul pe care îl dați dumneavoastră morții şi vieții. Pentru dumneavoastră viața este permanentă trecere, un fluviu continuu – iar moartea este acelaşi lucru, cel puțin în faptul ei inițial, este o trecere, o pierdere dincolo. Dumneavoastră pulverizați viața, şi proiectați această imagine

evanescentă asupra morții. Identificați viața şi moartea în ceea ce au ele neesențial. Pentru mine, dimpotrivă, esența vieții nu este dinamismul ei exterior – ci o saturare, ceva din care nu se mai poate scade nimic, la care nu se mai poate adăuga nimic. Şi atunci mă întreb dacă moartea nu este acelaşi lucru.

Oamenii, care experimentează de milenii partea negativă a vieții, golurile ei, *neființa ei*, oamenii au conceput moartea ca un maximum de neființă, ca un vacuum etern, ca un absolut negativ. Ei au proiectat în eternitate, în moarte, *absența* vieții din viața de toate zilele. Dacă cercetați concepțiile (filosofice şi ştiințifice, căci cele populare au mai multă intuiție, şi sunt deci mai aproape de adevăr) despre moarte, veți găsi la rădăcina lor incapacitatea de a viețui, impotența, neființa. Dumneavoastră, care aveți superstiția filosofilor şi sciențiaților, credeți că dacă un savant vă prezintă o carte bine gândită („profund" gândită) asupra vieții – trebuie să-l credeți pe cuvânt. Dimpotrivă; nu credeți niciodată astfel de oameni, care trăiesc în marginea vieții, în afară de viață, trăiesc abstract şi livresc, simțind ce *pot* simți (deci foarte puțin), gândind în maniera lor, adică atât cât pot gândi.

Printre marile anomalii ale lumii moderne se numără şi faptul că ştiința şi filosofia ne învață viața şi *moartea*. Gândiți-vă o clipă la absurditatea acestui lucru: oameni care cunosc viața din laborator, o cunosc prin analize, îi cunosc fenomenele ei şi oameni care gândesc asupra vieții dintr-un cabinet, tocmai aceştia sunt chemați să ne învețe cel mai esențial şi cel mai decisiv fapt: existența noastră, moartea noastră. De altfel, ei nu fac decât să completeze şi să articuleze experiențele noastre negative, neființa noastră.

Dar să ne întoarcem. Spuneam că am putea cunoaşte moartea încă din viață; nu moartea aşa cum o ştim toți (osificările spirituale, oprirea pe loc) ci moartea în înțelesul ei prim, de *începere*, de inaugurare ireversibilă. Ne lipseşte, pentru aceasta, un imponderabil, o trăire completă a vieții, ne lipseşte ceva pe care nu-l cunoaşte nimeni; şi de aceea moartea ni se prezintă ca un miracol, căci ne introduce firesc în acel imponderabil pe care, poate, atâția din noi îl căutăm zadarnic în timpul vieții.

Miracolul constă mai ales în totala răsturnare de valori. Viața, aşa cum o înțelegem noi, este o continuă ascensiune, o continuă perfecțiune morală şi spirituală, un neîntrerupt şir de cuceriri, de posesiuni, de înțelegeri, de experiențe. Un om perfect, după judecata noastră, este acela care a cunoscut mai mult, s-a înălțat mai sus cu mintea şi cu sufletul, a înțeles mai mult. De la 12 la 60 de ani, să spunem, omul acesta perfect se trudeşte necontenit să ajungă mai sus, să se purifice, să înțeleagă, să cunoască. Ajunge în pragul morții un om perfect. Şi atunci, printr-o simplă experiență organică, el moare, se trezeşte deodată într-o altă lume, unde începe altceva, unde valorile sunt altele şi ascensiunea este înțeleasă altfel.

Acesta este miracolul. Acesta este paradoxul; cheltuieşti o viață întreagă pentru a te înălța, a te purifica şi a *cunoaşte*, ca să ajungi, în moarte, cine ştie, la cea mai de jos treaptă a perfecțiunii. Prin simplul fapt al morții, o biată femeie bătrână poate ajunge mult mai sus decât un Bergson, un Einstein, un Rodin. Umbli pe stradă şi întâlneşti pe la colțuri cerşetori în zdrențe, femei sărmane, sau auzi de oameni care suferă cele mai cumplite boli, care şi-au pierdut tinerețea în spitale – şi îi compătimeşti, fără să te gândeşti o clipă că poate oamenii aceştia sunt îngeri printre noi, sunt arhangheli veniți să ne ispitească, sau sunt simple suflete care, atunci când îşi vor lua zborul, se vor afla mult mai aproape de lumină decât cei mai mari înțelepți, cei mai mari sfinți şi filantropi ai noştri. Este o simplă închipuire a mea, fără îndoială, dar paradoxul şi miracolul morții ne dă drept la orice închipuire. Mă gândesc, însă, la zădărnicia setei noastre de perfecțiune, de ascensiune – atât timp cât există o moarte ale cărei legi nu le cunoaşte nimeni.

DESPRE MIRACOL ŞI ÎNTÂMPLARE

Cei care contestă existența miracolului, uită că miracolul are şi el o istorie, o fenomenologie. În antichitate, miracolul era *contrastul*. Miracolul modern, dimpotrivă, este *contactul;* simpla alăturare de fapte, nu numaidecât opoziția lor, dramatică, revelantă. Miracolul – adică *întâmplarea*, venirea împreună a unor lucruri care ar fi putut rămâne izolate pe vecie.

Gândiți-vă bine la esența acestui miracol cotidian ca să puteți înțelege posibilitățile unei noi apologetici, a unei noi demonstrații a lui Dumnezeu.

Căci, nimeni nu ne poate dovedi că Dumnezeu, sau zeii, nu intervin zilnic în viața noastră. E posibil, e probabil, că Dumnezeu ni se arată necontenit. Dar cum vreți să-l vedem şi noi, să-l recunoaştem? Dumnezeu nu e obligat să ia forma pe care i-o acordăm noi.

Oamenii spun: „Nu mai există mister!" – pentru că misterul nu se revelează sub forma pe care o aşteaptă ei. „Unde sunt îngerii?" întreabă. Dar îngerii *nu sunt* aşa cum i-am închipuit noi. Poate că ei vin necontenit în viața noastră, dar noi ne aşteptăm să-i vedem fie aşa cum i-au închipuit părinții noştri, fie *contrariu*, adică la cealaltă extremă. Dar îngerii, ca şi toate celelalte făpturi cereşti, divine – nu au nicio obligație față de felul nostru de a-i concepe, față de demonstrațiile noastre sceptice sau apologeticile noastre entuziasmante. Ei sunt aşa cum sunt. Noi dăm miracolului – adică intervenției divinității în istorie – o valoare de pur mister. Dar adevărații agenți ai miracolului nu sunt obligați deloc să-i accepte aceeaşi valoare. Dacă concepția noastră asupra misterului nu coincide cu adevărata substanță a misterului – cu atât mai rău pentru noi. Nicio logică din lume nu poate obliga divinitatea să ia forma şi să activeze în formele pe care i le-am *propus* noi. Toate demonstrațiile contra existenței lui Dumnezeu, contra îngerilor (adică a oricărei ierarhii cereşti), contra miracolelor – sunt absurde şi ridicole. Toate aceste demonstrații pornesc de la un punct fals: absența lui Dumnezeu din lume, absența miracolului din istorie. Dar aceasta e cu desăvârşire ridicol. Căci despre ce *absență* poate fi vorba? Despre

absența lui Dumnezeu de acolo unde *l-am fi aşteptat noi*, despre absența miracolului aşa *cum ni l-am închipuit noi*. Sincer vorbind, este cu totul alt lucru.

■

Creştinismul, făcând pe Christos fiu de om, a îmbibat miracolul şi caritatea în omenire într-un grad mult mai mare ca înainte, când zeii erau *altceva* decât oamenii. (De aceea se poate spune, foarte logic, foarte ştiințific, că de la Christos încoace substanța întregii istorii s-a schimbat). Acum, Christos fiind ŞI om, minunile se fac sub chipul oamenilor, în fiecare zi. Înainte de Christos minunea mai putea fi taumaturgă, excepțională, dramatică. De atunci ea este umană – adică irecognoscibilă.

Miracolul are această singură deosebire de un fapt ordinar (adică de un fapt explicabil, produs de forte fireşti, cosmice, biologice, istorice) că *nu poate fi deosebit*. Cât de paradoxală ar părea această definiție, ea este totuşi foarte simplă. (Gândiți-vă bine şi o veți înțelege). Irecognoscibilul este forma perfectă de revelație divină; căci divinitatea nu se mai *manifestă*, nu se mai realizează prin contrast, ci activează direct în umanitate, prin contact, prin venirea laolaltă.

Întâmplarea – în sensul propus la începutul acestor note – capătă acum o altă valoare. (Întâmplarea este luată aici nu în înțelesul de ceva excepțional, neprevăzut, nici în înțelesul de ceva fatal, predestinat – ci pur şi simplu ca „fapt", ca ceva întâmplat, adică realizat). Dacă miracolul este ceva irecognoscibil, adică un fapt după *toate aparențele* ordinar – atunci toate faptele ordinare capătă o maximă importanță, căci în oricare din ele poate fi o intervenție irațională, divină. Întâmplarea poate ajunge atunci călăuza existenței noastre.

Dar mai e ceva, şi mai important. Întâmplarea înseamnă lucru real, lucru realizat – şi orientarea noastră către întâmplări înseamnă o orientare *realistă*. Iată deci încă un paradox al miracolului creştin (adică a fenomenologiei miracolului după intervenția lui Christos în istorie): întoarcerea la realism, la bun simț, la cotidian. O concepție antimistică a miracolului, căci se delimitează foarte strict experiența religioasă, adică

experimentarea pe căi excepționale a miracolului.

Dumnezeu nu se mai lasă cunoscut numai pe calea experienței mistice – o cale gravă, obscură, plină de tentații, plină de obstacole – ci se lasă „cunoscut" mai ales pe calea irecognoscibilității. Adică, aşa cum trebuie şi aşa cum a fost întotdeauna: cunoaşterea de toate zilele a lui Dumnezeu (deosebită de celelalte grade, mai clare, ale cunoaşterii divine: contemplația, mistica, extazul) este obscură, este *fără voie*, este firească. Nu mai e o cunoaştere propriu zisă, ci o recunoaştere, o foarte obscură participare la divinitate. Miracolul ne conduce fără ştirea şi fără vrerea noastră.

DESPRE SCRIS ŞI SCRIITORI

Un prieten îmi vorbea de curând de o propunere; „tinerii să tacă zece ani”. Adică să se retragă fiecare în cămăruța lui, să muncească, să sufere – şi numai după zece ani să scrie. Intrarea lor în publicistică ar fi atunci fulgerătoare. S-ar impune cu atâta siguranță – încât nu le-ar putea rezista nimeni. Şi lichidarea aceasta a cadavrelor culturale şi literare, cu care se ocupă acum unii din noi, ar fi atunci aproape automată.

Nu vreau să discut dacă izbânda, după zece ani de „tăcere”, ar mai putea avea vreun rost, ar mai putea aduce vreo mângâiere. Mă gândesc numai la eficacitatea acestei soluții, retragerea. Pentru că problema e şi foarte încurcată, şi foarte subtilă. De pildă, cunosc un om care publică de zece ani aproape zi la zi, şi totuşi *n-a început încă a scrie;* se pregăteşte numai. Şi ca el sunt mulți alții; care refuză să publice ceea ce au scris, sau refuză să scrie ceea ce gândesc. La urma urmelor, scrisul nu e chiar aşa de simplu pe cât pare; nu înseamnă că tot ce *se publică, se scrie*. A fi sau nu în publicistică, a intra sau a ieşi din ea – sunt lucruri fără nicio importanță.

Singurul lucru important din toate acestea eşti tu. Ființa ta interesează, gândirea, experiențele, reacțiunile, terapeutica ta. Cred că am scăpat de-acum de superstiția „stilului”, cu care s-a confundat atâta vreme scrisul. Ca să-ți faci „stil”, poate că e necesară o claustrare; nu de zece, ci de cincizeci de ani. Pentru că stilul deja implică perfecțiunea, ameliorarea prin tehnică – şi perfecțiunea aceasta nu e niciodată atinsă.

Dar scrisul? Ce legătură poate avea scrisul cu „stilul”, cu „perfecțiunea”, cu „ameliorarea”? Scrii aşa cum eşti tu *acum*. Nu peste zece ani. Peste zece ani vei fi altul, mai completat, mai adânc, poate, – dar altul. Pe mine mă interesează omul din tine, cel de-acum, şi pe acesta numai scrisul tău mi-l poate releva. Puțin îmi pasă de imperfecțiuni, de naivități; de contradicții, de obscurități. Acesta eşti tu cel de-acum; cel singur viu; şi dacă simți imboldul scrisului (care este şi el un fel de a te trăda, de a te mărturisi), scrie şi nu te corecta peste un an. Am trăit destul în mitologia corectărilor şi perfecțiunilor. A venit, cred, timpul să

lăsăm toate prejudecățile la o parte şi să privim adevărul în față: că toate ostenelile noastre pe acest pământ sunt pieritoare, că nu merită nicio revenire şi nicio perfecționare după ce a trecut ceasul care le-a cerut, că tot ce facem, dar absolut tot, e ursit distrugerii, ca orice lucru pământesc; că, în clipa când vom trece dincolo, în viața adevărată, orice lucru al nostru de aici se va pierde în ceața completei dezinteresări şi nu va mai exista pentru noi decât ca *fapte*, şi faptele au această virtute – că sunt la fel de valoroase toate, sau la fel de inutile.

Îmi amintesc că unul din profesorii mei de la Universitate m-a întrebat odată de ce scriu şi de ce public „atât de tânăr"; că ar trebui să mă coc, să aştept nu ştiu câți ani (mi se pare vreo douăzeci), că o să-mi pară rău mai târziu, etc. La care eu am răspuns simplu: Domnule profesor, *poate* că peste zece ani mor. Şi acesta e adevărul. (Nu *„poate"*, ci sigur). Pentru că suntem îndemnați să creştem, suntem ursiți să ne schimbăm, şi ceea ce aş putea gândi la douăzeci de ani (şi care în sine, are desigur o valoare – dacă nu judecăm prin „stil") fără îndoială că nu mai pot gândi la patruzeci. Nu mai pot pentru simplul motiv că tânărul a murit demult în mine, ca să lase locul altui ins, mai matur şi mai potolit. Şi ar fi stupid ca acel om de atunci să regrete entuziasmul şi greşelile tânărului. Ce are de-a face unul cu altul?

Mi se pare că toată problema asta cu aşteptarea, cu perfecțiunea în tăcere, cu compromiterea, etc., îşi are rădăcinile în nume. De aceea – dacă propunerea ca să se renunțe la nume e prea inumană (dumnezeiască) pentru a se realiza vreodată – ar fi foarte nimerit ca autorii să-şi schimbe numele din trei în trei ani. Ca să nu-i stingherească trecutul, să judece întotdeauna proaspăt, să rămână întotdeauna vii, în viață, nu cu o carapace de legendă pe spate. Perfecțiunea scrisului îşi avea un rost numai când se credea, încă, în „stil". Pe atunci autorul îşi lucra fiecare pagină, îşi ordona cartea, îşi transcria de şapte ori manuscrisul. Era un permanent „nemulțumit de ceea ce făcuse". Dar sentimentul acesta de „nemulțumire" e cu desăvârşire exterior scrisului. Nimeni (sau poate numai un cretin) va fi vreodată mulțumit de cele ce scrie. Atunci, nu e inutilă râvna şi suferința pentru a ameliora un lucru peste care ai trecut demult?

Nu ştiu când se va înțelegere de toată lumea că nu importă cum e scrisă o carte. Importă numai cel care o scrie. Şi ați văzut că numai cărțile „imperfecte” au sfidat şi sfidează timpul (Rabelais, Cervantes, Shakespeare, Balzac, Dostoievski)? Sunt cărți care pot fi scrise în douăzeci de feluri (d.p. Gulliver, sau Don Quijote). *Întâmplător* mi-a rămas cartea aşa cum o avem. Ea putea fi scrisă cu totul altfel, şi ar fi fost nu mai puțin savuroasă, sau genială, sau adâncă. *Tristram Shandy* este o carte pe care orice romancier de mâna [a] treia, orice gazetar şi orice profesor de limba engleză ar fi putut-o scrie „mai corect”, mai stilizată, mai ordonată. Iar *Climats* a lui Maurois este o carte pur şi simplu „perfectă”.

Nu domnilor, povestea aceasta cu aşteptarea, pregătirea şi perfecționarea n-are niciun sens. Nu trebuie să ne preocupe prea mult nici viitorul, după cum nu ne preocupă trecutul. E aproape absurd să cred că peste un anumit număr de ani cartea pe care o scriu acum aş scri-o „mai bine”. Aş scri-o altfel, atâta tot. Problema cu care mă zbat acum, nu o voi rezolva „mai corect” – ci o voi ignora pur şi simplu, având a mă lupta cu alte probleme. Aşa e, şi aşa trebuie să fie.

Căci toate acestea, în fond, nu au o prea mare însemnătate; ele participă la zădărnicia ceasului de față, şi tot pieritoare sunt. E bine că le facem, dacă simțim imboldul şi dacă e nevoie să le facem. Dar atâta tot. Le uiți apoi, cum uiți atâtea lucruri urgente, fierbinți, nebuneşti, dureroase, dulci, ale ceasului de față – şi care, mâine, îți vor părea numai *fapte*.

Dacă izbutim să facem din fiecare pagină a noastră un *fapt*, apoi puțin importă dacă o scriem la cinsprezece sau la şaptezeci şi cinci de ani. „Faptele” acestea nu au nimic de-a face cu perfecțiunea, cu stilul. Cel mult dacă pot fi numite „operă”; căci înapoia lor se ghiceşte un creier şi un suflet care au crescut, ci nu au dăltuit toată viața acelaşi bloc de marmură, ca să obțină o statuie perfectă. Mi-e milă de asemenea nemuritori de provincie.

DESPRE OAMENI ŞI ROMAN

Citind *Manhattan Transfer* al lui John Dos Passos mă gândeam ce admirabil lucru e să întâlneşti într-un roman oameni vii pe care, dacă i-ai fi întâlnit în viaţă, ai fi ezitat să-i crezi sinceri şi, mai ales, vii. Se întâmplă un fapt, în aparenţă, paradoxal: că psihologia curentă în viaţa de toate zilele complică şi falsifică oamenii. Judecându-le acţiunile şi intimitatea după psihologie, ajungem la o serie de clasificări factice; cea dintâi, clasificarea oamenilor în sinceri şi falşi, în verosimili şi neverosimili, în normali şi exageraţi, etc. Toate acestea sunt nu numai clasificări arbitrare, dar şi cu desăvârşire false. Te convingi cunoscând, de pildă, pe Stan din *Manhattan Transfer*, pe acel copilandru dezechilibrat şi alcoolic de care se îndrăgosteşte Ellen, şi care activează într-un mod cu totul „anormal", „exagerat", fără a avea, totuşi, o singură clipă impresia că te afli în faţa unei fantoşe. Stan trăieşte cu o vigoare şi o imediateză care te depăşeşte pur şi simplu; ridici ochii de pe carte, şi viaţa ta şi a prietenilor tăi ţi se pare deodată searbădă, transparentă, automată. Înţelegi că psihologia te-a păcălit încă o dată.

Cazuri de acestea se mai cunosc în literatură: dacă n-ar fi decât Dostoievski, care a descoperit psihologiei zone noi şi cunoaşterii instrumente noi. Cazuri când judecăţile curente asupra oamenilor şi criteriile simpliste asupra vieţii sufletului sunt modificate de realitatea revelată într-o carte. Şi încă la Dostoievski oamenii sunt explicaţi, comentaţi, justificaţi. Li se creează o întreagă armură psihologică, prin care autorul a crezut poate că îi susţine – când ei se susţineau prin simpla lor viaţă.

În romanul lui John Dos Passos, ceea ce impresionează şi impune este totala lipsă de psihologie, de analiză şi explicaţie. Nicio linie care să explice „ce vrea personajul" sau „de ce a făcut el ce-a făcut". O perfectă autonomie a oamenilor, o desăvârşită nuditate. Ei se mişcă, trăiesc şi mor conduşi de destinul lor – fără ca autorul să-i susţină şi să-i corecteze.

Calitatea aceasta este cu adevărat rară în romanele continentale: ca oamenii să trăiască singuri, fără psihologie,

adică fără intervenția autorului în explicația şi justificarea lor sau a acțiunilor lor. Mă gândesc la ce eforturi de analiză şi construcție recurg romancierii continentali ca să poată pune pe picioare o jumătate [de] duzină de oameni (în *Manhattan Transfer* sunt aproape cincizeci), câte admirabile pagini de „psihologie" trebuie să compună ca să dea aparența de normal unui erou (ca şi când aceasta ar avea ceva de-a face cu viața unui om adevărat), în sfârşit câte aparate trebuie să inventeze ca să poată umbla personajele. Suprimați introducerile de biografie, explicațiile psihologice, nuanțările analitice – şi veți vedea că un foarte bun roman rămâne deodată inert şi personajele lui fantoşe. Cunoaştem aceste personaje pentru că ne vorbeşte autorul de ele, ne asigură că au o stare civilă, ne spune că au făcut cutare sau cutare lucru, ne destăinuieşte ce cred ele despre anumite realități, le poartă de mână prin tot cuprinsul romanului, le explică, le justifică şi le ilustrează. Tare aş vrea să le privesc trăind singure, aceste personaje care îmi vin întotdeauna în față cu o armură de justificări psihologice, pe care nu le pot cunoaşte direct din faptele sau gândurile lor şi despre care nu pot spune, la urma urmelor, că nu le cunosc (căci cunosc orice stare sufletească sau virtualitate ce mi se prezintă coerent, aşa cum cunosc şi sălbaticii dintr-o carte de antropologie) dar despre care nu pot spune, în acelaşi timp, că sunt *oameni*.

Pentru că noi, în viața cotidiană, cunoaştem mai mult etichete (snobul, omul cumsecade, tânărul zăpăcit, mondenul, fata inteligentă, femeia superioară, etc.) şi un automatism psihologic (tristețea, bucuria, voluptatea, entuziasmul, deprimarea, etc.) – şi ne-am obişnuit a crede că cunoaştem *oamenii* – tot aşa credem că personajele unui roman *trăiesc* îndată ce le ghicim oarecum structura, ştim cam ce virtualități se ascund în sufletul lor şi bănuim ce-ar putea face într-o anumită împrejurare. Dar aceasta nu e o *cunoaştere* propriu-zisă – şi ceea ce cunoaştem nu sunt *oameni* propriu-zişi. Când ni se prezintă un domn drept poet şi o femeie drept demimondenă, noi am stabilit deja anumite formule asupra lor – şi prin aceasta credem că-i cunoaştem. De asemenea, când într-un roman ni se spune că Ion Ionescu este muzicant şi neglijent şi iubeşte o vecină de mahala – credem că

cunoaştem pe domnul Ion Ionescu. Dar aceasta nu numai că este o cunoaştere sumară; este de-a dreptul o pseudo-cunoaştere. Autorul nu trebuie să ne vorbească despre domnul Ion Ionescu – ci să-l lase să activeze aşa cum e el, nu aşa cum îl vede autorul. Orice explicație psihologică e inutilă, atât timp cât nu se referă decât la o etichetă sau la un automatism sufletesc.

Deci să nu credem că *cunoaştem* personajele unui roman numai pentru faptul că ştim să le explicăm psihologiceşte şi ştim în ce clasă să le integrăm. Aşa, „psihologiceşte", cunoaştem o sumă de oameni alături de noi, din chiar viața noastră, despre care, totuşi, în fond, nu ştim nimic. Există o cunoaştere *esențială, reală*, directă, care nu are nevoie de psihologie. Poate unii au experimentata-o în viață; în literatură ea se întâlneşte mai rar, şi în speță la anglo-americani.

Când am cunoscut astfel un om, orice s-ar întâmpla cu el nu ne sâcâie, nu ne dă impresia de factice, de exagerat, de arbitrar. Pomeneam de Stan din *Manhattan Transfer*. Aş putea aminti *Tarr* al lui Wyndham Lewis, ale căror personaje (în special acel magnific Kreisler) activează dezordonat, funambulesc, arlechinesc – şi sunt totuşi vii, reale, imediate. Autorul a ştiut să ni le facă cunoscute; şi apoi şi-a permis orice cu viața lor, fără să mai recurgă la „psihologie". Căci psihologia e adesea piatra de mormânt a romancierului.

DESPRE MOARTE ŞI ISTORIE LITERARĂ

Am recitit de curând unul dintre cele mai frumoase şi mai personale eseuri ale lui Samuel Butler, „Cum să realizezi o viață perfectă” (traducere aproximativă; originalul e *How to make the best of life)*. Butler se scuză de la început că i s-a cerut să vorbească despre o temă atât de dificilă; căci el însuşi nu e deloc sigur că a realizat tot ce a putut mai bun din viața pe care a trăit-o. „Viața e asemenea unuia care cântă solo la vioară în public, dar fără să ştie să cânte, ci învățând atunci, în fața publicului”. Totuşi, în cele din urmă, ne spune care ar fi, după el, secretul vieții perfecte, pline şi rodnice: aceea de a trăi după moarte, în dragostea prietenilor, a elevilor, a urmaşilor. „Moartea dă unor oameni o viață față de care existența lor pământească ajunge o simplă umbră”.

Am pomenit de acest eseu al lui Butler pentru că, deşi fără aparentă legătură cu cele ce voi spune mai la vale, el este o admirabilă introducere în discuția rolului unui gânditor sau scriitor care merge împotriva timpului său.

Adică unul care trece peste timp. Însuşi Butler a fost unul dintre aceştia. Cea mai bună carte a sa n-a publicat-o în timpul vieții; şi de fapt tot ce-a publicat în timpul vieții a trecut neluat în seamă. Nu numai că n-a fost remarcat de public. Asta n-ar fi însemnat prea mult. Dar n-a fost remarcat nici de critică, nici de elită, nici de prieteni. Toți au văzut în el un om ciudat şi s-au oprit la ciudățeniile lui. A trebuit să treacă douăzeci de ani ca să înceapă să fie cercetat şi tradus. Vor mai trece încă cincizeci până va ajunge popular. Până ce va obține acea „viață față de care existența pământească va fi o simplă umbră”.

În tot ce am spus până acum este vorba despre moarte, şi aceasta este o problemă care mă depăşeşte. Dar mi se pare că există şi alte specii de moarte. O moarte care se confundă în bună parte cu istoria oricărui om. Fiecare dintre noi am lăsat în urmă câteva morți, pentru că fiecare am început de mai multe ori o altă viață. Sunt lucruri pe care eşti chemat o singură dată să le faci sau să le spui – şi după aceea nu te mai interesează; le-ai uitat, au trecut în istoria ta, în moartea ta. Şi se întâmplă ca

tocmai aceste. Lucruri – care pentru tine au murit demult – să fie prilejuitoare de viață, să provoace gândirea altora, să le deştepte curiozitatea, furia sau dragostea.

Mă gândeam la soarta acelor reviste bune despre care se află că sunt bune numai un sfert de veac de la dispariția lor. Mai toate curentele literare s-au născut şi au fost alimentate de asemenea reviste, care au circulat un număr de ani în cercuri foarte închise şi numai întâmplător (cum e cazul lui *Nouvelle Revue Française)* au ajuns populare şi puternice. La noi, o seamă de reviste de scurtă şi nervoasă apariție reprezintă aproape tot ce a fost mai bun în literatură şi gândire de la război încoace. Nu ştiu ce va cerceta istoricul literar al viitorului din rafturile bibliotecii Academiei. Dar sunt sigur că la zece ani odată se vor găsi o duzină de tineri care să caute, să savureze, să scoată note din *Cetatea Literară*, de pildă. Morțile acestea pun capăt efemerului, diurnului, transitorietății – ca să facă loc unei adevărate vieți, pe care autorul nici nu a bănuit-o, sau pe care, în cel mai bun caz, a uitat-o. Sunt sigur că „Fals tratat pentru uzul autorilor dramatici" se va bucura în cincizeci de ani de o atenție pe care scrierile domnului Camil Petrescu nu a obținut-o niciodată până acum şi pe care, foarte probabil, nu o va obține nici de-acum înainte.

E surprinzător cum lucrurile cele mai puțin însemnate, cele mai puțin solemne şi cele care evită cât mai net eternitatea – au şanse să trăiască cel mai mult. Cazul jurnalelor intime, pomelnic de morți, de fapte moarte, de gânduri moarte. Nimic mai viu şi mai fascinant, totuşi, decât cimitirele acestea. Autorii lor au ştiut atât de bine să moară în fiecare zi… Iată solemnele amintiri ale lui D'Annunzio: *Le Faville del Maglio*, pagini câteodată admirabil scrise – dar uscate, uscate, nu moarte. Şi comparați-le cu jurnalul lui Otto Braun, acel tânăr filosof german, care a murit pe front, şi care habar n-avea de comoara pe care o purta în rană.

Incontestabil, trebuie să ai talent, inteligență, geniu. Dar câți nu au şi talent, şi inteligență, şi geniu? Asta nu înseamnă aproape nimic; înseamnă aproape că eşti un candidat. Candidat la orişice. Ca să treci mai departe, trebuie să ştii şi altceva: să

mori. Şi se pare că ştiința aceasta e mai greu de învățat. Să mori în fiecare zi, cu fiecare operă, cu fiecare pagină scrisă. Ceasul acela de viață să fie cu desăvârşire ars – ca să-l poți uita, să nu-ți mai aparțină, să-l laşi în urmă ca pe un cadavru. De aceea cred eu că „jurnalul", însemnările intime, notele fără importanță – conțin atâta tărie şi atâta sete de veşnicie. Pentru că sunt scrise subit ca şi o moarte, sau agonizează ca şi o moarte, sau sunt dătătoare de seamă ca despre o moarte. Nu au nimic din viul acestei lumi în ele – şi nu sunt „făcute". Sunt aşa cum le vede autorul în clipa când le scrie: prea incendiate, prea chinuitoare, prea nude ca să poată exista mult timp în această lume vie a transitorietății şi a instantaneului. Şi atunci, ca printr-o taină trec în cealaltă viață, a lucrurilor moarte, mari sau mici, dar moarte.

Mi-a căzut în mână cartea unui medic indian, Dr. Rele, asupra zeilor vedici, intitulată *The Vedic Gods as figures of biology*. (Bombay, ed. Taraporewala, 1931). Dr. Rele nu e un nume necunoscut amatorilor de efemeride orientale. Cu câțiva ani mai înainte a publicat două cărți care au provocat amândouă interminabile discuții în presa indiană, cu răsunete vagi şi în Europa şi America. Cea dintâi, *The Mysterious Kundalini*, se ocupă de yoga; cealaltă era o interpretare asupra Bhagavadgitei. Amândouă, însă, scrise de un medic – erau soluții pe jumătate ştiințifice, pe jumătate fanteziste aduse unor probleme de fiziologie mistică şi psihologie religioasă. Antrenante la citit, bogate în sugestii, surprinzătoare în dialectica lor intimă. Cărți care s-au bucurat de prefețe ilustre (Sir John Woodroffe, E. J. Thomas, etc.) şi de multă atenție din partea publicului.

Acum, ceea ce mă interesează în cazul acestui Dr. Rele nu e numai faptul că el crede că a găsit criteriul prin care trebuiesc interpretați zeii vedici; ci şi faptul că îşi susține exegeza cu o consistență şi o bogăție de amănunte impresionantă. Citindu-i cartea, urmărindu-i argumentul – descoperi că într-adevăr zeii vedici *ar putea* fi foarte bine „figuri biologice", cum spune doctorul. Expresia trebuie înțeleasă; nu e vorba de principii generale biologice – de lumină, de soare, de viață, de alimentație, aşa cum interpretau până acum anumiți teoreticieni îndrăzneți de la *Vedic Magazine* (organul sectei Arya-Samaj) – ci de fapte precise, de localizări în scoarța cerebrală, de foarte dificile şi subtile amănunte anatomico-fiziologice, care, spune dr. Rele, erau cunoscute *rishilor* şi sunt pe deplin destăinuite în himnurile vedice. Agni, de pildă, nu e *numai* zeul focului ceresc şi sacrificial; ci e „materia cenuşie din sistemul nervos cerebro-spinal" (p. 90). Astfel spusă, părerea doctorului pare deconcentrantă; dar argumentul şi textele o justifică. Agni poate fi şi materia cenuşie, după cum fiecare alt zeu vedic *poate* fi acel organ sau acea funcțiune fiziologică indicată de dr. Rele.

Ceea ce e interesant e coerența şi completitudinea pe care o capătă personalitățile sau riturile vedice dacă sunt interpretate

biologic. Nu apar arbitrare. Ci ca o viziune perfect obiectivă – rodul atâtor observații şi experienţe asupra corpului omenesc şi funcţiunilor sale – care e exprimată mitologic, adică fantastic.

Dar tot aşa de verosimile, de coerente şi de fireşti, apar şi celelalte ipoteze asupra figurilor vedice. Orice ipoteză, pentru un anumit timp, pentru o anumită structură intelectuală – e justificată, şi acopere faptele; dacă nu toate, cel puţin pe cele esenţiale. Întrebarea care a turmentat ştiinţa şi critica filosofică a veacului trecut e: cum se deosebeşte *adevărata ipoteză* de ipotezele frauduloase, de pseudo-explicaţii? Iată, de pildă, cazul de care ne ocupăm: exegeza vedică. De la Sâyana până la Arthur Berridale Keith – câte interpretări şi câte puncte de vedere! Roth, pe la mijlocul secolului trecut, se emancipează de interpretarea medievală a lui Sâyana, ca să ofere o alta mai pură, mai aproape – credea el – de spiritul primitiv al acestor cărţi sfinte. După el vine Max Müller, cu binecunoscutele şi nefondatele lui teorii, cărora le ia locul alte ipoteze, mult mai verosimile, ale lui Bergaigne şi şcoala franceză. În sfârşit, apare curentul sociologic – care înlătură ultimele rămăşiţe de antropologie – şi în cele din urmă, interpretarea fenomenologică.

Acum, care din toate aceste interpretări e cea justă? Greu de spus. Un lingvist va alege pe aceea care va acoperi cât mai multe fapte din istoria limbii sanskrite. Un istoric al religiilor va opta pentru o ipoteză care interesează panteonul vedic în linia generală a evoluţiei religioase. Un sociolog, va gândi şi explica faptele prin punctul său de vedere.

Totuşi, un lucru trebuie reţinut: că Vedele pot fi interpretate şi înţelese în atâtea feluri. După cum pot fi interpretate şi prin maniera surprinzătoare a doctorului Rele. Acum, ceea ce se poate învăţa din cartea doctorului e mult mai important decât ceea ce vrea el să ne înveţe. Eu nu cred că *rishii* ştiau toate acele adevăruri biologice pe care dr. Rele încearcă să ne convingă că le ştiau. Dar recunosc că zeii vedici pot figura ca valori biologice. Cu alte cuvinte, un fapt poate fi valorificat (şi coerent valorificat, nu alegoric sau simbolic) într-o pluralitate de puncte de vedere.

Şi cred că criteriile nu se exclud unele pe altele. Zeii vedici pot fi foarte bine, şi în *acelaşi timp*, forje naturale, cosmice,

sacrificiale şi biologice. Pot avea şi valori etico-sociale, religioase şi ştiinţifice. Nu pentru că vechii indieni *cunoşteau* toate acestea şi *voiau* ca zeii lor să simbolizeze aceste adevăruri. Ci pentru simplul motiv că mitologia vedică – alături de alte multe creaţii ale vieţii asociate – e o realitate polivalentă, care poate fi apropiată, înţeleasă şi valorificată prin oricâte puncte de vedere.

Amintiţi-vă de *Cântarea Cântărilor*, un poem nupţial (după ultimele rezultate ale exegezei biblice) pentru mirii păstori, care posedă, totuşi, o structură mistică, una alegorică, una eclesiastică. Privit printr-un anumit punct de vedere, poemul se transfigurează îndată, capătă alte valori, altă orientare şi cu totul alte intenţii. Dar cine ar putea spune că autorii *au ştiut* sensul mistic sau sensul alegoric al poemului? Şi totuşi, cine poate nega evidenţa acestor sensuri?

Se pare că sunt lucruri, sau adevăruri, care se verifică tot atât de bine şi în acelaşi timp pe o pluralitate de planuri. Faţă de ele, nu mai putem păstra un criteriu monovalent, o judecată de valoare absolută. Sunt creaţiile activităţii fantastice a unei colectivităţi, a unei epoci, a unei rase. Şi deşi sunt „simbolice", nu aparţin niciunui simbolism; vreau să spun că nu e nimic făcut, nimic individuat în creaţia lor. Sunt datele imediate ale unei conştiinţe asociate. Şi de câte ori încercăm să le izolăm şi să le valorificăm – nu obţinem decât puncte de vedere.

MODA BĂRBĂTEASCĂ

Mi s-a părut întotdeauna ciudată dezinteresarea contemporanilor pentru marile şi adevăratele probleme. Când se găsesc atâtea sute de mii care să soarbă şi să comenteze din tot sufletul cele din urmă ştiri politice – cu greu întâlneşti unul sau doi care să se ocupe îndeaproape cu moda bărbătească, de pildă, o problemă mult mai sobră şi mai vitală decât toate remanierele şi comploturile politice din lume. Care să fie cauza acestei stranii indiferențe, e uşor de spus. Dar nu ea interesează. Ci faptul că stăruie de zeci de ani, în pofida formidabilului rău pe care îl produce, în pofida neurastenizantei monotonii pe care o introduce treptat în existenta bărbaților.

Se pare că de la moartea „frumosului Brummel", elita gânditoare şi curajoasă n-a mai dat nicio atenție acestei capitale probleme: higiena şi estetica hainelor bărbăteşti. Câte un izolat la fiecare deceniu a încercat o reformă, a propus o cămaşă fără guler, a izbutit un nou şi mai confortabil model de gheată. Dar nici elita nici mulțimea nu i-au urmat. Încercările lor au fost privite cu aerul amuzat şi nepăsător cu care se priveşte un lucru senzațional. Şi moda bărbătească a ajuns un subiect frivol. Şi bărbații nu se mai îmbracă decât după ritualul stupid al croitorilor eleganți, după fantezia snobilor sau gustul cucoanelor.

Problema s-a trivializat atât, încât nu-mi amintesc să fi întâlnit vreodată un bărbat serios care să consimtă încai că există o problemă a îmbrăcămintei bărbăteşti.

Bărbatul serios socoate o obligație de castă să umble cu haine plate, modeste, cenuşii, vechi, murdare. E şi acesta un romantism întârziat. Un soi de împotrivire contra instinctelor – care cer înainte de toate o haină comodă (iar nu sacul cu nasturi care e vestonul modern), un pantalon larg şi decent (nu burlanele de postav, care îți împiedecă mişcarea coapselor, te fac să asuzi şi să-ți iasă genunchii, te țin legat pe scaun şi-şi flutură atât de grotesc marginile în mers), o cămaşă higienică şi flatând frumusețea gâtului masculin (nu cele cu guler, cu cravate, cu manşete).

E groaznic cât de caraghios ne îmbrăcăm noi. Nu numai că nu e higienic, nu e confortabil, nu e decent – dar e cât se poate de urât. Ați privit un bărbat alergând pe stradă, după tramvai sau după pălărie? Cea mai slută fată pare o Diană, comparându-le mişcările, poziția trupului în fugă, atitudinea capului. Fără îndoială, un european modern e făcut să fie urât şi ridicol. Colaborează la meschinizarea lui duzini întregi de agenți, superstiții şi mode. De aici, probabil, surpriza, plăcută ochiului, a bărbaților în costum de baie – şi indiferența mai mult sau mai puțin generală cu care sunt privite femeile în acelaşi costum. Dar moda a izbutit să ascundă sau să meschinizeze tot ce e linie, echilibru, semnificație, în frumusețea virilă.

Se spune că actualul costum e comod şi ieftin. Dar asta e o gogoriță. Mult mai comod e costumul de cercetaş (care e universal în Europa nordică, în colonii, în Răsărit), sau costumul de golf, sau şalvarii. Dacă e vorba de confort, apoi şalvarii sunt neîntrecuți. Sunt atât de largi încât nici nu-i simți, sunt discreți, majestoşi şi plini de decor. Dacă n-ați umblat niciodată în şalvari, nu ştiți ce e aceea fericirea genunchilor şi a coapselor. Dar nu şalvari de carnaval, ci o pereche zdravănă de şalvari afghani, lărgi şi catifelați. Apoi, gândiți-vă ce oribile sunt cămăşile noastre, cu manşete şi butoni, cu guler care te sufocă, şi cravata care rupe spațiul magnific al pieptului. O cămaşă mexicană, cu mâneca largă şi nu prea lungă, e de o mie de ori mai comodă şi mai frumoasă.

Mijlocul nostru e meschinizat de betelia pantalonului şi de cordon. V-ați gândit vreodată la brâu? Schimbă instantaneu silueta şi scoate agreabil în evidență, linia umerilor. E inutil sa insist asupra pantofilor de tot soiul, un adevărat canon.

Vasăzică nu costumul actual e cel mai comod. El s-a introdus şi a fost acceptat printr-o prodigioasă serie de mutilări, ajustări şi sudări. Dacă s-ar scrie vreodată istoria modei bărbăteşti de la „frumosul Brummel" încoace – s-ar putea descoperi lucruri extraordinar de interesante: influența marilor industrii, decadența spiritului „dandy" şi înlocuirea lui prin „snob", orientarea tot mai accentuată către fantezie, inițiativa oamenilor fără gust (croitorii parizieni, lorzii) în locul inițiativei artistului,

etc. Decadă după decadă, costumul nostru s-a trivializat şi s-a urâțit.

Acum a ajuns monoton, plat şi impersonal. Viața de interior a unui bărbat modern e lipsită de orice culoare, de ceremonial, de armonie. În această privință, viața de interior a unei femei e o viață privilegiată. S-ar spune că aceasta nu interesează şi nu influențează pe un om serios. Ba face şi una şi alta. Gândiți-vă cât de mult dispune o cameră luminoasă, sobră şi personală – comparată cu una de hotel, tipică, străină. Acelaşi lucru şi cu hainele; care constituie un fel de „experiență indistinctă" de care nu ne putem scăpa niciodată. O haină comodă, cu un mic dar kinetic ceremonial, dispune tot atâta cât o glastră în soare, cât o fereastră bine luminată. Dar aceste mărunte voluptăți de interior ne sunt interzise, nouă. Cel mult dacă pijamaua ne mai oferă asemenea voluptăți.

Dar la problemele acestea nu se mai gândeşte nimeni. Şi urmăm toți, placizi, fanteziile unui croitor milionar şi snob din Capitala Lumii.

APOLOGIE PENTRU DECOR

Acum câteva zile am scris un articol despre „moda bărbătească” în care atrăgeam atenția asupra seriozității acestei probleme. Se pare că articolul a fost socotit o simplă glumă. Sau, în cel mai bun caz, o chestiune inactuală. Cred că înțeleg dezinteresarea aceasta: moda bărbătească, împreună cu alte capitale elemente de „mediu” (estetica interiorului, ceremonialul meselor zilnice, umbletul pe stradă, etc.) face parte din aşa numita „experiență indistinctă”, o experiență continuă şi oarecum neutralizată pe care modernii şi-o asimilează treptat, inconştient şi de care nu se pot desface niciodată.

Incontestabil că ceea ce interesează în primul rând pe un ins modern – e experiența; adică realizarea unor sinteze întotdeauna noi, inedite; descoperirea unor adevăruri, voluptăți sau decepții nemaiîntâlnite; într-un cuvânt, surprinderea, eterogenitatea, unicul.

Incontestabil că fericirea autentică tot de o asemenea experiență depinde; şi orice progres – emoțional, intelectual, estetic, etic – numai prin asemenea noi sinteze se poate obține. Sinteze care angajează întotdeauna un element esențial din personalitatea umană; care, de cele mai multe ori, sunt întovărăşite de luciditate deplină sau, în orice caz, de o *prezență*.

Dar nu e mai puțin adevărat că o bună parte din existenta noastră se consumă într-o experiență indistinctă. De care, evident, nu depinde fericirea noastră, dar depinde un indiscutabil bien-être necesar şi muncii şi contemplației. Foarte rar experimentăm sau gândim cu voia noastră. Dar, *încontinuu*, se experimentează pe socoteala noastră şi gândim fără voie ca rezultatele acestor experiențe. Ceea ce spun aici va fi mai puțin înțeles de un cerebral auster, dar va fi, fără îndoială, perfect înțeles de un artist, de un om de teatru, de oricine e convins de covârşitoarea influență a decorului asupra emoției şi creației.

Nu ne putem emancipa niciodată de acest indistinct pentru că nu ne putem emancipa niciodată de mediu; nu de mediul social, în genere, ci de cele mai neînsemnate amănunte fizice (lumina, filtrarea luminii prin ferestre, geometria camerei, armonia

mobilelor, zgomotele, culorile, idiosincraziile străzii, etc., etc.). Acum, ceea ce mă uimeşte pe mine la occidentalul modern e tocmai dezinteresarea aceasta de „indistinct", de decorul viabil, de „personalizarea" mediului. Înțeleg să o facă un om spiritual, sau un mistic, sau un îndrăgostit; căci setea pentru absolut a acestor oameni îi izolează şi imunizează în mijlocul experienței indistincte. Dar nu înțeleg să o facă un om temporal, unul care se orientează către structuri orizontale. Dimpotrivă, insul modern – fără voia lui, desigur – a pierdut atât de mult comuniunea cu decorul încât l-a şi scos din „indistinct", şi îl caută la cinematograf, la radio, în romane. Foarte rari sunt modernii care şi-au alcătuit un decor atât de personal încât s-a transformat în mediu, şi un decor în care se pierd, se confundă, fără să mai întâlnească rezistența şi surpriza „experienței", şi care totuşi îi influențează indistinct, potențându-le bien-être-ul, promovându-le jocul inteligenței, intensificând voluptățile. De aceea un număr înfricoşător de oameni suferă cronic de neurastenie sau placiditate, de inerție intelectuală sau idiosincrazii morbide – rezultate din conflictul lor subconştient şi permanent cu mediul cosmic – în sfârşit de spaima de solitudine, de contemplație, de reverie lucidă.

Mi se pare că viața modernă ar putea fi mult mai plină, mai armonioasă, mai fecundă, într-un cuvânt mai vrednică de a fi trăită – dacă oamenii ar încerca să-şi organizeze experiența lor indistinctă. Experiența pur şi simplu – adică acea aventură către inedit – a fost promovată în toate ramurile activității omeneşti moderne. A influențat şi filosofia, şi etica şi arta. E cu atât mai ciudată, aşadar, dezinteresarea de tot ceea ce constituie mediul nostru personal continuu. Încercările arhitecturii moderne, de pildă, nu au fost încă asimilate; ele rămân exterioare, un decor formal sau fantezist, aşa cum e, încă, cinematograful.

Că o „reformă" a elementelor care alimentează experiența indistinctă înseamnă o completă ameliorare a vieții sufleteşti intime – o dovedeşte o serie întreagă de fapte. Băiatul care părăseşte cămaşa de noapte pentru pijama descoperă bucurii necunoscute, când se poate plimba decent şi confortabil prin odaie, poate fuma răsturnat într-un fotoliu, poate citi ziarele

altfel decât cum le citea într-o cămaşă de noapte. Tânărul în costum de tenis nu e niciodată trist, nici deprimat, nici îmbufnat. O cămaşă nouă fără guler îl face generos. O cameră curată, plină de lumină, cu o masă de lucru sobră şi îmbietoare – îl face fericit. E atât de simplu să fii fericit dacă ştii cum să-ţi triezi şi să-ţi organizezi experienţa indistinctă. E un soi de magie, armonia aceia de culori, linii şi forme – al cărui secret îl păstrezi numai tu, în care numai tu poţi rămâne fără să te simţi străin. Un actor, care joacă în fiecare seară într-un alt „mediu" – vă poate spune dacă influenţează sau nu covârşitor toate aceste elemente care laolaltă alcătuiesc decorul. E singura dată când dinamica psihică se schimbă complet fără ca insul să observe sau să sufere.

Sunt anumite climate culturale unde decorul a fost întotdeauna indispensabil, dar nu ca element exterior, ci asimilat într-o experienţă indistinctă. Aşa e în Orient, unde viaţa de interior cunoaşte adâncimi şi linişti nebănuite europeanului, unde gesturile cele mai banale (umbletul prin casă al tinerelor fete indiene, care se schimbă după prezenţa odăii; dacă e singură, dacă e cu mama, cu tatăl, cu un străin, cu un bătrân, etc.) ajung ceremonial. Nu mai vorbesc despre viaţa de interior a japonezilor pe care, toţi cei ce au cunoscut-o îndeaproape, o descriu ca pe un şir neîntrerupt de emoţii – datorate tocmai kimonourilor cu valori simbolice, ritualelor meselor, a ceaiului, etc.

Mi se pare semnificativă, în această privinţă, rezistenţa europenilor, mai ales a anglo-saxonilor, la decor – înţeles ca o experienţă indistinctă, iar nu ca ceva care trebuie arătat altora, *a show*. Oamenii aceştia, când se stabilesc în Orient, în loc să împrumute ceea ce singur poate fi împrumutat de-acolo – decorul – păstrează cele mai şterse şi mai incomode manii occidentale. În Darjeeling, în plină arhitectonică nepaleză, întâlneşti groaznice hotele europene, cu sufragerii ca la Birmingham, cu paturi înalte şi ferestre înguste, cu coridoare în loc de terase, totul colorat cenuşiu. În Sudul Indiei, în provincia Bangalore, într-o floră tropicală – întâlneşti castele englezeşti stil John Company, cu parcuri geometric tăiate, cu alei cu pietriş, cu tunele şi donjoane. Îţi vine să urli.

Englezii sunt în privința aceasta nişte oameni prodigioşi. Pentru că țin la apucăturile şi mediul lor nu întrucât acestea le sunt o experiență indistinctă, ci întrucât ele se confundă cu tradiția. Păstrează un formalism atroce, beau ceai noaptea (deşi e peste o sută de grade Fahrenheit), cinează în smoking, (chiar dacă sunt izolați în vreo de Dumnezeu uitată plantație), umblă pe străzile Calcuttei cu guler tare, etc. Fac toate acestea dintr-un admirabil spirit de solidaritate cu Marea Britanie, din prestigiu. Şi duc o viață insuportabilă, ajung neurastenici, se îndoapă cu whisky şi tutun, blesteamă Asia.

Cred că nu exagerez spunând că neînțelegerea Orient-Occident se datorează în bună parte incapacității occidentalilor de a aprecia elementul ceremonial şi decorativ din viața orientală. Am întâlnit o sumă de europeni inteligenți care nu pot înțelege de ce orientalii sunt atât de fericiți, duc o viață mai plină şi mai densă, se bucură mai mult şi de soare şi de păsări, sunt mai aproape de natură – în ciuda defectelor lor, în ciuda ignoranței, lenei şi bolilor.

Mi se pare că nimic nu poate potența mai mult bucuria de a trăi, de a fi viu printre alți oameni vii – decât transformarea existenței brute, inerte şi obscure, într-o serie magnifică de ceremoniale şi decoruri. Viața mentală şi emotivă capătă valențe noi, antene noi. Sufletul ajunge un vas ales în care şi creația şi Creatorul toarnă minuni.

…De aceea moda bărbătească nu e o problemă inactuală, nicio îndeletnicire frivolă, cum atâția s-au grăbit să afirme.

SEX

Nu ştiu de ce se bucură modernii de câte ori descifrează într-un simbol sau într-o ceremonie antică – sexul. E aproape o manie, cercetarea aceasta abilă şi surprinzătoare a tuturor implicațiilor sexuale în religia, în arta, în instituțiile civilizațiilor pre-europene. Manie care, câteodată, alunecă de-a dreptul în ridicol; de pildă, atunci când nu vede în toată arhitectura asiatică şi mediteraneană decât simbolurile organelor de reproducere (cunoaşteți interpretarea moscheii dată de şcoala de la Viena, sau cea a lui Maurizius Hirschifeld despre tectonica egeeană).

Nu încerc să tăgăduiesc prezența nudă şi nemijlocită a sexului în foarte multe acte religioase, civile şi artistice ale acestor civilizații care au precedat civilizația noastră; civilizații în care, de altfel, aceasta din urmă şi-a implântat adânc rădăcinile şi şi-a alimentat multă vreme viziunea despre lume şi despre viață. Dar cred că e un anacronism şi o dezolantă lipsă de perspicacitate, să se confunde valoarea şi funcțiunea sexului din acele timpuri şi acele zone de cultură – cu morala sexuală a veacului nostru sau cu funcțiunea sexuală aşa cum a fost reglementată ea în civilizația noastră, creştină. Judecăm cu emoțiile şi cu criteriile noastre, mai ales cu superstițiile noastre, şi credem că oamenii aceia erau lubrici, că religia lor era orgiastică şi viața lor civilă libertină – numai pentru că întâlnim peste tot sexul şi simbolurile sexuale. E cu adevărat deprimantă opacitatea aceasta întru înțelegerea şi justificarea altor zone de cultură decât a noastră. Pentru că unii dintre noi se revoltă împotriva rigorismului civilizației creştine – privesc înapoi spre Grecia şi îi exaltă libertățile, vorbesc de orgiile ei religioase şi de libertinajul moravurilor ca şi cum grecii ar fi fost atât de obsedați de aceste probleme sexuale şi tot atât de intoxicați de voluptăți refulate ca şi contemporanii noştri. Se laudă Grecia, Orientul apropiat, Asia Major, etc., etc. – pentru că modernii cred că găsesc acolo ceea ce ar fi dorit să găsească aici: libertinajul, morală sexuală emancipată, voluptăți, etc. Şi aceleaşi zone de cultură sunt condamnate, de alți moderni, pentru că autonomia şi primatul pe care îl avea câteodată sexul – le jicnesc frumoasele

lor sentimente şi orgoliul civilizaţiei şi moralei lor.

Nu se înţelege un lucru esenţial: relativitatea valorilor funcţiunii sexuale. În fond, funcţiunea aceasta a fost şi va rămâne neutră; fiecare civilizaţie o colorează cu propriul său *Weltanschaung*. Acolo unde sexul şi simbolica sexuală predomină – nu înseamnă că există o mai mare libertate sexuală, pentru că noţiunile acestea de „libertate sexuală" şi celelalte aparţin problematicei noastre, sunt puse de civilizaţia noastră, şi nu avem niciun indiciu să credem că ele au fost cunoscute şi altor zone de cultură. Noi nu avem niciun motiv să credem că prezenţa simbolurilor sexuale exercită asupra conştiinţei lor aceeaşi emoţie pe care o exercită în conştiinţa noastră. Îţi trebuie foarte puţină pregătire istorică şi perspicacitate ca să înţelegi că multe popoare nu se excită în prezenţa indicaţiilor sexuale (plastice sau literare) aşa cum se excită europenii. Erotica din „1001 de nopţi" poate excita pe un André Gide, dar pe un oriental îl „desfată" – adică îi procură acea emoţie senină pe care o primeşte în faţa primăverii, a belşugului, a tinereţii, a bogăţiei; e numai un preaplin, o încântare a întregii lui fiinţe – iar nu tulburarea aceea fiziologică, lupta aceea libidinoasă a modernului. Fecioarele indiene ating simbolul mărturisit genital al zeului Shiva fiind perfect conştiente de rostul lui. Dar ele nu văd eroticul, omescul, tentaţia sau obsesia sexuală în acest simbol; văd pur şi simplu ceea ce este esenţial: puterea lui creatoare, dătătoare de viaţă.

Acesta este un amănunt asupra căruia trebuie să stăruim. Majoritatea popoarelor şi civilizaţiilor n-au văzut în sex ceea ce văd europenii – un izvor de voluptate şi o problematică morală – ci numai funcţiunea lui fundamentală: procreaţia. De aceea l-au integrat firesc printre marile rădăcini ale vieţii, alături de sete şi de foame, şi l-au implicat, real sau alegoric, pretutindeni unde era vorba de viaţă, de energie vitală, de creaţie, de regenerare. De la *generare* la *regenerare* e numai un singur pas; şi popoarele cu mentalitate realistă (mai ales grecii) l-au făcut – căci cum să simbolizeze mai precis *a doua naştere*, naştere în viaţa spirituală, liberă şi beatifică, decât prin funcţiunea naşterii celei dintâi, naşterea carnală?

Faptul că întâlnim sexul în religie nu trebuie să ne scandalizeze nici să ne facă să credem că originea tuturor religiilor e josnică, e un simplu complex de *tabu*. Cine gândeşte aşa dovedeşte că nu înțelege nici sexul nici religia.

Fundamentul oricărei religii a fost *regenerarea* omului, armonizarea lui cu mediul cosmic sau cu creatorul – şi experiența aceasta de a „doua naştere" nu putea fi mai bine explicată decât prin sex, aşa după cum filosofia e ilustrată prin *„sete* de cunoaştere" iar evoluția civilă prin *„foame* de libertate". Sunt funcțiunile nutritive ale omenirii – şi sunt în acelaşi timp funcțiunile nutritive ale spiritului. Sexul nu are nimic impur, nimic păcătos şi obscur în sine – şi ilustrarea unirii cu divinitatea printr-un simbol sexual nu dovedeşte altceva decât *realismul* mentalității acelui popor care a folosit-o.

E cu desăvârşire greşit să crezi că, pentru că în civilizația europeană sexul a fost alterat şi cerebralizat, oriunde se întâlneşte simbolica sau realismul sexual se întâlneşte şi problematica (sau mai bine zis cazuistica) moralei sexuale moderne. La Eleusis, în cele dintâi două nopți se înfăptuiau exhibiții sexuale care jenează penibil pe savanții contemporani când trebuie să le descrie. Îmi amintesc cât de stingherit era P. Foucart şi cât de satisfăcut Pére Lagrange față de episodul Baubô din misterele de la Eleusis, episod care constă în cele mai obscene exhibiții de choilia şi phalus. Şi totuşi, nimic mai firesc, mai pur şi mai înălțător decât aceste exhibiții – pentru conştiința celui care se pregătea de epoptia nopții a doua. Pentru noi, însă, surmenați de sexualitate cerebrală – toate acestea nu sunt decât orgii şi bacchanale. Am ajuns atât de opaci, încât nu înțelegem nici *istoria* unui fapt sau simbol sexual; nu înțelegem, de pildă, că acel episod Baubd a putut cândva, înainte de Eleusis, să fie un ritual agrar, iar mai târziu, în epoca alexandrină, prilej de amuzament pentru sceptici. Noi vedem sexul de-a valma, şi savanții noştri, când s-au hotărât să caute sexul în istoria omenirii, îl găsesc pretutindeni, fără diferențieri, fără să precizeze unde era într-adevăr (dacă era) prilej de desfrâu şi unde era funcție firească.

Recentele investigații psihologice şi pseudo-psihologice asupra

sexului în cultură, sunt aproape fără aport real. Pentru că sunt pornite dintr-un punct greşit: că sexul a fost întotdeauna socotit impur şi că împotriva lui s-au dus lupte de milenii. Se uită că singurul fapt care impresiona pe oameni până la Socrate – şi care impresionează încă şi astăzi, în alte zone – era *creația*, viața, ritmul vital. Şi că tot ceea ce se leagă de această creație – ca şi de reciproca ei spirituală, de *regenerare* – nu putea fi decât promovat, lăudat şi ilustrat.

ROMANUL POLIȚIST

Sunt un pasionat şi îndărătnic cercetător al psihologiei publicului cititor; de la noi şi din toate părțile. Mi se pare că nimic nu dezvăluie mai complet ceea ce *ar vrea să fie* un ins, decât cărțile pe care le caută şi le citeşte. Şi, evident, ceea ce vrea să fie e mult mai vorbitor decât ceea ce este.

E ciudată, deci, dezinteresarea unui „anumit public" de romanele polițiste. O sumară anchetă pe la librării şi pe la chioşcuri vă va convinge, dacă mai e nevoie, că Pittigrilli şi Dekobra se vând mai mult decât Edgar Wallace. Acest lucru se petrece şi în Italia şi în Franța, unde literatura erotic-sentimentală a fost întotdeauna mai apreciată decât cea de aventură şi crimă. La noi, romanul polițist e savurat în cursul inferior de liceu şi în anumite medii de funcționari (de obicei, cei de la Bănci). În cursul superior, colegienii descoperă romanul sentimental, la care se vor opri pentru restul vieții (nu vorbesc de elită). Iar straturile care rămân sub nivelul liceului, se alimentează cu romanele fascicole, care nu sunt, în ele înşişi, decât o formă inferioară şi impură a romanului sentimental.

Faptele acestea ar trebui să dea de gândit. Disprețul elitei pentru romanul polițist este, iarăşi, un amănunt destul de grav. Pentru că romanul polițist, când e scris de un condei ales – cum ar fi Edgar Wallace, Sapper, Leroux, – e incontestabil de preferat unui roman erotic-sentimental din acelea care stârnesc entuziasmele mulțimii. Un roman polițist este întotdeauna o lectură reconfortantă, stenică şi pură. Înainte de toate o lectură pură; acolo toți criminalii sfârşesc prin a fi prinşi, escrocii se sinucid iar detectivul se logodeşte. E singura speță de roman în care morala nu enervează; pentru că e un roman fantastic şi logic, şi nu ştiu dacă ați observat că în jocurile (iluzorii) ale fanteziei nebuneşti (adică perfect logice) există o paradisiacă puritate morală. Când cineva visează treaz, nu se închipuie niciodată criminal, borfaş, satir – ci se închipuie erou, binefăcător, detectiv, mecena. Visarea trează – când umbli pe stradă, când te odihneşti fumând o țigară – e un monument de logică şi de puritate, şi nu trebuie confundată cu mizeriile

sexuale şi neurotice de care face atâta caz Şcoala de la Viena.

Puținul succes de care se bucură romanul polițist printre cititorii români dovedeşte şi altceva; dovedeşte puțina lor seriozitate. Un om care crede cu adevărat în ceva, care munceşte consumându-se, care e preocupat ziua întreagă de o problemă serioasă, responsabilă, nu poate citi ceea ce citeşte în general românul: o literatură sentimentală, vulgară, cosmopolit-erotică. El are nevoie de un divertisment pur, gratuit, ceva inutil şi agreabil ca o conversație între două femei proaste. El nu poate citi un roman cu psihologie de a zecea mână, cu eroi vulgari (în sensul că *vor* să apară eroi, când nu sunt decât nişte biete manechine), cu problematică ridicolă (e vinovată femeia?), cu „poezie" şi „analiză" inutilă. Literatura aceasta vulgară poate satisface pe o croitoreasă, pe un student la drept, pe un funcționar – toți inşi care muncesc, e adevărat, dar nu muncesc dârz, cu responsabilitate şi cu speranța unei mari victorii; muncesc ca să nu moară de foame, şi idealul lor e să tragă chiulul cât mai mult – chiar dacă s-ar plictisi de moarte, ceasuri întregi, fără să facă nimic.

Evident, față de asemenea cititori, literatura erotic-sentimentală prezintă toate deliciile: le flatează gustul şi efortul (acel efort minim care, trecut, încântă pe cititor de puterea inteligenții lui – şi recompensează pe autor cu geniu).

Dar un om care munceşte aşa cum trebuie, în orele lui libere se duce la un film sau citeşte un roman polițist. El nu cere cărții nici drame, nici analiză psihologică, nici poezie. Cere să fie o povestire bine spusă, care să-l odihnească şi să-l țină atent până la urmă. Am cunoscut cel puțin o jumătate [de] duzină de oameni mari, savanți cu renume universal, care citeau aproape zilnic, la încheierea lucrului, un roman polițist. Şi cu cât era scris mai prost, mai direct, cu atât îl savurau mai mult. Iar celebrul filosof englez, Mc. Taggart, citise atât de multe romane polițiste, încât ajunsese o autoritate la Cambridge. El îşi amintea perfect toate amănuntele crimelor, toate trucurile detectivilor, toată încrengătura dramei. Era un bărbat care a studiat o viață întreagă logica lui Hegel, unul dintre cei mai lucizi gânditori ai timpului.

E vrednic de analizat cauzele succesului romanului detectiv printre anglo-saxoni. În Anglia s-a perfecționat atât de mult acest gen încât izbutesc câteodată adevărate capodopere. Romanul ajunge o narațiune pură, fără balast şi fără stilistică, cu personaje admirabile, vii şi coerente, cu o intrigă dezvăluită cu mână de maestru. În loc de a mai fi o poveste cu eroi şi zmei, e o poveste cu criminali şi detectivi. Dar e aceeaşi luptă între bine şi rău – izvorul etern al fantasticului. E aceeaşi lungă serie de aventuri, de „încercări", din povestea lui Amor şi Psyche, din Măgarul de Aur, din Don Quijote. După ce a trecut printr-o tristă serie de schimbări (romanul post-cavaleresc, romanul misterios, lugubru, romanul-foileton, încărcat, prolix, fad, factice, romanul aventură Far-Vest, romanul istoric, romanul spiritist) – iată că romanul de aventuri s-a întors iarăşi la misiunea lui originară: aceea de a povesti extraordinarul şi neaşteptatul fără nicio altă pretenție de a mişca sau amuza pe cititor în afară de subiectul pur. Ne aflăm de data aceasta în fața narațiunii pure, care odihneşte şi desfată – şi desfată cu atât mai mult cu cât o poți uita îndată ce ai lăsat cartea din mâini.

Acum, preferința anglo-saxonilor pentru o astfel de literatură se înțelege lesne. Oamenii aceia muncesc mult, şi cu îndârjire şi cu ideal. Viața e pentru ei dacă nu întotdeauna o luptă – cel puțin ceva care are un rost şi o orânduire; ceva față de care insul e responsabil. Când asemenea oameni vor, deci, să se amuze – ei nu iau o carte mediocră, niciuna porcoasă. Cel mult dacă femeile lor iau asemenea cărți. Ei preferă romanul polițist pur, antrenant şi reconfortabil. Vor să viseze cu adevărat, să uite de munca lor, de viața care e grea şi de socoteala pe care vor trebui s-o dea într-o zi. Un cititor de romane polițiste e un ins cu simț moral, aproape un puritan.

Faptul, deci, că publicul românesc nu frecventează literatura polițistă – mă îngrijeşte. E o dovadă de lene intelectuală, de lâncezire, de feminitate. Înțeleg de ce numai liceenii citesc romanele polițiste, pentru că numai ei, în bloc, au o responsabilitate zi la zi verificată; numai ei muncesc, sau trebuie să muncească, regulat; numai la vârsta lor visul depăşeşte orice activitate normală. Dar mă tem să înțeleg de ce publicul cel mare

preferă pe Pittigrilli şi Dekobra lui Edgar Wallace. Pentru că ar trebui să spun că publicul cel mare e leneş, dezordonat, fără ţel, fără responsabilitate, vacuu şi sărac cu duhul. Iar literatura pe care o citeşte – şi pe care nu o citeşte ca amuzament, ci ca pe o *literatură bună* – îi umple golurile sufleteşti cu psihologie de cinci parale, cu idile idioate, cu vicii inutile, cu ideologie, poezie, medicină frauduloasă. În loc să se distreze două ore cu un roman poliţist, cum face englezul, el citeşte patru ceasuri şi discută patruzeci o carte mediocră pe care o ia, apoi, îndreptar şi în viaţă şi în Artă. Cel puţin dacă ar uita ce citeşte. Dar numai cărţile excelente şi cele proaste de tot se uită: una mediocră, niciodată.

DESPRE ANUMIȚI CELIBATARI

În epilogul de la *Pygmalion*, Bernard Shaw sugerează o foarte interesantă explicație a celibatarilor intelectuali. El spune, anume, că acei bărbați care au avut în copilărie şi în adolescență o mamă instruită, apropiată şi înțelegătoare – foarte rareori cad în mrejele căsătoriei. Pentru că o mamă instruită presupune numaidecât un interior cu gust alcătuit, o viață de interior aleasă, permeată de simpatie, o educație armonioasă, fără pedagogie şi fără penalități vulgare. Dezvoltându-se într-un asemenea mediu interiorizat şi confortabil – tânărul e făcut atent asupra unei probleme de o covârşitoare importanță: aceea de a nu confunda femeia cu sexul, atmosfera prieteniei feminine cu o legătură sentimental-genitală, aşa cum fac cea mai mare parte dintre tinerii care n-au avut norocul unei mame instruite şi a unei vieți de familie armonioase şi elevate.

Nu ştiu dacă această observație se aplică tot atât de bine societății româneşti cum, după spusa lui Shaw, se aplică celei britanice, dar fără îndoială că e justă, şi ca intuiție şi ca raționament.

Într-adevăr, ceea ce aşteaptă tinerii, în primul rând, de la tinerele fete pe care le aleg tovarăşe vieții – e o emancipare de viața chinuită, tipoidă, macerată de certuri zilnice, de „scene", care a fost viața din casa părintească. Cei mai mulți nu se pot emancipa singuri; nu pot găsi, adică, într-o perfectă autonomie fericirea şi confortul pe care îl caută. Şi ei confundă viața sexuală cu viața confortabilă, senină, camaraderească – pe care o cred că va fi căsnicia. În realitate, lucrurile stau astfel; un tânăr care nu cunoaşte ce înseamnă viață de interior, aşadar un tânăr care n-a avut o mamă instruită, nu disociază nobilul instinct sexual – care îi cere o tovarăşă de plăceri – de mult mai dificilul instinct al armoniei interioare. Necunoscând o altă viață familiară decât cea de acasă – e gata să primească tânăra (care în realitate nu-i va putea satisface decât primul şi fundamentalul instinct) şi să o ia colaboratoare şi la viața, mult mai aleasă, a interiorului.

Cu tânărul fericit, se întâmplă altfel. El, distingând necesitățile lui sexuale de necesitatea armoniei şi camaraderiei

casnice – rămâne celibatar, permiţându-şi legături şi aventuri, dar continuând a fi independent la el acasă. Nu poate fi fermecat de nurii oricărei dudui, pentru că ştie că înapoia magnificei ei vieţi sexuale se ascunde vacuitate, inerţie, opacitate, turpitudine. Şi un tânăr cu o anumită densitate interioară nu-şi riscă niciodată libertatea şi liniştea unei întregi vieţi, pentru o simplă experienţă sexuală. Mai ales când dulceaţa timpurilor a îndepărtat o riguroasă responsabilitate din asemenea experienţe.

Ce se întâmplă cu ceilalţi tineri e, într-un anumit sens, trist. Tinerii aceştia vor păstra întotdeauna faţă de femei o atitudine confuză, lipsită de perspective şi de nuanţe. Într-o continuă disponibilitate conjugală, ei vor privi femeia sexual şi sentimental, adică posesiv. Cred că le-ar fi greu să cunoască o femeie frumoasă, fără să aibă îndată un joc mental – de imaginaţie sau de tactică – orientat sexual. Oricâte femei ar cunoaşte şi ar avea, nu vor intui totuşi decât un singur tip (sau o singură faţetă) feminin: Soaţa, femeia asupra căruia el are drepturi legale. O camaradă, o prietenă, o colaboratoare, o amantă, o maestră, sau o elevă (în dragoste) – le sunt inaccesibile.

Ceea ce înalţă hotărât pe un celibatar deasupra celorlalţi bărbaţi, e faptul că el poate aprecia direct şi sincer toate speciile de femei şi, mai ales, toate vârstele. Echilibrul lui sexual fiind stabilit într-un fel sau altul, celibatarul e liber să se împrietenească şi să profite spiritualiceşte de orice specie feminină. Tinereţea, sex-appeal-ul, frumuseţea, luxul – sunt câtimi nule pentru el. El se numără printre acei puţini fericiţi care pot gusta prietenia unei fete urâte, conversaţia unei fete bătrâne, înţelepciunea unei femei trecute şi optimismul reconfortant al unei femei de 60 ani. El ajunge cu timpul să-şi canalizeze atât de perfect viaţa sexuală încât în relaţiile lui cu femeile nu mai ţine seama de anumite superstiţii pe care tragedia sexuală le păstrează de atâtea mii de ani. E cu adevărat un om liber, cu a viaţă mentală echilibrată, sănătoasă, fără refulări şi fără conflicte. Pentru că imensa atracţie către femeie – care la majoritatea bărbaţilor e nediferenţiată, acţionând în bloc, pe toate planurile deodată – la el e disociată, distribuită în

numeroase unghiuri de vedere. Bărbații care trăiesc confuzia sex-femeie, sunt roşi de eterne pofte posesive, neliniştiți şi zădărnici în numeroasele lor experiențe. Pentru ei, orice femeie evocă actul sexual – chiar dacă le plac acea femeie mai întâi pentru inteligența, sau bunătatea, sau pitorescul ei.

Confuzia aceasta între sex şi femeie, evident că nu-şi are rădăcina numai în absența sau josnicia vieții familiare din copilărie, cum crede Shaw. Ea aparține unei anumite structuri masculine, sentimental-vulgare. E comună şi tipului periferic şi celui intelectualizat, care nu poate trece peste a anumită vulgaritate sentimentală în relațiile lui cu femeia (ştiți refrenul: amor etern, femeia e aceeaşi, o singură dragoste, nu vă încredeți în femei, înfige-te mă că-i place, etc.). De obicei, asemenea specii de bărbați sunt singurii care au idei bine fixate asupra femeii şi dragostei, mărturisesc că cunosc femeie şi „filosofează" asupra femeii.

Din acest scurt synopsis trebuiesc excluşi monovalenții în dragoste, caracterele izolate, danteşti, care caută şi trăiesc absolutul într-o singură dragoste. Cândva, căsătoria creştină dădea loc la asemenea legături – absolute, eterne, unice. Bărbatul şi femeia erau legați printr-o taină, în virtutea unei uniri suprafireşti, durabile. Din motive atât de cunoscute, asemenea legături au ajuns astăzi rarisime. În jurul nostru nu întâlnim decât aceste două mari clase: conjugabili şi celibatari, corespunzând celor două vaste şi importante structuri.

DESPRE FEMEILE SUPERIOARE

Există o mediocritate a culmilor spirituale. Ceva iremediabil mediocru şi vulgar în ceea ce, la o primă vedere, pare extraordinar, adânc, plin de personalitate. Nimic nu mă dezgustă mai profund, de pildă, decât spectacolul unei femei „superioare", unei femei din acelea care te impresionează prin varietatea tropismelor ei, prin dinamismul ei, prin sclipirile ei, prin oceanografia ei pasională; care se vrea complexă, magnifică, şampanie, plină de taine, de posibilități, de imbolduri, de primejdii. Circulă prin literatură şi prin viață asemenea femei „superioare", conştiente de culmile la care s-au ridicat, orgolioase de pasiunile pe care le pot dezlănțui. Nu spun că toate creaturile acestea şi-au mimat pur şi simplu personalitatea dorită. Probabil că unele din ele au ajuns acolo conduse de experiență organică, de o sete sinceră de superioritate, din mai ştiu eu ce elan de cunoaştere. Probabil. Dar nu e mai puțin adevărat că rezultatele experiențelor acestea sunt jalnice, că mediocritatea e cu atât mai impresionantă cu cât o descoperi într-o structură ce se crede deasupra mediocrității.

Cunoaşteți rusoaicele, desigur că le cunoaşteți; geniul slav, profunzimile sufletului omenesc şi celelalte. E numai un aspect al femeii „superioare"; aspectul ei teluric, barbar, femeia necuprinsurilor, femeia dansului, a crimei, a prostituției, a creştinismului slav. Există un *tip* al acestor femei, şi e mediocru pentru că se vrea „original", se vrea deasupra celorlalte – a femeilor de rând, a mamelor şi nevestelor anonime, cu pasiuni ținute sub obroc, cu dureri fără gesturi, cu bucurii mărunte, cu viață de câine, cu soartă de rob.

Nu spun că asemenea femei „superioare" nu sunt interesante, nu sunt decorative, nu sunt odihnitoare. Dar sunt mediocre – oricâtă intensitate şi sinceritate aş descoperi în viața lor. Sunt mediocre pentru că tind către un *tip* pe care literatura şi snobismul l-a bagatelizat, pe care imaginația l-a vulgarizat, un tip de vis adolescent, de cinema, de roman. Femeile acestea nu înțeleg cât de ieftin apare tipul lor unui bărbat ca lumea, care cunoaşte oarecum şi viața şi cărțile. Ieftin până la exasperare.

Recunoşti în el toate personajele literaturii universale, toate mărimile, toate originalitățile, tot pseudo-geniul şi pseudo-misticismul eroinelor din cărți. Fără să vrea, femeia „superioară” eşuează într-un asemenea personaj – şi lasă acea penibilă impresie de factice, de arbitrar, de sec, de vacuitate.

A te vrea deasupra celorlalți, a te dori deosebit până la nuanțe, a fi însetat de recunoaşterea unanimă a acestei diversități – e semn de mediocritate, de inconştientă şi dezastruoasă mediocritate. E traducerea permanentă în gesturi şi în gândire a unui lucru care, dacă ar exista cu adevărat acolo, n-ar avea nevoie de niciun fel de traducere. Femei cu adevărat superioare nu voi căuta printre asemenea specii „lucrate” – ci în mlaştina de toate zilele a feminității, prin case mijlocii, prin mahalale, pe la sate, pe la vechi conace. Acolo aş putea descoperi, după ani de cercetări, admirabile femei – care nu sunt nici prostituate, nici sfinte, nici rafinate, nici inteligente, nici blânde, nici sălbatice. Femeia aceasta nu va spune niciodată: „Îmi trăiesc viața din plin până la ultima picătură!”, nu va dori „experiențele”, nu va citi Evanghelia ca în Dostoievski, nu se va umili, nu va avea zâmbet serafic, nu va face bine aproapelui, nu-i va face nici rău. Va trăi aproape fără spasmuri, tragedia ei nu o va cunoaşte nimeni, nici chiar ea. Va avea păcate şi virtuți după cum s-o îndura Dumnezeu sau or vrea împrejurările.

Ceea ce îmi repugnă la ruşi, este tocmai faptul că au creat *tipuri* din ceea ce trebuia să rămână anonim, au urlat în gura mare barbarii şi tâmpenii pe care le-au socotit „profund umane” pentru că şocau şi dezorientau pe spectator. Oamenii aceştia care ucid un sat întreg dintr-un capriciu (adică pentru că s-au îmbătat) şi-apoi sărută picioarele orfanilor, plângând – ororile acestea slave au fost promovate „profund umane”. De ce? Pentru că dezlănțuiau prin barbaria lor şuvoaie de milă, de zbucium sufletesc, împingeau emoția până la isterie şi apropiau judecata de demență. E adevărat, şi barbaria dăruieşte o „experiență”. Dar trebuie să mergem atât de departe ca să culegem un pic de adevăr omenesc, să descuiem un lacăt al sufletului? Şi putem crea un *tip* din masa aceasta de instincte?

Fiecare civilizat poartă în el un barbar, un rus. Dar cel mai

neînsemnat sentiment de decență şi de omenie împiedică pe un bărbat să săvârşească ororile şi să trăiască haosul pe care le promovează ruşii (vorbesc aici de ruşi ca tipuri psihologice, de ruşii romanelor ruseşti şi de cei din Rusia eternă). Ori tocmai aceste orori au fost considerate dovadă de „trăire", de „profundă umanitate", etc. Şi au fost create *tipuri*, au fost justificate, ilustrate, imitate.

Femeile „superioare" urmează, îndeobşte, asemenea „tipuri" – fie ele ruseşti, fie spaniole, fie orientale. Am discutat aici numai *tipul* rusesc, ca să arăt cât de puțin original este el, cât de mediocru prin exuberanta sa spumoasă şi magnificența sa sonoră. Puteam să discut alte tipuri; de pildă tipul femeii senzuale, femeia cabotin erotic, femeia care se crede menită să cunoască viața trecând prin cât mai multe paturi; sau femeia inspirată, femeia care se lipeşte de oameni ca să le arate drumul, femeia care se sacrifică, femeia care renunță; sau femeia intelectuală, femeia care „caută", femeia „nemulțumită de monotonia lumii şi de insuficienta adevărurilor ştiințifice"; femeia fatală, etc., etc.

Toate acestea sunt *tipuri*, sunt formule, sinteze bovarice, reacții false, vacuități. Sufletele lor sunt mediocre, pentru că împrumută ecuații dintr-o algebră care le atrage pentru că nu o înțeleg; pentru că, chiar dacă ar realiza un asemenea tip din propria lor experiență, „tipul" e cunoscut şi e banal, nu mai posedă nimic propriu, nimic inedit, nimic personal.

Biete femei „superioare"! Ce cruntă e mediocritatea sus pe culmi, când te descoperi inutil şi gol, ratat şi superficial, numai un *tip!* Femeile acestea n-au înțeles că tipul femeii superioare e ceea ce displace mai organic unor bărbați (singurii care contează, de altfel; căci majoritatea, întrec în mediocritate chiar pe femei).

Contemporanii au început să se scuture de admirația către ruşi. Nu mai impresionează pe nimeni bețiile lor şi pasiunile lor. Va veni curând şi sorocul femeilor superioare?

DESPRE BĂRBAȚII SUPERIORI

Ca să nu fiu rău înțeles de la început, mărturisesc că sunt convins şi eu, ca oricare altul, de existența reală a acestor bărbați superiori. Nu mă îndoiesc că mulți dintre ei umblă pe aceleaşi străzi ca şi mine, văd aceleaşi spectacole, citesc aceleaşi cărți şi îşi consumă timpul tot atât de stupid cum mi-l consum şi eu. Cred că nimeni nu contestă realitatea şi actualitatea bărbaților superiori. Altceva se poate spune asupra lor. În primul rând, că sunt cei mai puțini interesanți oameni dintre toate speciile pe care le cunoaşte civilizația modernă. Într-un mediocru, într-un ratat, într-un prost, într-un păcătos – ghiceşti totdeauna cel puțin o dramă, sau o suferință macerantă, sau o scânteie de uluitoare omenie, sau un gest revelator. Ghiceşti în orice caz, ceva viu, ceva care se naşte sau moare. Un bărbat superior, dimpotrivă, se apropie necontenit de un *tip;* şi *tipul* său este din cele mai dezagreabile pe care le cunoaşte cultura.

Oamenii aceştia sunt neinteresanți şi obositori şi din alt punct de vedere. Ei sunt eternii „neînțeleşi"; şi-ți arată mereu cu degetul că sunt aşa. Acum, a fi sau nu a fi înțeles este o problemă cu desăvârşire fără importanță. Verificările acestea în public, aderențele acestea în contemporaneitate – sunt necesare şi decisive numai pentru cineva care trăieşte, creează şi progresează prin stimulare, prin conflict, prin promovare. Sunt oameni care simt o permanentă nevoie de a da examene, de a primi felicitări, de a avea obstacole de surmontat. Nimic de zis. Ceea ce e plictisitor până la urmă, e specia oamenilor „neînțeleşi", a bărbaților superiori. Un asemenea ins subliniază necontenit orice face, orice gândeşte, orice scrie. I se pare că totul merită reținut din activitatea şi gândurile lui. Oamenii aceştia sunt permanent conştienți că ceilalți nu-i pot înțelege, şi de aceea subliniază, explică, sugerează. În cele din urmă, eşuează în specia gânditorilor cu majusculă, a gânditorilor aforistici, a autorilor de paradoxuri şi sublinieri.

Deprimant în acest spectacol al omului „neînțeles" este deplina lui lipsă de originalitate. El se crede atât de original şi de inedit, de adânc şi de hermetic – iar în realitate aparține celei mai

comune specii de la romantism încoace: *tipului* „neînțeles”. Să fim clari; nu e vorba de anumitele distanțe şi dificultăți de comunicare intelectuală între diverşi oameni; acestea sunt fireşti, mai ales într-o societate în dezvoltare, şi au existat de când lumea. Mă gândesc, însă, la *tipul omului* „neînțeles”, la bărbatul superior care e conştient de această superioritate a sa, şi face ce-i stă cu putință ca să şi-o arate. Ei sunt totdeauna conştienți de viața lor interioară, de întreaga paraphemalia a sufletului lor neînțeles – şi o subliniază pretutindeni, prin izolarea lor ostilă în societate, prin tonul lor dur sau trist, prin vocabularul lor „original”, prin gândirea lor aforistică. Ei vorbesc întotdeauna de „mediu” ca de un duşman personal. Nu găsesc nicio punte de comunicație cu restul lumii. Sunt meniți să sufere sau să comande – niciodată să iubească şi să înțeleagă, Ei cer tuturora sacrificii, pentru că ei merită totul, dar nu datorează nimănui nimic. Pentru un bărbat superior nu există femeia decât ca să-l stimuleze pe el, să-l mângâie sau să-l oblojească pe el. El *are dreptul să primească* acest sacrificiu; căci ceilalți nu-l „înțeleg”.

Bărbații superiori au despre toate lucrurile o părere personală. Îți vor spune despre „suflet”, despre „tragedie” sau despre „iubire” cele mai ieftine şi mai mediocre platitudini; dar le vor spune „original”, din „viața lor interioară”, pentru că pentru un asemenea bărbat superior viața lui interioară prețuieşte cât întregul Univers şi se referă mereu la ea, ca la o nouă Biblie; deşi de cele mai multe ori nu vei găsi acolo nimic viu şi nimic creator, pentru că oamenii aceştia nu sunt niciodată sinceri, nici față de ei, nici față de ceilalți. Poartă pretutindeni cu ei conştiința „superiorității” lor, şi dacă aceasta poate impune unui public mistificat şi câtorva femeiuşti în căutarea de idoli – apoi niciodată nu poate păcăli pe alt „bărbat superior”. Nicăieri nu musteşte o invidie mai rafinată şi o ipocrizie mai sălbatică decât în sufletul unui om superior; mai ales dacă n-a avut noroc, şi se refugiază din „mediu”, într-o „lume a lui”, zidită din gânduri „originale” sau din manii inofensive. Superstiția turnului de fildeş, a izolării, a disprețului față de contemporani – nu s-a născut din orgoliul celor câtorva mari creatori (care cu adevărat n-au fost înțeleşi de

contemporani), ci din psihoza tuturor rataților „superiori”, din inflația de originali, din romantismul frondei. Un Leonardo da Vinci sau un Spinoza nu s-au plâns că sunt „neînțeleşi”; nu s-au retras în celula lor de studiu din disprețul pentru „mediu” care nu le poate prețui superioritatea. Au dus o viață solitară pentru că erau într-adevăr preocupați de anumite gânduri care se cereau adâncite şi maturizate în liniște. Dar ei nu s-au retras ostil. N-au dat să înțeleagă altora că sunt „neînțeleşi”.

Ceea ce e plicticos la un bărbat superior, este faptul că niciodată nu are curajul orgoliului, niciodată nu-ți va spune în față că el e geniu şi tu un simplu muritor – ci *îți va da a înțelege* aceasta. Orice face şi orice scrie, dă să înțeleagă ceva pe care nu are curajul să mărturisească. De aici o serie de rafinamente şi subtilități insuportabile pentru orice om cu bun simț. Cred că exercițiul favorit al oricărui bărbat superior este analiza. Analizează orice şi se analizează oricând, cu o atenție dureroasă, cu o sete neverosimilă, cu o subtilitate într-adevăr remarcabilă. Într-un anumit sens, se poate spune că psihologia au creat-o femeile şi bărbații superiori. Este un exercițiu plin de surprize, balsamic, fascinant, în cele din urmă steril – dar stimulator prin proporțiile pe care le capătă insul în propria lui contemplație microscopică.

Ducând o asemenea viață „interioară”, un bărbat superior – deşi el permanent „neînțeles” – te înțelege totdeauna. El înțelege durerea ta înainte de a i-o spune; el „a trecut pe acolo”, el te patronează cald şi sfătos; e gata să-ți deschidă sufletul, să-ți facă mărturisiri, să te ia de mână; dar numai atâta timp cât nu ghiceşte în tine un bărbat tot atât de superior ca şi el. Atunci se schimbă lucrurile. El n-are nevoie de camarazi; el are nevoie de adoratori, de consolatori, de spectatori, din când în când de aplauze. Preferă orice, egalității; preferă să rămână „neînțeles”, să fie înjurat, calomniat – dar niciodată egalul altuia. Oamenii pe care îi iubeşte el sunt morți, sunt idoli; când iubeşte un contemporan, fiți siguri că acesta e atât de „mare” încât a depăşit demult statura umanității.

Bărbații aceştia superiori sunt ori revoltați, ori resemnați. Niciodată împăcați cu ceasul şi lumea în care trăiesc. Cea mai

mare bucurie a lor – în afară de aceea produsă când se vorbeşte de ei – este să-şi analizeze necontenit înălțimile sufleteşti la care trăiesc, şi să măsoare distanțele care îi desparte de ceilalți. Analiză, chimere şi automatism; rămân întotdeauna un *tip*, oricât s-ar strădui să se deosebească de mediocritate şi de plebe. Căci a fi mediocru nu este o ruşine; dar a cădea în cealaltă mediocritate, a culmilor, a *tipului* superior – este de-a dreptul vulgar. Succesul oamenilor superiori – bărbați şi femei – se datorează acestei vulgarități a spiritualității publicului. Care îşi alege idoli ce le flatează nostalgiile de „superioritate", de „geniu neînțeles", de „om tare", de „trimis", de „salvator". Căci, în fond, fiecare ar dori să fie un bărbat superior…

DESPRE SINCERITATE ŞI PRIETENIE

Mi se pare că foarte mulți oameni îşi fac despre sinceritate o idee atât de puțin clară încât ajunge mai degrabă o superstiție. Se spune: a fi sincer înseamnă a nu ascunde nimic celuilalt, a nu măslui nimic, a te deschide tot. Exact; dar criteriul acestei sincerități îl are întotdeauna celălalt, nu tu. Eşti considerat sincer nu „când nu ascunzi nimic" celuilalt – ci când nu ascunzi ceea ce se aşteaptă de la tine să nu ascunzi. Este paradoxal, dar aşa e; sinceritatea ta se verifică nu prin tine, ci prin celălalt. Eşti sincer numai când spui ceea ce vrea şi ceea ce se aşteaptă altul de la tine să spui.

Dacă mărturiseşti unei prietene că e frumoasă şi inteligentă, în timp ce ea nu e nici una, nici alta – nu eşti sincer. Dacă îi spui că e urâtă şi foarte puțin deşteaptă, eşti sincer. Dar dacă îi mărturiseşti că toate acestea n-au absolut nicio importanță, că ai avea alte lucruri de spus (de pildă că îşi macină timpul într-un mod stupid, că trăieşte o himeră, că îşi închipuie o sumă de lucruri care o depărtează de adevăr şi de, hai să spunem, fericire) – atunci nu eşti nici sincer, nici nesincer, eşti nebun. „Sinceritatea" este o voluptate amară pe care o caută fiecare dintre noi; amară pentru că adesea ne face să suferim; dar totuşi o voluptate, pentru că ni se descoperă cele ce voim să aflăm, şi, mai ales, pentru că ne satisface acea eternă sete de a se vorbi de noi, de a constata că existăm (deoarece atragem atenția celorlalți), că nu ne învârtim într-o lume nefavorabilă (e ciudat cât de mult ne temem de o lume „defavorabilă", de un mediu străin, cu care nu putem comunica, față de care nu putem fi „sinceri"); de a ne verifica şi justifica, într-un cuvânt, existența. Vrem să fie lumea sinceră cu noi ca să ne asigurăm că nu suntem singuri. Nimic nu dă mai mult decât sinceritatea acea certitudine că suntem înconjurați de prieteni, de oameni care ne iubesc; că nu suntem singuri. De aceea în ceasurile de mare singurătate se fac cele mai multe confesiuni, se deschid sufletele, se caută unul pe altul; tocmai pentru a anula acel înmărmuritor sentiment al solitudinii, al izolării definitive. Este şi sinceritatea un aspect al instinctului de conservare, ca atâtea altele.

Numai că, aşa cum am spus mai sus, sinceritatea aceasta este o superstiție a noastră, nu o realitate. Deoarece ni se cere să spunem numai acele lucruri sau acele adevăruri pe care le aşteaptă tovarăşul nostru. Eşti cu desăvârşire sincer nu când spui tot ce gândeşti – ci când ghiceşti perfect tot ce vrea celălalt să afle de la tine. Dacă spui altceva, eşti nebun sau eşti ridicol.

În fond, şi sinceritatea participă la acea foarte complicată clasă de sentimente şi orgolii care se numeşte, în bloc, prietenie – şi care, trebuie s-o recunoaştem, constituie una dintre cele mai serioase motive pentru a iubi viața. Şi în prietenie se întâmplă acelaşi lucru ca şi în sinceritate: eşti iubit nu pentru ceea ce eşti tu, ci pentru cele ce vede şi crede prietenul tău în tine. Tu, omul, eşti sacrificat întotdeauna. Ca şi în „sinceritate", în prietenie nu poți fi tu însuți. Eşti iubit nu pentru tine – ci eşti iubit pentru ceea ce poți da, ceea ce poți justifica, sau verifica, sau contrazice, sau afirma în sentimentele prietenului. Şi nu te poți plânge, pentru că şi tu faci la fel; toată lumea face la fel…

Cred că există şi altfel de sincerități, după cum există şi altfel de prietenii. Câteva pilde de asemenea prietenii şi sincerități am mai avut prilejul să le menționăm, atunci când am scris despre ridicol. Este întotdeauna destinul marilor sincerități şi marilor prietenii să pară ridicole. Un om care îți dă bani la nevoie, este „un bun prieten". Altul, care îți spune că nu există nevoie, că nu există toate aceste complicații cu bogăție şi sărăcie, că rostul omului depăşeşte simpla fugă după bani, – este un exaltat, un om ridicol.

Ceea ce întristează oarecum într-o prietenie, este faptul că fiecare dintre prieteni sacrifică libertatea celuilalt. Şi înțeleg prin „libertate" suma posibilităților lui, voința lui de a se schimba, de a se modifica, de a se compromite. Eşti iubit pentru că prietenii s-au obişnuit cu tine să te vadă pe stradă, să te întâlnească la cafenea sau pe terenul de sport, s-au obişnuit să-i întovărăşeşti la cinematograf sau la vizite, să-ți placă, în general, cele ce le place şi lor, să gândeşti, iarăşi în general, ceea ce gândesc şi ei. Unde eşti tu în toate aceste sentimente ale lor? Eşti descompus, distribuit şi asimilat după voia sau capriciul lor; iar tu faci la fel.

Dacă, însă, într-o zi vrei să fii liber, şi vrei sa faci *altceva* decât

ceea ce se aşteaptă ei de la tine să faci – atunci nu mai eşti un bun prieten; atunci incomodezi, oboseşti, stânjeneşti. Câteodată eşti tolerat; aceasta e tot ce poate oferi dragostea prietenilor tăi, libertății tale; toleranța…

Prietenia cea mai încercată îți dezvăluie uneori ziduri de nestrăbătut; parcă ți-ar spune: „până aici te-am urmat, până aici te-am lăsat să intri; de-acum eşti un caraghios, eşti absurd, eşti ridicol; nu te mai pot urma!". Încercam zilele trecute să vorbesc cu câțiva prieteni despre moarte – şi am cunoscut încă o dată tristețea de-a vedea cât de multe ziduri există între noi. Parcă mi-ar fi spus: „dragă, fii serios şi lasă prostiile la o parte!". Ei nu voiau să simtă că ceea ce le apare lor prostii poate însemna pentru mine o problemă esențială. Ei nu înțelegeau că s-ar putea discuta o asemenea problemă, că o puteau combate – dar nicidecum demite disprețuitori sau indiferenți. De multe ori m-am întrebat ce-ar spune prietenii mei dacă aş săvârşi un act compromițător, dar cerut urgent de libertatea mea; dacă, de pildă, m-aş converti la iudaism, sau la baptism, sau aş deveni luptător de circ, sau campion de biliard; ceva în sfârşit, care i-ar incomoda şi i-ar nelinişti. Ei n-ar judeca schimbarea din punctul meu de vedere. Ei n-ar încerca să treacă o clipă în mine, ca să-mi înțeleagă nebunia. M-ar decreta pur şi simplu nebun, poate m-ar tolera, sau poate m-ar lăsa cu desăvârşire singur. În niciun caz n-ar *trece în mine*. Ori; dragostea adevărată nu înseamnă decât această completă renunțare la individualitatea ta pentru a trece în celălalt.

O prietenie nu se verifică în aşa numitele „ceasuri grele" ale vieții. O prietenie se verifică numai prin capacitatea de libertate pe care i-o acorzi celuilalt. A ajuta pe un prieten în nevoie, a-l încălzi cu mângâierile tale, a-l încuraja cu „sinceritățile" tale nu înseamnă nimic. Altele sunt adevăratele probe ale prieteniei: a nu-i încălca libertatea, a nu-l judeca prin punctul tău de vedere (care poate fi real şi justificabil dar poate nu corespunde experienței destinului celuilalt), a nu-l prețui prin ceea ce îți convine sau te amuză pe tine, ci pentru ceea ce este pentru *el însuşi*, prin ceea ce trebuie el să realizeze ca să ajungă un om iar nu un simplu manechin.

Toate acestea, însă, nu ți le cere nimeni, după cum nimeni nu-ți cere adevărata sinceritate, ci numai acea sinceritate pe care o doreşte el. Nu uitați că într-o prietenie nu contează numai ceea ce ia celălalt. Fiecare luăm mai puțin decât ar trebui. Acesta este marele nostru păcat: că nu ni-e sete de *mult*, că ne mulțumim cu sferturi; de aceea avem fiecare dintre noi atâta spaimă de ridicol. Nu numai că nu dăm pe cât ar trebui, dar şi luăm cu mult mai puțin decât ni se oferă…

DESPRE TINEREȚE ŞI BĂTRÂNEȚE

Îmi place să revin mereu la probleme banale sau insolubile (ceea ce poate să însemne acelaşi lucru) şi găsesc în contemplarea lor o hrană pe care nici actualitatea, nici problematica de avangardă nu mi-o pune la îndemână. Meditez adesea, de pildă, la foarte vechea şi foarte complicata problemă a tinereții. Tinerețea, în sine, rămâne pentru mine o enigmă; căci ea are *întotdeauna dreptate* şi, totuşi, este întotdeauna mediocră, plată, impotentă. Înfiorătoarea impotență a tinereții! Cât eşti tânăr, eşti ursit parcă unei inconsistente funciare; nu poți *realiza* nimic, adică nu poți naşte din tine nimic organic, ci numai fragmente (chiar de geniu, dar numai fragmente) de viață, discontinue, inegale, fără stil. Inutil te zbați, inutil gândeşti; nu înțelegi mai niciodată nimic, nu iei contact cu realitățile, nu respiri viața. Greşit se spune că tinerețea este mai aproape de viață, căci între ea şi viață nu intervin decepțiile, experiențele, construcțiile mentale care caracterizează maturitatea. Dimpotrivă, tinerețea aduce cu sine un milion de superstiții, de idei gata, de sugestii şi iluzii – pe care le interpune întotdeauna între ea şi viață. Un contact direct, nud, nu-l poate da decât maturitatea, şi perfect numai bătrânețea. Nu începi să trăieşti real decât în jurul vârstei de patruzeci de ani. Până atunci, nu trăieşti decât în gesturi, în intenții, în nostalgia viitorului şi amintirea trecutului.

Este ciudat că tinerii au mai precis simțul trecutului decât oamenii maturi. Un tânăr trăieşte mult mai mult cu amintirile decât trăieşte un om de cincizeci-şaizeci de ani. Nu numai atât; la un tânăr, trecutul este un element întotdeauna prezent, cât de paradoxal ar părea aceasta. Este permanent legat, printr-o osmoză neîncetat alimentată, de amintirile lui. Nu le *vede*, încă, aşa cum le poate vedea un om matur. Nu s-a detaşat încă de ele.

Ceea ce este deprimant în spectacolul tinereții manifestate, este totala ei lipsă de originalitate. E absurd să se spună că „tinerii" sunt originali, personali, noi. Originalitatea lor constă în faptul că *nu înțeleg* bine anumite lucruri pe care mai târziu le vor înțelege precis, şi atunci nu le vor mai spune, pentru că nu îi vor

mai interesa. Tinerii sunt un soi de lăutari, care trag cu urechea şi apoi reproduc „adevărurile” după ureche, dând impresia de originalitate.

Cereți unui tânăr să scrie o carte asupra vieții, şi vă va aduce un manuscris de o mie de pagini, într-atât ştie de multe şi atât de importante, de noi, de semnificative i se par toate. Un om matur va scrie o sută de pagini; un bătrân, cel mult douăzeci. Este în această anecdotă întreg destinul tinereții; acela de a fi îmbătată prea mult de spațiu şi de timp.

Obişnuiesc tinerii să-şi bată joc de frica de moarte a bătrânilor şi să se laude cu curajul cu care ei, de pildă, ar înfrunta moartea. Nu e greu să sacrifici ceea ce n-ai avut încă timpul să prețuieşti. Ce-ar putea pierde un tânăr, murind? Ce cunoaşte el din viață ca s-o iubească? Dar mai este ceva; este definitiva opacitate a tinereții față de sentimentul morții, față de agonie, de trecere. Şi această opacitate trădează mediocritatea; căci o conştiință în care nu s-a zbătut, într-un fel sau altul, problema morții, mai are încă de crescut până să atingă acel minim de elevație indispensabil contemplației şi înțelegerii vieții.

Cineva îmi spunea că tinerețea este mediocră pentru lipsa ei de experiențe sau pentru puținătatea acestor experiențe. Poate să fie aşa. Dar, judecând după propria mea observație, nu experiențele lipsesc unui tânăr, ci înțelegerea lor. Tinerii nu ştiu ce să facă şi cum să scape de experiență. De aceea chiar întâmplările cele mai extraordinare le rămân oarecum exterioare, le poartă după ei ca un lest, nu le transformă în hrană şi în înțelegere. Am cunoscut un tânăr gazetar cehoslovac care a făcut de trei ori înconjurul lumii, a cunoscut toate mizeriile şi toate aventurile, a străbătut oraşe de vis şi de coşmare – şi când s-a întors, după patru sau cinci ani, era tot atât de mediocru, de opac, de grosolan sufleteşte ca şi mai înainte. Fericitul acela rămăsese un perfect tânăr, adică un perfect mediocru.

…Şi cu toate acestea, tinerețea are întotdeauna dreptate. Să te împotriveşti unei mediocrități tinereşti pentru a susține o perfecțiune bătrânească – e cea mai mare crimă a spiritului. Adevărații creatori sunt maturii şi bătrânii, desigur, şi adevărații impotenți sunt tinerii; totuşi, cei dintâi nu interesează, iar cei din

urmă *trebuie* întotdeauna să ne intereseze. Nu pentru că ei sunt viitorul culturii, etcetera, etcetera. Ci pur şi simplu pentru că nu-i cunoaştem, încă, pe când pe maturi şi bătrâni îi cunoaştem. Nu mă interesează perfecțiunea oprită pe loc; mă interesează însă întotdeauna o serie de eşuări, de bâjbâieli, de căderi. Într-o perfecțiune, într-o certitudine – gestul vieții s-a împlinit; prin însuşi faptul că e „perfectă" şi „certă", a murit, a înghețat; ceva nou nu se mai poate naşte de acolo. Şi prefer să asist şi să ajut la naşterea umilă şi mediocră a unei forme pasagere, imperfecte, – decât să contemplu la nesfârşit o formă magnifică dar moartă, desăvârşită. Cine ştie, acea naştere mediocră îmi va putea aduce într-o zi şi o naştere care să revoluționeze lumea (şi atunci, funcția ei fiind desăvârşită, se va opri, va pieri) – pe când monumentul perfect rămâne mereu acelaşi monument perfect, şi nimic mai mult.

În fond, prețuim tinerețea tocmai pentru că ştim că într-o zi va ajunge bătrânețe. Şi e paradoxal aceasta; pentru că, odată bătrânețea ajunsă, ea nu ne mai interesează. E paradoxal să te străduieşti, să lauzi şi să ții în brațe un ideal, nu pentru că e „ideal" ci pentru că va ajunge într-o zi astfel. Iar când a ajuns, nu ne mai interesează…

S-ar putea, totuşi, ca şi tinerețea şi bătrânețea să fie numai nişte destine ale vieții noastre, din care unii oameni pot evada. De pildă, acel pe care boala sau suferința şi simțul morții i-a întinerit la bătrânețe. Mi se pare că tinerețea ca şi bătrânețea aparțin mai mult spiritului decât trupului. Nu spun aceasta în sensul că sunt tineri bătrâni şi bătrâni tineri. Specimenele acestea îmi repugnă profund. Nu pot suferi un tânăr prea înțelept, sau un bătrân zurbagiu, „băiat de viață", afemeiat, nebunatic sau tandru. Nu mai vorbesc de femei, care atunci când încearcă să pară altfel decât au dreptul să pară – sunt hotărât dezgustătoare.

Spun că bătrânețea ca şi tinerețea aparțin mai mult spiritului în sensul că ele pot fi – foarte rareori, e drept – sintetizate sau armonizate. Dacă ar rămâne numai destine trupeşti – orice încercare de apropiere şi unire între ele, ar eşua. Şi pot fi apropiate, unite, numai atunci când renunți la amândouă, când

nu te mai interesează nici una, nici alta, când nu te mai obsedează „istoria”. Există anotimpuri tinere şi anotimpuri bătrâne, şi totuşi pe pământ este o permanentă palingeneză, o admirabilă şi continuă renaştere. Dacă ştii să faci dintr-un singur ceas şi tinereţe şi bătrâneţe, apoi nu mai ai nicio teamă, de niciuna din ele. Când nici mediocritatea, nici perfecţiunea, nici eroarea nici certitudinea nu te mai interesează – te-ai liberat de aceste destine, pentru că ai rămas numai tu însuti, fără bătrâneţe şi fără de moarte. Mă gândesc adesea la acel basm al nostru cu „tinereţe fără bătrâneţe şi bătrâneţe fără de moarte”. Oare miturile acestea nu reprezintă ele însăşi drama centrală a unei civilizaţii? De ce nu încearcă nimeni să le înţeleagă?

MENTALITATEA FRANCMASONICĂ

Nu cunosc niciun francmason şi din toate cărţile pe care le-am citit n-am înţeles nimic asupra francmasoneriei. Nu ştiu ce vor aceşti oameni, cine le-a băgat în cap că îşi trag doctrinele de la Solomon şi de la Piramide, şi de ce sunt atât de misterioşi cu „secretele" lor pe care le publică totuşi în sute de cărţi de propagandă. Dar un lucru am învăţat din comerţul meu cu literatura aceasta aiurită: am învăţat să cunosc mentalitatea francmasonică.

Vă veţi mira, poate, aflând că acord o mentalitate francmasonică unor oameni care n-au nimic de-a face cu această societate secretă. Într-adevăr, e uimitor cât de mulţi intelectuali judecă lumea, spiritul şi istoria cu o asemenea mentalitate francmasonică. Pe care aş putea-o rezuma astfel: fel simplist de a vedea lucrurile, criterii abstracte în judecarea istoriei. Un marxist, de pildă, exemplifică de minune mentalitatea aceasta francmasonică. Pentru un marxist, toate lucrurile sunt clare, toată istoria este un joc de forţe economice, rigide, simpliste până la absurd, abstracte până la confuzie. Cu un marxist nu poţi discuta. Cu niciun intelectual de formaţie „francmasonică" nu poţi discuta. În capul lui e prea multă „lumină", sunt prea multe „certitudini"; problemele se rezolvă, toate, cu aceeaşi ecuaţie, necunoscutele sunt, toate, de acelaşi grad, pe acelaşi plan.

Am început să mă gândesc serios că paradoxul acesta – mentalitate francmasonică – nu este un simplu paradox, după ce am cunoscut în mai de aproape mentalitatea marxistă. Un marxist este un om cu o mie de certitudini şi care acceptă un singur miracol: opera lui Karl Marx. Pentru el istoria se rezolvă în câteva formule simple, care explică tot, satisface orice curiozitate, preîntâmpină orice controversă. Iraţionalul, imprevizibilul, ireductibilul – toate acele forţe obscure şi peste putinţă de anticipat care fac ca istoria unei ţări să se deosebească net de istoria altei ţări – pentru un fericit marxist cu mentalitate francmasonică, nu există.

Ceea ce caracterizează această mentalitate francmasonică este strania conjugare a abstractului şi a grosolanului. Într-adevăr,

un spirit francmason judecă lumea şi istoria într-un chip abstract (adică fără atingere directă cu realităţile, fără experienţa timpului, fără priză asupra prezentului). Un francmason pur sânge, ar spune de pildă cam astfel: Mihai Viteazul a reprezentat cutare Forţă şi a jicnit cutare simbol; din această cauză, lipsindu-i ajutorul Maestrului Trei Stele, şi-a găsit moartea aşa cum era de aşteptat. (Am pe masă, acum când scriu, o serie întreagă de cărţi ale „magistrului" Ragon. Dacă cineva se îndoieşte de felul cum am rezumat judecata masonică asupra istoriei, pot cita din Ragon. Şi jocul poate continua).

Aţi observat cât de „abstract" şi cât de grosolan totuşi judecă un mason – sau un marxist, unul cu mentalitate masonică – istoria, lumea, viaţa. Nu există *concret* pentru ei; nu există fapte, pur şi simplu fapte, adică evenimente imprevizibile, ireductibile, iraţionale. Ei poseda o schemă simplistă – adică semidoctă, pseudo-raţională, lipsită de pătrundere filosofică şi în acelaşi timp lipsită de intuiţia directă a faptelor, a realităţilor – şi cu această schemă rezolvă totul. Pentru un fericit participant la mentalitatea masonică nu există enigmă după cum nu există destin. Toate se pot prevedea, toate se pot explica; toate şi *pentru oricine*.[1] Nu mai e nevoie de efort, de inegalitate, de inteligenţă deci – căci schema e la îndemâna oricui. Învaţă un simbol în plus, şi ai înţeles Evul Mediu. Citeşti un volum din „Capitalul" lui Marx şi ai înţeles feudalismul. Plăteşti încă o taxă la Lojă şi înveţi un al doilea simbol; înţelegi atunci misterul secolului al

[1] Freud şi psihanaliza alcătuiesc încă un admirabil exemplu de ceea ce numesc mentalitate francmasonică. Freud *laicizează* Absolutul, adică pune la îndemâna oricui o cheie unică prin care, crede el, se explică toate cele sufleteşti. De unde înainte înţelegerea Absolutului (adică a sensului existenţei, a sufletului, a realităţilor suprafireşti) presupunea efort, asceză, inteligenţă – deci inegalitate – psihanaliza oferă tuturor această înţelegere în schimbul a trei sau patru cărţi, accesibile *oricui*, costând aproximativ 1000 lei. Freud este un grav exemplu de trădare a spiritualităţii iudaice – adică de monovalenţă transferată şi de laicizare a Absolutului. De altfel, ar fi interesant de studiat apariţia elementului *dramatic* în spiritualitatea iudaică (unde n-a existat niciodată, unde liturghia era singurul dinamism acceptat în experienţa spiritului) – care, după părerea noastră, coincide cu această laicizare a absolutului.

XVIII-lea. Citeşti un al doilea volum din „Capital” – şi înţelegi Revoluţia Franceză.

Poate că cele ce scriu eu aici par vorbe glumeţe. Şi n-aş vrea să pară aşa. Lucrurile sunt prea serioase şi prea triste. Nu ştiu ce e aceea societate sau lojă masonică, dar mi se pare că spiritul masoneriei – simplism, anti-istorie, abstracţiune versus grosolănie – a pătruns şi a răscolit întreaga mentalitate europeană. Sunt clase întregi de oameni atât de siguri că posedă cheia universului, *clavis absconditorum*, încă nici nu mai poţi sta de vorbă cu ei. Şi observaţi că această certitudine nu se referă la principii, la esenţa lucrurilor, la un domeniu propriu filosofiei sau religiei – ci se referă la un domeniu de realităţi fenomenologice, în veşnică prefacere, în evanescentă devenire; viaţa, istoria, omul de toate zilele şi omul faptelor mari.

Nu ştiu dacă aţi întâlnit şi dumneavoastră asemenea „intelectuali” de formaţie masonică, oameni cu care nu poţi sta de vorbă asupra lucrurilor de toate zilele, ci cu care trebuie să te întâlneşti pe un teren neutru de discuţie. Priviţi cu mai multă luare aminte asemenea oameni. Veţi observa că ei toţi acceptă un miracol în centrul înţelegerii lor universale. Ei admit că, în cursul istoriei, a intervenit la o anumită dată un eveniment unic, singular, ireversibil – prin care se explică totul şi pentru toată lumea. Este un proces invers, de degradare, a ceea ce am putea numi mentalitatea creştină, dacă creştinismul ar fi ceva abstract şi nu s-ar contopi, în cazurile sale autentice, cu însăşi firea omului, cu omenia. Şi un creştin admite că prin faptul istoric al venirii Mântuitorului pe pământ, lumea s-a schimbat. Şi acest fapt este ireversibil şi este un miracol. Dar observaţi câte deosebiri de mentalitatea laică modernă, de mentalitatea masonică. În primul rând, creştinul (religiosul în general, filosoful, moralistul) acceptă harul, mântuirea, destinul, istoria; acceptă o economie spirituală paralelă cu economia, să mi se ierte expresia, „economică”. Continuaţi dumneavoastră şi veţi găsi câte deosebiri veţi voi.

Există un lucru pe care mentalitatea masonică îl refuză îndârjit: subtilitatea, disocierea planurilor. Un socialist ştie una şi bună; un teozof ştie trei şi bune. Dar numai *una*, sau numai

trei. Niciodată altceva, niciodată altfel. Veți spune; bine, dar acesta este însăşi scopul raţiunii (al gândirii ştiinţifice sau filosofice), de a găsi numai o lege, numai un criteriu de înţelegerea lumii.

Foarte just. Numai că, raţiunea caută o lege care să se refere la principii, la esenţe. Unitatea raţiunii constă în coerenţă, nu în monovalenţă. Mentalitatea masonică, dimpotrivă, ignoră coerenţa, ocupându-se numai de monovalenţă. Adică, în loc de a judeca lumea organic (coerent), o judecă simplist (constrâns, monovalent). În loc de a o judeca realist, o judecă abstract şi grosolan.

Nu ştiu, şi nu interesează orientarea acestor note, dacă există vreo legătură istorică între feluritele manifestări ale mentalităţii masonice în lumea modernă (iluminism, marxism, teozofism, anti-istorism, etc.). De altfel mentalitatea masonică se manifestă şi în afara cadrelor menţionate mai sus. Am un excelent prieten care judecă lumea masonic, fără a fi nici marxist nici teozof. Este numai simplist, şi puţin cam semi-doct. Cu cât ştii mai convins „una şi bună”, cu atât te apropii de mentalitatea masonică.

Iată, de pildă, istoria politicii româneşti de la paşoptism la 1933. Peste tot nu întâlneşti decât legi abstracte, fapte iluministe, gândire grosolană. Lipseşte cu desăvârşire simţul realului, al concretului, al omeniei, intuiţia de toate zilele. Şi lista exemplelor poate continua.

ORIGINALITATE ŞI AUTENTICITATE

Un prieten de la țară mă roagă să-l lămuresc ce înseamnă „Originalitate, original şi originali”. Iată o problemă la care nu m-am mai gândit din adolescență. Mi se pare, chiar, că este o pseudo-problemă, că cel ce şi-o pune nu are nimic de câştigat de pe urma acestei dezbateri; că, în definitiv, a fi sau a nu fi original este ceva de o secundară importanță. Cunosc o sumă de autori minori, originali de la început până la sfârşit; şi care rămân, totuşi, autori minori; te amuză, te surprind, te încântă, şi atâta tot. Este ceva „făcut”, silit, exterior şi oarecum ostil în orice originalitate. Şi dacă recitim operele autorilor originali (sau care s-au impus publicului prin originalitate) – înțelegem că alte calități decât această originalitate le susține creația. Bunăoară Papini, André Gide, Unamuno, James Joyce; toți aceştia ascund alte gesturi şi altă substanță sub atitudinea lor de originalitate, care frapează la început, dar care până la urmă ar fi obosit dacă s-ar fi manifestat singură.

Ceea ce îmi repugnă în originalitate este faptul că de cele mai multe ori mistifică. Fireşte, ca orice mistificare, răspândeşte un farmec al ei, căruia cu greu îi poți rezista. Dar când ai citit câteva cărți bune şi ai întâlnit câțiva oameni vii, autentici – farmecul acesta al originalității nu mai are nicio putere. Ghiceşti îndată sub gesturile ei o voință de a fi altfel, un bovarism filosofic sau magic, care te pune pe gânduri. Mă rog, stai şi te întrebi Dumneata, de ce-o fi vrând omul ăsta să fie, să vorbească şi să scrie *altfel* decât îi este măsura? De ce o fi având nevoie să se impună, să se verifice prin intimidarea celorlalți, să iasă din comun? Există ceva dubios şi nefertil în orice dorință de originalitate. Pentru că creația artistică sau gândirea filosofică, asemenea celorlalte fapte vii din lumea noastră, nu-ți cere decât să fii tu însuți, să surprinzi perfect şi total viziunea ta lăuntrică, să exprimi desăvârşit experiența ta, trăirea ta. Orice efort de exagerare, de tipizare, de automatizare a acestui act autentic – cu alte cuvinte orice încercare de voită originalitate – este un act ratat. Ceea ce puteai spune frumos şi simplu, ai spus retoric şi emfatic, sau ipocrit şi hermetic; l-ai spus, în orice caz, cu un

ceremonial oarecare, de pe o înălțime şi la o temperatură silită.

În ceea ce mă priveşte, mi-e peste putință să citesc pe un om care caută cu orice preț să spună lucrurile „frumos" sau „adânc". Mai ales dacă acest „frumos" şi acest „adânc" nu face parte dintr-un canon clasic, şi sunt propria descoperire a autorului, „originalitatea" sa, marca sa personală. Mi se pare că îl aud ascultându-se în timp ce gândeşte, minunându-se singur în timp ce scrie – şi jocul acesta ratează orice posibilitate de comunicare directă a gândului. Orice efort de a crea „atmosferă", atunci când nu e vorba de epică, dovedeşte o pseudo-spiritualitate. Cunosc atâția tineri eseişti, gânditori şi cronicari români care scriu cu „atmosferă"; fie ea hermetică, fie voit vulgară, fie agonică (ştiți refrenul: „din sângele meu, din carnea mea!"). De aceea, singura atitudine față de aceşti gânditori cu „atmosferă", este expectativa. Nu-i poți neglija sau ignora pentru simplul motiv al fervoarei şi altitudinilor de la care îşi proclamă gândirea. Nu poți face aceasta, pentru că un Unamuno a putut crea şi un Papini a putut creşte deşi au debutat cu un astfel de scris. Dar, oricum, tendința aceasta către „original" cu orice preț – nu îngăduie prea multe speranțe...

■

În fața originalității, eu propun autenticitatea. Care, de fapt, înseamnă acelaşi lucru[2], în afară de ceremonialul, de tehnica şi fonetica inerentă în orice „originalitate". A trăi tu însuți, a cunoaşte prin tine, a te exprima pe tine. Nu există niciun „individualism" în aceasta, pentru că o floare care se exprimă pe sine în existența ei deplină, nealterată, neoriginală – nu poate fi acuzată de individualism. Aici nu mai e vorba de persoane, ci de *fapte*. A povesti o experiență proprie – nu înseamnă „individualism", „egocentrism" sau mai ştiu eu ce formulă.

[2] Afirmația aceasta a provocat, la apariția articolului de față, o adevărată panică. Mulți tineri (îndeosebi Eugen Ionescu) au crezut că găsesc în ea o contradicție atât de frapantă încât demonstra definitiv confuzia gândirii mele. Am menționat acest lucru ca să se ştie cu ce candoare primară erau primite speculațiile asupra „identităților" în anul 1932.

Înseamnă că exprimi şi gândeşti pe fapte. Cu cât eşti mai autentic, mai tu însuți, cu atât eşti mai puțin personal, cu atât exprimi o experiență universală sau o cunoaştere universală. Un jurnal intim are, pentru mine, o mai universală valoare omenească decât un roman cu mase, cu zeci de mii de oameni. *Faptele* celui dintâi, fiind cu desăvârşire autentice şi atât de „personal" exprimate încât depăşesc personalitate experimentatorului şi se alătură celorlalte fapte decisive ale existenței – reprezintă o substanță peste care nu se poate trece. Dimpotrivă un roman cu zece mii de oameni, este o simplă carte făcută, cu personaje, cu originalitate.

Nu ştiu dacă se înțelege bine cele ce vreau să spun. Mi se pare că universalitatea autentică – singura care poate înălța o operă literară alături de celelalte opere ale geniului omenesc – nu se întâlneşte decât în creații strict personale. Lumea este astfel făcută încât un simplu fragment o poate reprezenta esențial; după cum viața este reprezentată esențial într-o picătură de sânge sau una de sevă. O experiență autentică, adică nealterată şi neliteraturizată, poate reprezenta întreaga conştiință umană a acelui ceas. În timp ce o carte „făcută", cât de vaste iar fi bazele şi de universale tendințele – nu izbuteşte să surprindă această conştiință, după cum un muzeu nu surprinde viața, oricâte animale ar cuprinde împăiate. Toată problema stă în acea picătură de sânge…

JUSTIFICAREA BUCURIEI

În ultimul timp – din cauze atât de felurite şi de interesante încât s-ar putea scrie un întreg volum discutându-le – s-a încetăţenit şi la noi sensul tragic al spiritualităţii şi valorificarea agoniei ca justificare supremă a vieţii spirituale. Se afirmă tot mai des şi tot mai frumos că o viaţă autentic spirituală conduce la agonie şi că în afară de experienţa desperării şi a tristeţii solitudinii nu mai există o altă posibilitate de afirmare a spiritului. Se instaurează, aşadar, şi în tânăra cultură românească o viziune negativă a existenţei. Am cunoscut până acum pesimismul lui Eminescu şi orgoliul solitudinii tragice al lui Vasile Pârvan. Am cunoscut şi izvoarele acestor doi gânditori. Dar acum ne aflăm în faţa unei viziuni mult mai disperate şi mai iraţionale: vacuitatea tuturor sensurilor existenţei, primatul agoniei asupra vieţii, reducerea bucuriei la clipă.

Să recunoaştem de la început că o experienţă a disperării şi agoniei este un fenomen necunoscut, şi ca atare interesant, rasei noastre. Românii s-au mulţumit până acum să plece capul şi să se acomodeze. N-au protestat niciodată, n-au blestemat şi n-au reacţionat nici contra umilinţelor pământeşti nici contra mâniei dumnezeieşti. Agonia este o stare cu totul străină sufletului românesc. Noi nu am experimentat decât ratarea; singura mare suferinţă a intelectualilor noştri a fost, până mai anii trecuţi, aceea „de a nu fi înţeleşi”. Observaţi cât de mare este deosebirea; pe deoparte sentimentul, minor fără îndoială, al singurătăţii şi inutilităţii insului în mediu; pe de altă parte sentimentul zădărniciei vieţii însăşi faţă de realitatea morţii, faţă de singurătatea cosmică, decisivă.

Ori de unde ar fi venit stimularea unei astfel de viziuni agonice a existenţei – de la Unamuno (rău înţeles, desigur) sau de la Heidegger, de la Chestov sau de la Klages – ea nu infirmă autenticitatea experienţei care se află înapoia gândirii şi scrisului. A fi influenţat de cutare sau cutare autor nu dovedeşte altceva decât o asemănare de problematici, o intuiţie comună a existenţei. Fiecare îşi caută ajutoarele de care are nevoie.

A repeta aici motivele pentru care experienţa durerii este un

moment necesar în cunoaştere, a dovedi că durerea este element dinamic şi constructiv în viaţă – ni se pare strădanie zadarnică. Nimeni nu pune la îndoială acest caracter de prealabil, de preimplicat, al durerii. Dacă ea este sau nu un blestem, dacă participă sau nu la păcat – sunt chestiuni pe care nu le vom discuta în acest articol. Destul să spunem în treacăt ceea ce am spus altădată mai pe larg (în „Soliloquii"), că o singurătate cumplită este destinul omului, că un cerc de fier îl păstrează ferecat în sine, că însăşi experienţa şi cunoaşterea sa îl limitează. Conştiinţa acestei singurătăţi alimentează neîncetat durerea, şi oricâte iluzii ar crea viaţa din jurul tău ca să-ţi adoarmă acest ghimpe de luciditate şi preîntâmpinare a morţii, ele rămân, până la urmă, neputincioase.

De aici, din experienţa singurătăţii, a izolării ursite printre oameni şi în viaţă, răsar toate celelalte experienţe ale deznădejdii, agoniei, zădărniciei. Este fără îndoială o goană a omului spre moarte, către o moarte singură şi decisivă.

Dar, oricum, această alergare spre moartea definitivă, şi acest gust dezolat al morţii – pe care ni-l lasă orice clipă trăită, orice oră trecută – nu are nimic de-a face cu cealaltă moarte, de-a dreptul în viaţă, moartea prin oprire pe loc, prin somn şi inerţie. Sunt oameni care mor, şi putrezesc sau se mumifiază chiar din timpul vieţii. Experienţa agoniei şi a deznădejdii – dacă ni se îngăduie să repetăm un paradox celebru – este cea mai bună confirmare a vieţii, cea mai sigură verificare a trăirii furioase şi majore. Deci, chiar aceia care pornind de la deznădejde şi agonie încearcă să coboare valorile vieţii, să le umilească aşezându-le continuu în faţa neantului şi a morţii – chiar ei demonstrează, prin propria lor afirmare a vieţii, victoria vieţii asupra morţii. Propria lor experienţă, deşi dureroasă, infirmă primatul durerii şi al morţii; căci există şi un altfel de durere, aceea de care nu mai iei cunoştinţă; după cum există şi un altfel de moarte, moartea în viaţă, descompunerea, putrefacţia.

Vreau să spun că acei care vorbesc şi scriu despre agonie, deznădejde şi moarte – nu au atins ultimele culmi. Altminteri, nu ar mai avea nici ispita, nici puterea de a-şi mai striga deznădejdea. Vreau să spun că o deznădejde mărturisită poartă

încă izvorul nădejdii; că o agonie de care îți dai seama şi împotriva căreia lupți, justifică încă odată victoria vieții. Căci, am văzut, există şi altfel de morți şi altfel de deznădejdi de care nu ne dăm seama decât noi, cei vii, dimprejur. Şi asemenea morți şi deznădejdi ilustrează strivitor viața şi bucuria celor vii.

Mi se pare, aşadar, că experiența deznădejdii şi a agoniei confirmă întâietatea şi plenitudinea vieții şi a bucuriei. Şi de aceea instaurarea unor astfel de preocupări în tânăra cultură românească, verifică însăşi vitalitatea şi resursele rasei noastre. E de preferat gândirea unui Emil Cioran şi Petru Manoliu tuturor literaturilor şi filosofiilor clădite pe vechile forme de pesimism românesc. Ne aflăm dintr-odată, în cazul celor doi tineri, în fața unor experiențe majore; cu toată deformarea provincială (la cel din urmă) şi monotonia celui dintâi.

Mă întreb, însă, dacă stăruința în agonie şi în deznădejde nu este ea însăşi o oprire pe loc, o automatizare a unei experiențe inițiale. Mă întreb, mai ales, care este eficacitatea şi rostul unei asemenea poziții spirituale – dacă se renunță de a o mai socoti preliminarie. Durerea este un moment necesar în realizarea cunoaşterii, şi agonia este o experiență necesară în realizarea bucuriei. Dar şi durerea şi agonia ajung negative, sterpe şi inutile dacă nu sunt depăşite. Moartea nu se află întotdeauna la capătul agoniei; moartea poate ajunge stăpână chiar pe agonie, prin automatizarea ei, oprirea ei pe loc, transformarea ei în dogmă. Singura valoare a agoniei este verificarea vieții, după cum singura valoare a durerii este verificarea cunoaşterii. Prețuiesc agonia întrucât sileşte pe ins să lepede toate iluziile şi narcoticele, să trăiască direct şi personal. Iar durerea o prețuiesc prin ceea ce are ea nud şi plenar, prin desofisticarea cunoaşterii.

A te aşeza, însă, în deznădejde şi a privi şi judeca viața şi lumea de acolo – mi se pare şi neesențial şi ineficace. Deznădejdea şi agonia pot fi trepte, nu centre. Atâta timp cât sunt trepte, prețuiesc tocmai pentru verificările pe care le dau vieții şi cunoaşterii. În clipa când ajung centre definitive, automatisme de stări sufleteşti sau de cuvinte, sunt nu numai inutile şi nesănătoase, dar sunt de-a dreptul necaritabile. Ceea ce îmi displace mai mult în disperare este egoismul ei, este lipsa

de caritate, ca să nu mai vorbesc de celălalt mare păcat, împotriva nădejdii. În această privință, teologia creştină s-a adăpat din însăşi izvorul central al vieții şi al bucuriei – socotind deznădejdea ca cel mai negru păcat, împotriva Duhului Sfânt. Să nu uităm că şi o crimă poate fi iertată, în morala creştină, dar o deznădejde consumată (sinuciderea) nu. De data aceasta, viața întreagă şi bucuria existenței vorbeşte printr-un precept de morală.

Cea dintâi şi singura esențială datorie a omului este caritatea, adică o neobosită justificare a bucuriei existenței. A face din viața şi cunoaşterea ta o permanentă bucurie – în pofida tuturor mizeriilor, şi întunecimilor, şi păcatelor, şi neputințelor, şi deznădejdilor – iată o datorie cu adevărat virilă, o datorie a omului şi a omeniei din tine. A face din viața ta o victorie continuă contra morții, contra răului, contra întunericului – aceasta este o datorie peste care nicio morală din lume şi nicio societate nu poate să treacă. Bucuria de a fi viu, oricât de deznădăjduite ar fi bălțile din sufletul şi din jurul tău, nu e totuna cu optimismul vulgar al simplei existențe biologice. Bucuria vieții depăşeşte cu mult confortul şi sănătatea. Ea nu exclude suferința, agonia, disperarea – ci dimpotrivă, le implică. Pentru că nu înseamnă nimic a te bucura de viață atunci când ea nu îți întâmpină obstacole şi crucificări. Nu prețuieşte decât bucuria care a trecut prin toate încercările şi a îndurat toate umilințele omului. Cunoşti atunci acea înseninare pe care ți-o dă sentimentul victoriei vieții din tine, caritatea, siguranța că nu mai eşti singur, bucuria că dai altora, deci că acei alții există, deci că ai trecut peste hotarele egoismului tău, hotare înlăuntrul cărora a luat naştere suferința.

Nu cunosc poruncă mai valabilă decât aceea de a fi viu şi caritabil. Căci aceste două îndemnuri de omenie luptă chiar împotriva destinului tău, destin zidit în cercul ferecat al individului, destinul singurătății şi al tristeții. Cred că cea mai mare justificare a bucuriei este tocmai această rezistență a neantului şi întunericului din noi, această rezistență a cercului predestinat în care suferă individualul. Împotriva bucuriei vieții şi cunoaşterii se coalizează voluptățile amare, efemere, zadarnice

ale individualului. În altă parte („Soliloquii") am arătat eforturile pe care le face omul, orice om, împotriva acestei tragice limitări, încercările de comuniune, de trecere dincolo, de dragoste, toate pornite din aceeaşi sete de rupere de sine, de contopire cu altul. Vedeam în acest instinct cealaltă forță, luminoasă şi caritabilă, care însufleţeşte omul, alături de forța tragică, a închiderii în sine, a inerției, a limitării egoiste. În aceste pagini fugare închinate bucuriei, se cuvine să facem un pas mai înainte, şi să arătăm că această tendință către lumină şi dragoste, această sete de comuniune şi contopire, este sprijinul nădejdii, este izvorul care poate adăpa o nouă omenie, mai liberă şi mai caritabilă. Cred că binele se justifică şi se recunoaşte prin bucurie. Cred că bucuria este însăşi structura noii omenii pe care o aşteptăm. Cred că cel mai mare păcat contra umanității este tristețea disperată ridicată ca valoare supremă a spiritualității. Cred că omul se poate tot atât de mult apropia de Dumnezeu prin bucurie, ca şi prin dragoste. Şi dacă omul mai poate colabora cu Creația, mai poate adăuga ceva lumii acesteia atât de pline şi de bogate – acel lucru este bucuria, cât de mult întuneric, demoniac şi mizerie ar exista în noi. Agonia şi disperarea prețuiesc numai întrucât sunt itinerariile cele mai viguroase care conduc la victoria vieții.

EXERCIȚII SPIRITUALE

Scopul acestor câtorva exerciții spirituale pe care le public mai jos este, înainte de toate, combaterea şi rezistența contra tristeții. Atât timp cât eşti întunecat de triste̦e, rămâi în afară de viață şi, deci, de înțelegere. Nu există pasiune mai ucigătoare şi păcat mai strigător la cer decât tristeța. Împotriva ei omul tânăr este dator să promoveze toate forțele luminoase şi victorioase.

Exercițiile spirituale trebuiesc înțelese ca nişte adevărate eforturi, adevărate fapte de conştiință.

Ele aparțin unei tehnici, nu unei filosofii. Lucrurile astea se *fac*, nu se gândesc.

De pildă, oboseala mentală (nu cea fizică) nu se combate niciodată prin odihnă – ci prin efort. Când spiritul este obosit, deprimat, dornic de vagabondaj, de reverie – nu vă intimidați, nu cedați. Reveniți la un efort mai aspru, la o concentrare mai continuă.

Nicio evanescență spirituală nu rezistă unui ceas de concentrare. Vă veți descoperi atunci mai lucizi, mai calmi, mai pătrunzători.

■

De câte ori vă abate tristeța acestei condiții umane, încercați să vă uitați pe voi înşivă. Încercați să priviți viața *ca şi cum n-ați exista*. Dar să nu vă închipuiți. Viața dintr-un alt punct de vedere (să nu vă spuneți, de pildă, „dacă aş fi un vagabond, sau un lucrător în mină, ce-aş crede despre lume?"). Acestea sunt puncte personale de vedere; şi din orice punct de vedere personal izvorăşte tristeța.

Încercați să vă despersonalizați în *imaginație*, în proiecția aceea ireală, fantastică, pe care o împliniți cu ajutorul timpului interior, mental. Acesta este un exercițiu foarte dificil, pentru că trebuie să evitați o sinteză abstractă – şi în acelaşi timp să evitați reeditarea unui punct de vedere personal.

Se spune că lucrul cel mai liber al personalității noastre este imaginația. Totuşi, la o analiză mai adâncă, imaginația ne apare de foarte multe ori drept o facultate pedestră, greoaie, îngrădită

de foarte multe superstiții, de nenumărate tipare. Ne imaginăm întotdeauna dintr-un punct de vedere personal. În loc să ne imaginăm posibilitățile noastre, ne imaginăm alte posibilități personale; ale unui rege, ale unui miliardar, ale unei star, ale unui mare aventurier etc.

Ca să ne putem ignora, deci, pe noi înşine, avem nevoie de o puternică imaginație; prin care să cuprindem viața direct, în afară de limitările ei, de valorile şi personalizările ei.

Oamenii fără imaginație sunt cei mai nefericiți trişti. Ei nu se pot uita pe ei, nu pot scăpa de povara limitelor, a individualității.

Gândiți-vă ce mare balsam (şi ce lucid instrument de cunoaştere, în acelaşi timp) e posibilitatea de a contempla trunchiurile tăiate, vagoanele cu piatră, cu sare, cu petrol, toate aceste materiale pe care un tren le poartă către oraşe pentru a încălzi, a construi, a rezista întunericului. Să poți sta în fața unui asemenea tren de marfă – şi să compari, apoi, tristețile tale personale cu faptele acestea atât de „brute"' dar atât de obiective!

Cred că dacă facultatea de imaginație despersonalizată de care vorbeam ar fi mai adâncită şi mai dezvoltată – ar exista foarte puțini oameni trişti. Noi nu ştim să chemăm în ajutor, însă, forțele bune din jurul nostru; nu ştim să comunicăm cu atâtea puteri ale bucuriei şi ale luminii. (Gândiți-vă, de pildă, ce concepție stranie, alterată, avem noi, cei din sec. XX, despre bogăție. O istorie a concepției despre bogăție ar dovedi etapele prin care omul s-a izolat de natură, a rupt colaborarea cu forțele victorioase şi bune ale pământului, a uitat că bogăția e o *datorie* a vieții omeneşti, deoarece bogăția *adaugă* ceva naturii, o completează, o împlineşte).

■

Încercați să nu vă gândiți la voi. Să vă transformați în potire în care să se adune altă viață, mai plină, mai umană. Când aveți de făcut un lucru, gândiți-vă la ceea ce trebuie făcut, nu la cine îl face. Ignorați cu furie fructul actelor voastre. Să nu vă intereseze dacă un lucru e apreciat, e recompensat, e premiat. Treceți peste el îndată ce l-ați făcut.

Nu renunțați niciodată la voi pentru un om, cât ar fi el de

mare, de sublim, de extraordinar. Renunțați întotdeauna pentru un fapt, pentru o idee, pentru un lucru concret.

Cel care izbuteşte să depăşească orgoliul, umilința, remuşcarea, răzbunarea, ura, – singur omul acela poate fi un om nou. Să nu sufere niciodată pentru o înfrângere personală; să nu-i pese de opinia publică; să nu urască pe cel care i-a trecut, pe nedrept, înainte! Un om care să nu aibă o memorie personală, mai ales; adică o memorie sentimentală, nostalgică, prin care actele nu se consumă, oamenii nu se uită, durerile şi bucuriile însămânțează alte acte inutile.

Crearea unei memorii impersonale, care să prindă viața în totalitatea ei, în gestul ei fertil, mai ales. O memorie care să nu păstreze sentimentele aderente ale unui fapt – ci faptul însuşi. O memorie care să nu păstreze oamenii – ci semnul sub care se mişcă oamenii.

■

De nicăieri nu creşte mai cumplită tristețea decât din sentimentul timpului, din cuprinderea lumii prin această țesătură a timpului, a devenirii, a trecerii, a morții în viață. Existența ne apare deznădăjduită mai ales când o privim ca o alergare spre moarte; când înțelegem că fiecare ceas este o muşcătură mai mult în insula aceea incertă care e viața noastră: când simțim cum trece timpul, că chiar cele mai extatice bucurii sunt triste, pentru că sunt trecătoare.

Învățați, deci, să ignorați timpul, să nu vă temeți de implicațiile lui. Suprimați cu desăvârşire orice urmă de memorie sentimentală, suprimați contemplațiile evanescente, amintirile din copilărie, regretele, toamnele, florile presate, nostalgiile.

Încercați să concepeți viața aşa cum e: sub semnul *întâmplării* („evenimentul" filosofiei, ceea ce realiştii englezi numesc *the event).* Fără continuitate, mai ales, fără punți de trecere (care creează sentimentele, regretele, etc.), fără *timpul personal*, adică acea legătură sentimentală pe care o creează individul între diverse evenimente ce se succed.

Când treceți de la un lucru la altul, de la o stare de suflet la altă stare de suflet, gândiți-vă că numai întâmplător acele

evenimente se succed în trăirea unui singur individ; ele puteau fi împărtăşite unele de un individ, altele de alt individ.

Nu creați memoria sentimentală, nu păstrați starea de descompunere a unui lucru (stare ce există întotdeauna până la instaurarea lucrului următor). Ceea ce numeam mai sus „timpul personal" este tocmai acest *interval* între întâmplări – care ne creează cele mai mari suferințe, şi a cărui memorie ne dă o contemplație tristă a existenței (căci ne aduce mereu aminte că lucrurile trec, că nimic nu e stabil, că era mai bine „înainte", etc.).

Învățați să concepeți o altă eternitate decât eternitatea timpului, a istoriei. Atunci „trecerile", „schimbările" nu mai dor. Atunci numai întâmplarea contează.

A NU MAI FI ROMÂN!

A apărut, acum de curând, o nouă modă printre tinerii intelectuali şi scriitori: a nu mai fi români, a regreta că sunt români, a pune la îndoială existența unui specific național şi chiar posibilitatea inteligenței creatoare a elementului românesc. Să ne înțelegem bine: tinerii aceştia nu depăşesc naționalul pentru a simți şi gândi valorile universale; ei nu spun: „nu mai sunt român pentru că sunt înainte de toate om, şi cuget numai prin acest criteriu universal şi etern". Tinerii aceştia nu disprețuiesc românismul pentru că sunt comunişti, sau anarhişti, sau mai ştiu eu ce sectă social-universală. Nu. Ei, pur şi simplu, regretă că sunt români, şi ar vrea să fie (o mărturisesc) orice altă nație de pe lume, chinezi, unguri, nemți, scandinavi, ruşi, spanioli; orice, numai români – nu. S-au săturat până în gât de destinul acesta de a fi şi rămâne români. Şi caută prin orice fel de argumentare (istorică, filosofică, literară) să demonstreze că românii sunt o rasă incapabilă de gândire, incapabilă de eroism, de probleme filosofice, de creație artistică, şi aşa mai departe.

Unul dintre ei se îndoieşte atât de mult de realitatea unui neam românesc războinic, încât îşi propune să citească „Istoria Imperiului Otoman" a lui Hammer, ca să verifice dacă într-adevăr s-au luptat vreodată Românii cu Turcii, şi i-au învins! Altul crede că orice creier care contează în istoria şi cultura „românească", nu e de origine română. Cantemir, Kogălniceanu, Eminescu, Hajdeu, Conta, Maiorescu, Iorga, Pârvan, etc., etc. – toți, dar absolut toți, sunt străini. Sunt slavi, ovrei, armeni, nemți, orice; dar *nu pot fi români*, românii nu pot crea, nu pot judeca; românii sunt deştepți, sunt şmecheri, dar nu sunt nici gânditori, nici creatori.

Dacă le pronunți vreun nume despre care se ştie sigur că e românesc, au alte argumente. Este din Oltenia? Sânge sârbesc. Este din Moldova? Moldova întreagă e slavizată. Din Transilvania? Sânge unguresc. Cunosc câțiva moldoveni care spun cu mândrie: „am sânge grecesc!"; sau „strămoşu-meu a fost rus". Singura lor şansă de a fi oameni adevărați este de a-şi

dovedi că originea lor nu este curat românească.

Nu cred că se află țară europeană în care să existe atâția intelectuali cărora să le fie ruşine de neamul lor, să-i caute cu atâta frenezie defectele, să-şi bată joc de trecutul lui şi să mărturisească, în gura mare, că ar prefera să aparțină, prin naştere, altei țări.

Toți tinerii aceştia au de făcut obiecții neamului românesc. Mai întâi, spun ei, românii sunt deştepți şi asta îi împiedică să aibă drame interioare, să cunoască profunzimile sufletului omenesc; îi împiedică să aibă probleme. Cine nu are probleme sufleteşti, cine nu capătă insomnii din cauza meditațiilor şi agoniilor, cine nu e în praful nebuniei şi al sinuciderii, cine nu ajunge pentru zece ani neurastenic, cine nu urlă „Neant! Agonie! Zădărnicie!", cine nu se dă cu capul de pereți ca să afle „autenticitatea", „spiritualitatea" şi „viața interioară" – acela nu poate fi om, nu poate cunoaşte valorile vieții şi ale culturii, nu poate crea nimic. Românii sunt deştepți – ce oroare! Unde poate duce deşteptăciunea? La ce-ți foloseşte faptul că poți cunoaşte, superficial, realitatea – când îți lipseşte facultatea de a imagina probleme, îți lipseşte boala prin care poți întrezări moarte şi existența, îți lipseşte însăşi elementele dramei lăuntrice?

Tinerii aceştia sunt supărați pe neamul românesc pentru că românii nu au drame, nu au conflicte şi nu se sinucid din disperare metafizică. Tinerii au descoperit o întreagă literatură europeană de metafizică şi etică a disperării. Şi pentru că disperarea este un sentiment necunoscut românului (care a rămas, în pofida atâtor erezii şi culturalizări, drept credincios Bisericii Răsăritene), tinerii intelectuali au dedus stupiditatea iremediabilă a acestui neam. Tot ce nu se găseşte în Pascal, în Nietzsche, în Dostoievski şi în Heidegger – şi toate aceste genii au elaborat o gândire impenetrabilă structurii gândirii româneşti – tot ce nu se găseşte în nebunia unui biet om din Germania, în viziunile unui rus şi în meditațiile unui catolic în veşnică îndoială, nu înseamnă nimic, nu are o valoare filosofică, nu are valoare umană.

Alimentați de lecturi europene, mimând drame europene, voind cu orice preț o spiritualitate care să semene chiar numai

exterior cu spiritualitatea occidentală sau rusă – tinerii n-au înțeles nimic din geniul acestui popor românesc, bântuit de atâtea păcate, având nenumărate lipsuri, dar strălucind totuşi cu o inteligență şi o simțire proprie. Tinerii au reacționat împotriva curentului de acum zece-doisprezece ani, pornit de la „Gândirea" şi „Ideea Europeană" (Pârvan, Lucian Blaga, Nae Ionescu, Nichifor Crainic; originile sunt tot în cursurile şi publicațiile lui N. Iorga), care proclamase „autohtonismul", „specificul etnic" în artă şi în gândire, şi încercase cea dintâi filosofie ortodoxă prin crearea tipologiei româneşti. Cauzele acestei reacțiuni (care a început prin a fi pur spirituală, pentru a ajunge în deplin nihilism, negație a istoriei, relativism în cultură, disoluția conceptelor critice, etc.) sunt mult prea interesante şi prea aproape de noi ca să ne încumetăm să le discutăm în acest articol. De altfel, nici n-am încercat aici să cercetăm întreg fenomenul „a nu mai fi român", ci numai să denunțăm câteva din aberațiile ultimei mode intelectuale.

Acei care disperă de destinul de a se fi născut români, judecă strâmb meritele şi defectele poporului. Ei vor problematici, îndoieli, eroism – iar poporului român îi e cu totul străină îndoiala şi despre eroi are o concepție cu totul familiară. Pentru un tânăr intelectual *credința* şi *îndoiala* au valoare filosofică, deschid căile meditației, pun probleme; pentru un țăran român, nu există îndoială, el crede firesc („aşa cum curg apele, cum cresc florile"), fără „probleme" (țăranul român este realist; vezi colecțiile de proverbe ca să înțelegi cum a reacționat el contra încercărilor de idealism, de criticism, aduse de popoarele cu care a intrat în legătură).

Intelectualii au despre *eroi* o concepție morală sau magică; şi într-un caz şi în altul, ei judecă individualist, iar la limită demoniac. Am arătat în altă parte[3] ce cred românii despre eroii

[3] Într-un articolaş din „Cuvântul", intitulat Românul şi Eroii Neamului, pe care îl republic aici pentru că ne ajută să înțelegem mai bine o chestiune prea puțin cunoscută.

„O revistă de vară a pus la îndemâna psihologului un episod care ilustrează admirabil atitudinea românului față de istorie. Apar pe scenă cei doi mari eroi ai națiunii: Mihai Viteazul şi Ştefan cel Mare. O apariție salutată de grădină

neamului; ceea ce cred şi despre personajele biblice şi apostolice, că trăiesc într-un rai ca un plai românesc, că gândesc la nevoile lor, familiale, ca şi în viată, coboară pe pământ în ceasuri grele, stau de vorbă cu oamenii într-un limbaj familiar etc. Eroii, aşa cum sunt înțeleşi de popor şi eroii aşa cum sunt închipuiți de intelectualii tineri – nu au nimic – de-a face între ei. Unii au un eroism pe care li-l dă viata asociată, ceilalți concep un eroism etic, de probleme, de drame şi conflicte.

Apoi, tinerii intelectuali judecă totdeauna un popor prin ce creează, nu-l judecă prin ceea ce este, prin supraviețuirea lui. A „crea" este o concepție individualistă; a fi aşa cum a lăsat Dumnezeu, este adevărata axă a „spiritualității" poporului. În concepția poporului, nimic nu se creează, nimic nu se face; lucrurile vin şi pleacă, lucrurile se întâmplă. Dar aceasta este o problemă prea complicată pentru a o rezolva aici. Este adevărat că poporul românesc suferă de multe păcate, este adevărat că ne lipsesc multe axe – dar aceasta e condiția noastră umană, acestea sunt posibilitățile noastre de a atinge universalitatea. Putem pleca de la ele, sau le putem ignora, pur si simplu. Dar nu e nici cavaleresc, nici eficace – să ne fie ruşine că ne-am născut români, numai pentru simplul motiv că nu găsim în valențele româneşti ceea ce vrea Chestov sau Dostoievski.

---

cu aplauze şi bună dispoziție, căci cei doi oameni mari nu apar într-o atmosferă solemnă, shakespeareană, profetică – ci apar în carne şi oase,

. . . . . text lipsă . . . . . .

Marii Domni români nu sunt decât blagosloviți ai Cerului. Nu sunt figuri titanice, demiurgice; nu sunt „eroi", care izbutesc pentru că vor şi se despart atât de mult de restul oamenilor încât numai printr-o mistică mai pot fi apropiați. Personalitatea lor e un dar de sus, nu o individuare. Au fost mari şi viteji, după cum un stejar e mândru şi o floare parfumată: pentru că aşa i-a lăsat Dumnezeu. Cei ce vorbesc despre indiferența poporului român fată de religie, vorbesc în neştire. Pentru că creştinismul românului nu presupune nici moralitatea, nici mistică – ci împăcarea cu Firea şi cu sufletul lui.

...Iar dacă apar eroii neamului nostru pe scena unei reviste de vară, nu e impietate. Dimpotrivă, e şi reconfortant şi educativ. Căci iau şi ei parte la necazurile noastre de astăzi – şi ne fac a înțelege, astfel, cât de mărunte sunt şi cât de trecătoare față de marile lor necazuri."

Nu ştiu care este cea dintâi datorie a omului. Dar una din datoriile lui inevitabile este de a fi prezent, de a coincide cu viața. Trăirea aceasta în prezent, despre care s-a vorbit şi s-a scris atât de mult, e în fond un lucru foarte simplu de înțeles; dar foarte greu de realizat. Căci a fi prezent nu înseamnă a trăi superstițiile prezentului, a te ține în pas cu *moda*. Moda este şi ea o formă a istoriei; este istoria care se *consumă*, este viața care se realizează într-o formă oprită pe loc, la promovarea căreia au colaborat foarte multe cauze, pe care au alimentat-o foarte multe forțe – dar care acum se *realizează*, adică se consumă.

A trăi în prezent înseamnă a lua contact, direct şi intim, cu forțele *nerealizate*, neformulate; a trăi istoria care se *face*, nu istoria care se *consumă*. De pildă, Revoluția rusă, astăzi, este realizarea unor forțe care au fost vii acum douăzeci sau treizeci de ani; când ideile şi intuițiile noii societăți au fost însămânțate. Intuiția *omului nou*, pe care au avut-o făuritorii Revoluției Ruseşti – aceea era istorie vie, istorie care se face. Formele societății ruseşti de astăzi sunt manifestări ale istoriei care se consumă. Ele ajung „modă", „tip", adică sunt cadre date, impuse dinafară individului, nu izvorâte din forțele neformulate ale sufletului colectiv.

Pentru oamenii care se străduiesc să realizeze într-adevăr acest prezent autentic, să coincidă cu istoria care se face – nevăzută, în jurul lor – nu încape îndoială că ceasul de față cere, cu toată puterea şi cu toată urgența, un *om nou*. Un om descătuşat de superstițiile laice – mult mai primejdioase decât superstițiile religioase, de care l-au liberat alte revoluții precedente. Un om care să privească în față realitățile, să nu mai fugă de viață, (să nu mai fugă de „compromisurile", necesare, ale vieții[4] – mai ales). Un om despre care se poate spune foarte puține lucruri *acum;* care nu e formulat şi nu poate fi, formulat; dar pe care îl presimțim, îl intuim, îl aşteptăm – tot aşa cum era

[4] Termenul acesta, de „compromisuri", trebuie explicat. El înseamnă: justă apreciere, realism, obiectivism. Să nu se mai ceară un absolut acolo unde realitatea nu-l poate accepta; în politică, de pildă, în viața socială, etc.

presimțit „omul nou” al epocii lui Alexandru, sau omul nou al Creştinismului, al Renaşterii, al Revoluției Franceze.

Se poate spune despre el, precis, numai că *trebuie* să vină, trebuie să ia ființă. Altminteri, istoria se năruie, omenirea se năruie. Întotdeauna, în preziua „omului nou”, societățile care nu voiau să se schimbe şi să-l realizeze, aveau impresia că s-a apropiat sfârşitul lumii, încetarea istoriei sau începutul decadenții. Întotdeauna a existat un apocalips care prevestea omul nou; Socrate înainte de Alexandru, reviviscența profetică înainte de Hristos, Gioachinno da Fiore înainte de Renaştere, Rousseau înainte de Revoluția Franceză, Dostoievski înainte de Revoluția Rusă. În ultimii ani, aşteptarea Omului Nou s-a accentuat până la panică. Toate schimbările prevestite, toate răzbunările făgăduite, toate răsturnările, totul se aşteaptă de la această Mare Schimbare.

Ar fi interesant de urmărit prevestirile acestei schimbări, care, probabil, nu va fi nici ultima, nici cea mai bună. De pildă, valoarea nouă pe care o capătă Sexul, valențele inedite care se acordă acestei funcțiuni neutre. Reformarea moralei sexuale e cel dintâi semn al unei aşteptări; aşteptarea vieții noi, a vieții purificate. De altfel, tendințele moderne converg către o concepție purificatoare a sexului; sexul ca mărturisire, sexul ca ispăşire. În noua morală sexuală frivolitatea dispare, făcând loc purității; voluptatea se întoarce înapoi, la energie naturală, mărturisire a vieții, purificare a vieții.

Greşit s-a interpretat primatul sexului în cultura şi civilizația modernă. Nu este vorba de o degenerare – ci de o regenerare; o întoarcere la viață. Numai că, după cum prea bine se ştie, „Viața” este un lucru greu de înțeles, deşi nu atât de greu de exprimat. Cea dintâi formă a vieții accesibilă oamenilor este sexul. O dorință de maximalizare a vieții se manifestă întotdeauna printr-un primat (neutru) al sexului. De aici întreg simbolismul sexual – care nu este decât o mărturisire a vieții, a naşterii, a generării şi regenerării – atât de greşit înțeles de moderni.

■

Acest om nou care se aşteaptă, această istorie care se face –

oare de cine poate fi mai bine realizată? Cine poate experimenta mai real, mai personal, noile condiții de viață ale ceasului de față – care mai târziu se vor transforma în condiții sociale, riguroase, bine delimitate?

Răspunsul care poate fi dat acestei întrebări lămureşte şi mult dezbătuta problemă: *spiritual* şi *politic*, istorie vie şi istorie realizată, acțiune şi forță.

Cine trăieşte mai autentic în *prezent?* Acela care e mânat de certitudinile lumii care se va face, şi la ridicarea căreia colaborează cu gândul şi fapta lui – sau acela care trăieşte în ceas, clipă după clipă, consumat de toate forțele în joc, antrenat în toate acțiunile care au fost demult însămânțate (şi care, acum, nu fac altceva decât să rodească)?

Gândiți-vă la epocile istoriei când omul nou a fost intuit de câțiva, apoi realizat de cei mulți; când specia umană într-adevăr s-a schimbat, s-a modificat. Cine a *făcut* istoria? Cei care au experimentat-o spiritual, sau cei care au înțeles-o politic? Omul nou din epoca lui Alexandru se bizuia pe o concepție nouă de viață, pe o etică revoluționară. „El a îndemnat pe toți să privească lumea drept patrie, să socotească pe cei buni ca frați ai lor, iar pe cei răi ca străini" („Soarta lui Alexandru" de Pseudo-Plutarch, I, 6). De la „grec" şi „barbar" – la „bun" şi „rău". A fost nevoie de această revoluție a valorilor spirituale, ca Europa să poată realiza politiceşte victoria lui Alexandru. Limba universală (acea *Koine*), legile universale, costumul universal – nu au fost cu putință înainte de revoluția aceasta spirituală: suprimarea binomului grec-barbar. Dar cine a înțeles şi a experimentat această revoluție? Cine au realizat, cei dintâi, omul creat de Alexandru? Istoria e bogată în detalii asupra acestei probleme: numai oamenii spiritului, numai „filosofii", numai „oamenii umerilor goi" (oamenii turnului de fildeş, s-ar spune astăzi).

Intervenția în istorie a creştinismului activ nu mai e nevoie s-o discutăm. Cred că atunci s-a precizat pentru întâia oară în lume deosebirea dintre *acțiune* şi *forță;* s-a demonstrat esența activă, dinamică, creatoare a spiritului. Spiritul care e una cu viața; spiritul creator de istorie.

Revoluția primilor misionari creştini, înlocuirea vechii

economii „politice” printr-o economie spirituală (fapta iubirii în locul faptei drepte; acțiunea intimă în locul acțiunii sociale, juridice) – au făcut-o oameni care credeau într-un „primat al spiritualului”, în credință, în mântuire. Istoria mare, istoria vie, au făcut-o întotdeauna astfel de oameni. Omul nou a fost întâi realizat de o elită, de o minoritate – şi apoi a fost „consumat”, imitat de cei mulți.

Renaşterea a fost prevăzută nu în mediile umaniştilor, ci de către acel vizionar calabrez, Gioachinno da Fiore, care a predicat şi el un om nou, Omul Iubirii şi al libertății, în locul creştinului Evului Mediu (omul mijlociu). Lucrurile acestea au început acum a fi bine cunoscute. Inutil deci să mai stăruim asupra originilor celor două Revoluții politice, cea franceză şi cea rusă.

Orice mare revoluție începe printr-un primat al spiritualului, oricât de paradoxală ar apărea afirmația aceasta. Altminteri, nu un Om Nou apare – ci cel mai vechi om, deşi cel mai atractiv, Barbarul.

Ceasul tinerilor?

Când portarul mi-a dat plicul, am avut o tresărire ciudată. Îți recunoscusem scrisul, şi am aşteptat cu bucurie ceasul când aveam să citesc această scrisoare grea, chinuită, tristă fără motiv. Mesajele dumitale nu sunt hrană de toate zilele. Ai un fel brutal de a cere răspunsul, parcă de el ar atârna voința dumitale de supraviețuire. Când întrebi, parcă ai cere ajutor, parcă te-ai înăbuşi. Nu ştiu cum mai poate dormi un ins după ce scrie asemenea scrisori.

Pentru că n-am mai auzit nimic de dumneata de atâția ani, credeam că ai depăşit ceea ce eu numeam (nu fără oarecare ironie) sentimentul catastrofic al vieții. Credeam că ți-ai găsit, hai să-i spunem, axa existenței; şi că poți porni la drum cu mai puțină înfrigurare şi fără aşteptarea aceea obsedantă a unei catastrofe care să schimbe legea lumii şi plasma vieții dumitale interioare.

M-am înşelat fireşte, dar nu-mi pare rău că m-am înşelat. Te regăsesc acelaşi, după trei sau patru ani: îndârjit şi totuşi melancolic, furios pe lucruri dar mai furios pe dumneata, cerând şi amenințând cu cea mai incendiară proză pe care am citit-o în româneşte, negăsindu-ți niciodată rostul şi totuşi suferind stupid de pe urma acestui rar privilegiu. Nici călătoriile, nici studiile nu te-au liniştit. Şi, ceea ce e într-adevăr magnific, continui să-ți păstrezi anonimatul, nu vrei cu niciun chip să ieşi din întunericul în care lupți şi sângerezi fără rost. Eşti scriitor, şi n-ai publicat încă nicio pagină. Ai muncit atâția ani în biblioteci, şi n-ai niciun titlu universitar. Ai gândit mai mult decât oricare dintre noi, şi n-ai împărtăşit nimănui – în afara celor doi trei prieteni (toți silvicultori!) şi, întâmplător, mie. Le faci toate acestea cu voință, dar suferi că le faci; regreți că nu publici, că nu vorbeşti, că nu cunoşti anumiți oameni. Ciudățenia aceasta mă înfioară şi mă atrage; ai avut totul ca să te singularizezi, şi iată că primesc o scrisoare în care te plângi că

n-ai niciun rost, că nu ți se găseşte nici-o muncă de împlinit, că trăieşti o viață de câine nu numai pentru că e singura care ți-ar conveni, ci pentru că nu ai cum să-ți croieşti alta.

Într-un cuvânt, dumneata care eşti atât de tânăr şi de călit, care ai ispitit toate experiențele la îndemână – numai ca să te convingi că trăieşti – te plângi astăzi împotriva acestei societăți româneşti, te vaieți că nu ți se cere nimic, că-ți macini inutil forjele şi că vei sfârşi în istovire sau ratare, din vina celor bătrâni. Am citit cu strângere de inimă această parte a scrisorii dumitale. Iubite prieten necunoscut, mi se pare că nu ai niciun drept să te tânguieşti, nici să invidiezi pe cei dinaintea noastră, pe cei înfipți în bucate şi în cultură. Pentru simplul motiv că un om viu nu are dreptul să insulte sau să invidieze pe unul mort. E atât de evidentă moartea oamenilor care te supără, e atât de trist spectacolul descompunerii lor publice, îi compătimeşti atât de instinctiv – biete fantoşe culturale, bieți licheni universitari, fără viață, fără etică, fără nici-o scânteie creatoare în imensa lor maculatură – încât mi-e ciudă pe dumneata, mi-e ciudă că luminile acestea ale putreziciunii îți pot opri o clipă privirile şi ispiti dorințele.

Iubite prietene, nu cred că e o suferință mai vie decât aceea de a fi nevoit să trăieşti printre morți, aşa cum ni-e dat nouă să o facem. În această plagă uriaşă, unde nu ne putem striga nici bucuria suferinței – pentru că o firească stânjenire te împiedecă să-ți cânți viața alături de atâtea stârvuri. Dar nici nu trebuie să te plângi. Nu te poți plânge de faptul că eşti viu, că te zbați, că eşti dat la fund şi lovit în creştet. Toate acestea sunt privilegii. Ai dorit atâta experiențele. Iată, le-ai avut, şi le vei mai avea – dacă vrei să trăieşti şi să creşti. Vrei să te opreşti de pe acum? Ai obosit numai după cinci, şase ani de înfrângeri? Vrei să *ajungi?* Dar toate acestea sunt înspăimântător de groteşti. Pentru că dacă eşti cu adevărat tânăr şi viu – e absurd să-ți cauți un sprijin în exterior, să-ți legi dinamica dumitale personală şi creația dumitale de o bucată de pâine, de un confort oarecare, de un nume sau de o carte publicată. Atunci ar însemna că toată libertatea dumitale şi orgoliul suferinței şi setea de a creşte şi a crea – au fost numai efuziuni retorice, dannunziene, livreşti; că

de fapt nu eşti decât o biată umbră care a strălucit un răstimp sub lumini împrumutate, a agonizat sub drame factice şi a creat în gol, din reminiscenţe şi din nostalgii.

Vezi dumneata, sunt anumite lucruri pe care le spui cu sfială, dar care trebuiesc totuşi şoptite, ca să fie auzite de cei mai aproape nouă. Trebuie să spui, astfel, că ceea ce se întâmplă cu tineretul de astăzi e un lucru firesc şi binevenit. E o jertfă a generaţiei noastre, măcinarea aceasta continuă, excluderea aceasta tot mai severă, coruperea aceasta meşteşugită a unora dintre noi. E o jertfă nu mai puţin sângeroasă decât aceea a generaţiei care ne-a precedat, cea care a făcut războiul. Incontestabil că au pierit atunci o bună parte dintre tineri, şi nu dintre cei mai de pe urmă. Este iarăşi incontestabil că vor pieri şi dintre noi mulţi: câţiva au pierit chiar sub ochii noştri: înghiţiţi de baltă, otrăviţi de imoralitate, sufocaţi de dogme moarte, osificaţi, mumificaţi. Sunt morţi pe care le regretăm, care ne dor – dar pe care le lăsăm în urmă pentru că aşa e firesc şi aşa e frumos. Da, e o admirabilă frumuseţe în faptul abandonării morţilor pe drum. Ceea ce mi se pare cu adevărat grandios e însăşi seninătatea cu care suntem nevoiţi să privim pierderile acestea dureroase, descompunerile acestea publice, trădările acestea. Dar faptul că rămânem vii este atât de admirabil, atât de magnific – încât oricâtă durere ne-ar aştepta pe drum, orice ne-ar fi destinat, nu-l poate egala.

Teama aceasta de trăire până la fund, de suferinţă cotidiană, neeroică, macerantă şi minimă – teama aceasta de rezistenta vieţii împotriva morţii, mă întristează s-o ghicesc (nădăjduiesc întâmplător) în scrisoarea dumitale. Nu ştiu cum să scriu ca să-ţi comunic încai o scânteie din bucuria neprefăcută de a fi viu. Aş vrea să-ţi scriu altfel de cum sunt nevoit s-o fac de mai multe ori pe săptămână. De la om la om, de la tânăr la tânăr. Să-ţi împărtăşesc ca unui vechi camarad pofta panică de a trăi, de a te descoperi în fiecare dimineaţă tot mai disponibil marilor fapte, gata s-o iei de la început dacă ceva din construcţie te nemulţumeşte – şi acea mirare victorioasă cu care întâlneşti la tot pasul oameni morţi, oameni seci, roboţi, prăfuiţi, abstracţi, imorali, obosiţi, halucinaţi, fantomatici, mii şi mii de forme de ale

acestei morți înspăimântătoare în care trăim.

Zău, nu mai ştiu ce vrei dumneata. Nu ştiu de ce aştepți vreun sfat de la mine, de la oricare altul. Cum de poți crede că cineva de-aici, din metropolă, ar putea schimba ceva din ritmul minunat al vieții pe care eşti chemat s-o duci? Cum de mai ai timp să te superi pe cele ce se întâmplă în afară de dumneata, care nu te pot interesa şi nu te pot ucide, pentru că sunt biete moaşte inerte, a căror singură primejdie constă în numărul lor şi toxicul lor? Dar ți-e teamă de primejdie? Ți-e teamă de baloanele de săpun ale celor puternici? Şi poți dumneata tânji vacuitatea personajelor atât de ilustre ale culturii noastre? Ce Dumnezeu!...

De ce faci filosofie?

Din ultima dumitale scrisoare am să te rog să-mi îngădui să citez aceste rânduri: „Mi-a plăcut întotdeauna să compar pe filosof cu acel om care, pus în fața unui cățel, să se joace, îl ține inert pe genunchi, întrebându-se: prin ce minune, oare, am ajuns eu față în față cu acest cățel? oare simțurile nu mă înşală? Şi chiar dacă simțurile nu m-ar înşela, tare aş vrea să ştiu descendența acestui cățel, aş vrea să ştiu dacă şi el are suflet ca şi mine, dacă e rău sau blând, dacă are crize de conştiință, dacă cunoaşte liberul arbitru. Prins deodată în această fascinantă problematică, omul lasă cățelul jos şi începe să mediteze. Mai înainte nu ştiu. Poate cățelul a ajuns câine, şi a plecat de lângă el fără ca omul meu să bage de seamă..." S-a întâmplat ca, chiar în ziua când am citit şi savurat această scrisoare a dumitale, să mă întâlnesc pe stradă cu unul dintre prietenii mei, filosof. I-am apus aşa, într-o doară: Gânditorii s-au trudit până acum să înțeleagă lumea dintr-un alt punct de vedere decât cel al cunoaşterii imediate. Au creat o problematică a existenței şi apoi şi-au petrecut timpul în rezolvarea ei. De ce nu se acceptă lumea ca fiind de la sine înțeleasă, şi apoi să se treacă mai departe, s-o întregească prin gândire? De ce au căutat ei sensul gândirii *numai* în reluarea şi reactualizarea dialectică a Creației, când

gândirea putea conduce şi la alte lucruri? (de pildă, la coincidența cu creația, la creație propriu-zisă, la o colaborare eficientă cu viața).

Prietenul meu m-a avertizat că asemenea întrebări şi le-a mai pus şi Häberlin, care acceptă şi el lumea ca fiind de la sine înțeleasă *(Selbstverständlichkeit)*. Vezi dară, că mai ai de citit înainte de a te încumeta să renegi filosofia. Un răspuns, însă, la întrebările dumitale, pe care eu le rezumasem cum m-am priceput mai bine – nu mi-a dat. Cu atât mai puțin mă voi încumeta să ți-l dau eu. Dacă îți scriu scrisoarea aceasta, o fac numai pentru că îndoielile dumitale mi-au iscodit câteva reflecții care, poate, te vor interesa.

Nu ştiu cum îți pui dumneata problema, dar pentru mine întreaga dramă a filosofiei se rezumă în acest conflict: pe deoparte setea, setea aceea aproape organică a gândirii de a da seama de tot, de a înlănțui totul printr-un singur principiu consistent, a cosmiza înțelegerea noastră (adică de a găsi axa în jurul căreia toate se vor armoniza în sufletul nostru, după cum totul se armonizează în Cosmos în jurul unei axe ideale) – iar pe de altă parte, sentimentul morții, intuiția aceea terifiantă că alergăm spre moarte, că suntem deja morți în fiecare clipă, că moartea e o „experiență nediferențiată" în tot timpul vieții, dar că se poate transforma oricând în experiență finală, absolută. Oricum ai privi filosofia, ea se reduce la una din aceste atitudini (general omeneşti, de altfel), sau la amândouă deodată, în continuă şi ursită agonie.

Ți s-ar părea că instinctul fundamental al oricărei filosofii – ceea ce am numit mai sus setea dătătoare de seamă, dorința de a te armoniza cu totul din jurul tău, de a nu mai trăi inert, dezacordat, ci a te pătrunde de acelaşi ritm care străbate totul – ți s-ar părea că dorința aceasta de acordare prin înțelegere conduce la o eternă viață şi rămâne etern vie. Totuşi, nu este aşa. Orice filosof trebuie să moară; nu ca individ, în carne, ci ca gândire, în înțelegere. În clipa când e perfect armonizat cu totul, în clipa când înțelegerea lui e definitivă (pentru el, fireşte), când gândirea lui a ajuns sistem – atunci se închide vieții, i se usucă rădăcinile, moare. Tragedia poate este destul de impresionantă:

să cauți o viață întreagă să te armonizezi cu viața din jurul tău, înțelegând-o, iar când ai biruit munca aceasta de Sisif, să mori. E un destin, ancorarea aceasta supremă a tuturor filosofiilor în moarte. Căci este o adevărată moarte să înțelegi totul, să poți integra totul într-un sistem închis, să poți încadra în sistemul tău chiar ceea ce nu se poate încadra nicăieri, numindu-le „ireductibili", „irațional", „elan vital" şi mai ştiu eu cum. Când chiar aceste elemente insurgente, care se refuză înțelegerii, sunt arbitrate de înțelegere şi distribuite fiecare la locul său – nu e această moarte, sistem, filosofie?

Împăcarea aceasta supremă, intrarea aceasta eroică sub piatra mormântului, este fără îndoială frumoasă; deşi sistemele la care au ajuns alți gânditori sunt bune şi valabile numai pentru ei, reprezintă formula armonizării lor proprii, a cosmizării lumii lor interioare, şi nu ajută întru nimic pe cei care vin în urmă, şi care vor fi nevoiți să ia totul de la capăt, dacă vor într-adevăr să facă filosofie iar nu cărți de filosofie.

Dar dacă mori mai înainte? Dacă mori pe drum, ca un câine? Nu se poate să nu fi simțit şi dumneata cel puțin în anumite ceasuri, alergarea aceasta către moarte; intrarea aceasta sigură şi „vie" şi imediată, şi impronunciabilă în neant. Dacă intuiția aceasta de fiecare clipă a morții se preface brusc în experiență definitivă? Vezi dumneata, filosofia poate fi, cum se spune, o pregătire pentru moarte şi o consolare pentru viață; dar numai atunci când ştii că îți trăieşti viața toată. Altminteri, când mori astăzi sau peste un an, filosofia este numai un avertisment. Căci stă în destinele gândirii să înțelegi un lucru numai când ai trecut peste el, şi să armonizezi viața numai când ai pierdut-o.

Atunci, de ce faci filosofie? M-am întrebat adesea dacă filosofia nu este o atitudine care trebuie depăşită, dacă nu cumva am avea şi altă menire în afară de aceea de a armoniza lucruri pe care le încurcăm noi la început, cu întrebările noastre fără răspuns şi cu problematica noastră inutilă. M-am întrebat dacă acest sacrificiu al spiritului nu a fost prea mult repetat în rasa şi cultura noastră europeană, şi dacă nu e timpul să pornim mai departe. Unde, nu ştiu – pentru că nimeni n-a încercat, încă, să treacă peste obsesia „înțelegerii" vieții ca să colaboreze cu ea;

nimeni din Europa.

Nu ştiu de când s-a statornicit superstiția aceasta a dinamismului gândirii europene, a activismului ei. Mi se pare, dimpotrivă, că gândirea filosofică europeană – îndreptându-şi toate eforturile către înțelegerea vieții, către moartea insului în acel suprem *épanouissement* al spiritului – e o gândire statică, aş spune chiar contemplativă. Ancorarea în moarte a tuturor filosofiilor europene – deşi majoritatea sunt inconştiente de acest itinerariu – e un lucru care ar trebui să dea de gândit. De ce nu vede nimeni că singurele metafizici ale vieții sunt cele asiatice? De ce vorbeşte toată lumea despre „pesimismul" oriental, despre „dorința de extincție" a buddhismului, despre „asasinarea vieții" în filosofiile asiatice? Pentru simplul motiv că nimeni nu le cunoaşte, şi repetă toți două-trei adjective culese la întâmplare în nişte cărți funeste ale ştiinței europene. Ar fi interesant de scris istoria acestei mitologii, create de europeni pentru foarte multe motive. Aş încerca s-o scriu într-o zi, dacă n-aş şti că e inutilă. Căci nimeni nu va putea înțelege că adevărata viață depăşeşte viața prinsă în ins, limitată de iubirea lui, paralizată de înțelegerea lui. Există anumite vieți personale, atât de acute şi de trepidante – încât îți evocă magnific moartea. Nicăieri nu văd moartea mai precis decât în viața arzând într-un cerc închis. Până acum, noi europenii, nu am creat decât asemenea cercuri de viață, formidabile, e drept – dar numai cercuri. Şi atunci când ni se spune despre altă viață, care rupe cercurile, care trece peste ins – răspundem comozi: extincție.

Iubite prietene, nu mai pot da de firul acestei scrisori; căci ți-am scris-o din inimă, fără să mă controlez, şi acum când trebuie să o închei, înțeleg că nu ți-am spus mai nimic din cele ce erau în mintea mea să-ți spun. E vorba aici despre filosofie şi despre moarte, când eu voiam să-ți vorbesc despre altceva: despre mâini şi gesturi. Nu zâmbi; ai observat mâinile oamenilor, mâinile prietenilor dumitale, cum nu-şi găsesc astâmpăr, şi creează neîncetat spațiul în jurul lor, şi-l palpează, şi se zbat, şi se *afirmă*, mâini de om, cu forme totdeauna noi? Sunt zile când observ aceste lucruri fără să ascult ce mi se vorbeşte. Şi nu mă pot opri să nu compar viața mâinilor unui om cu însuşi destinul

filosofiei europene; întotdeauna afirmându-se, întotdeauna creând forme noi, dar întotdeauna limitându-se. Am văzut un singur om în viața mea căruia nu-i observam mâinile. Nu m-am înşelat: acel om, cel mai mare pe care îl are veacul nostru, era un adevărat gânditor, unul la care gândirea a pornit mai departe, peste problematici şi peste enigme.

Învață să priveşti mâinile, prietene: Europa toată vorbeşte în jocul lor.

Simple presupuneri

Nu ştiu prin ce minune ai ajuns dumneata la marea întrebare: „există un adevăr?" Asemenea întrebări mi se par fără sens, ca şi cum mi-aş spune: „există conştiință? există acțiune? există moarte, etc.". Cuvântul acesta, „adevăr", e unul dintre acelea care fac pe anumiți oameni să sufere, nu pentru că nu i-ar corespunde o realitate obiectivă, ci tocmai pentru că îi corespund prea multe. Nenorocirea nu e că nu există un adevăr, ci că există prea multe. Cu cât înaintezi în viață, înțelegi că foarte mulți oameni au ajuns la adevăr şi că foarte mulți au dreptate. Este aproape un destin, acesta, ca toată lumea să aibă dreptate. Papini se plângea odată că toți tinerii din Florența sunt inteligenți. Eu mă plâng că toată lumea din jurul meu are dreptate, că toată lumea a găsit un adevăr şi din punctul de vedere al dreptății lor sunt inexpugnabili.

Să nu crezi că filosofez ieftin pe marginea acestei probleme. Mai întâi, eu nu văd o problemă în „adevăr"; adevărurile aproape că ne sunt date, ca nişte obiecte, şi toată truda nu constă în căpătarea lor, ci în ierarhizarea lor, în cosmizarea lor. Să nu te miri dacă întâlneşti oameni păstrători de numeroase adevăruri, şi care totuşi sunt un haos, fără nicio ierarhie, fără niciun ritm. Adevărurile au această virtute că nu prețuiesc nimic când le posezi izolate, aşa cum le au, medicii, de pildă, sau inginerii, sau profesorii de ştiințele naturale. Fiecare dintre aceşti oameni *are dreptate* – şi totuşi fiecare este un adevărat haos. Ei nu şi-au cosmizat adevărurile, le-au primit de-a gata, le-au adunat unul

lângă altul, ca într-un cufăr sau un muzeu, şi scot de-acolo câte unul, când au nevoie, sau le arată pe toate, ca într-o vitrină.

Mă întreb adesea ce lipseşte omului modern ca să fie om întreg, şi cred că e tocmai această intuiție a ierarhiei, a cosmizării. Fiecare dintre noi este un mic haos. Credem în cauzalitate, în gravitate, în evoluție, în descendența din primate, în atomi, în liberul arbitru sau în fatalitate, în anul naşterii lui Mihai Viteazul, în cavalerism, în progres, în Revoluția Franceză – şi mai ştiu eu în ce nu credem. Adunăm o viață întreagă asemenea adevăruri, şi, ceea ce e deprimant, este că fiecare dintre noi *are dreptate* susținându-le şi promovându-le. Tragedia nu este în îndoială, căci aproape nu mai ai de ce să te îndoieşti în această inflație de adevăruri inutile; tragedia este în violența pe care o exercită asemenea adevăruri asupra conştiinței şi neputința noastră de a le ordona, de a le cosmiza. Le primim aşa cum ni se impun, felii-felii, sau bulgăre după bulgăre. De-aceea mi se pare mai *real* un țăran – în conştiința căruia toate „adevărurile" se armonizează într-o intuiție globală a lumii şi a existenței – decât un civilizat de al nostru, care stăpâneşte „adevăruri" aparținând la cinci-şase culturi, începând din epoca de piatră şi sfârşind cu cea a lui Einstein.

Vei găsi în conştiința unui om modern superstiții de primitiv locuitor al peşterilor alături de siguranța dogmatică a ştiinței actuale. Nu mai avem simțul stilului, al ritmului, al consistenței. Suntem baroci, adăugând la fiecare structură a gândirii noastre bazice mici amănunte şi decorații care şi-ar fi avut rost numai într-o structură diferită. Nimic arhitectonic în gândirea noastră, tocmai pentru că nu ne mai preocupă decât adevărul şi adevărurile, iar nu viața. Trăim într-o necontenită panică; dacă mă înşel? dacă am uitat vreun adevăr? dacă greşesc? Panica aceasta este inutilă căci, de fapt, nu greşeşte nimeni şi toată lumea, din punctul lor de vedere, are dreptate. Dar ce importanță poate avea aceasta? Important şi vital este nu să desprinzi adevărul, ci să-l legi de viața ta, să-l integrezi în tine. Să găseşti un adevăr nu înseamnă nimic; să poți dispune de el poate însemna ceva. Adevărul şi eroarea sunt, orice s-ar spune, obiecte exterioare atâta timp cât le gândim numai, iar nu le înțelegem.

(Cred că nu faci şi dumneata confuzia între gândire şi înțelegere; poți gândi o viață întreagă o serie de adevăruri, fără ca să înțelegi, totuşi, nici pe cel mai neînsemnat dintre ele).

Găsirea adevărului (sau adevărurilor) a fost vreme de două mii de ani ținta gândirii europene. Să recunoaştem că am adunat până acum un număr impresionant de adevăruri, şi jocul poate continua. Se descopăr pe fiecare zi noi microbi, noi documente hitite, noi stele şi noi legi psihologice. Şi, totuşi, ne aflăm permanent *înainte* de Copernic. Trăim un cosmos antropocentric. Aşteptăm mereu o intuiție mai largă, care să cosmizeze altfel miile acestea de adevăruri, să le ierarhizeze şi să le armonizeze. Dacă am avea cel puțin mângâierea că ne înşelăm, că trăim un vis, că suntem înconjurați de iluzii! Dar nu, nenorocirea noastră este că suntem inundați de adevăruri. Şi fiecare dintre ele încearcă să se instaureze stăpân absolut; avem astfel concepția materialistă a istoriei, freudismul, biologia, teologia, individualismul magic, etc. – care ne explică totul prin punctul lor de vedere. Ni se pare că am progresat de la primitivi până azi, dar eu mă întreb unde este progresul dacă majoritatea modernilor sunt monoideici, oameni ai unei singure formule, prin care văd lumea şi o explică? Să abuzezi de un adevăr este mai mult decât a-l compromite (cum e cazul freudismului, de pildă). Abuzând de el, treci direct în eroare. Adevărurile nu au valoare izolate; dar ajung de-a dreptul primejdioase când încerci să compensezi cu unul singur absența celorlalte.

Mă întreb dacă nu ne-am jucat de ajuns de-a adevărul. Ce Dumnezeu, să nu fie şi altceva mai bun pe lumea aceasta? (în afară de efemeridele simțurilor şi artei, care nu pot, orice s-ar spune, satisface o conştiință completă). Mi se pare că singurul lucru care merită atenția noastră nu este adevărul în sine, ci cosmizarea lui. Suntem fără stil şi fără ritm, de aceasta ducem lipsă, nu de adevăruri. Şi dacă aş avea ceva de obiectat civilizației acestui continent, este tocmai abuzul pe care l-a făcut de adevăruri, în paguba stilului, adică a vieții. O viață reală şi prețioasă nu se judecă după cantitatea de adevăruri pe care a acumulat-o, ci după stilul ei interior, după ritmul care o animă. Avem lângă noi oameni foarte deştepți, foarte originali şi foarte

erudiți – cărora le lipseşte, totuşi, stilul, adică viața proprie, ierarhică, ritmică, a adevărurilor adunate. Oamenii aceştia port o sută de morți cu ei, cât ar părea ei de sclipitori şi de vii. Pentru că nimic nu poate ucide mai sigur – după cum nimic nu poate alimenta mai viguros viața – decât adevărurile. Erorile, aproximațiile, obiceiurile, superstițiile, sunt produse şi asimilate automat, şi ele nu implică întreaga conştiință. Dar adevărurile, iată, acestea sunt primejdioase. Un țăran care crede în stafii este un om normal, pentru că această eroare aparține intuiției lui globale despre lume şi existență. Dar un medic care crede numai în glandele cu secrețiune internă este un anormal, pentru că abuzează de acest adevăr, şi încearcă să-l înlocuiască unei intuiții globale a lumii şi existenței, care îi lipseşte.

Stilul acesta pe care nu-l avem, nu-l vom putea căpăta decât atunci când adevărurile nu vor mai fi o obsesie, o violentare din exterior, – ci vor creşte din însăşi viața noastră. Un adevăr nu prețuieşte atât de mult în el însuşi cât prețuieşte împrejurarea prin care l-am găsit. Şi e suficient un adevăr neînsemnat ca să ne indice calea marii intuiții, după cum mărul picat din pom a indicat lui Newton structura legii gravității. Şi împrejurările nu depind decât de viața noastră, iar dacă găsim adevăruri vii (formal judecate, ele sunt identice cu cele moarte) vom găsi şi stilul vieții adevărate, care e ritmică, armonică, cosmizată. Căci, trebuie s-o recunoaştem, viața aceasta de *bric-à-brac* în care se complac aproape toți modernii, nu prea merită să fie trăită, când ştim că e la îndemâna noastră o viață nouă, a unui om nou care aşteaptă în fiecare dintre noi.

Moment nespiritual

După ce am citit ultima dumitale scrisoare, am aşezat-o cu oarecare indiferență în săltarul unde – din 1927 încoace – obişnuiesc să-ți aşez corespondența. Dumneata poate nici nu bănuieşti ce manuscris voluminos am adunat eu în aceşti şase ani; sunt cincizeci şi opt de scrisori mari, toate scrise cu sânge, cu furie, dense şi violente, amare şi nostalgice, erudite şi subtile,

câteodată aducând cu ele spaime de apocalips (de câte ori am aşteptat nelinişţit să aflu din ziare vestea sinuciderii dumitale!...), altădată comunicând o seninătate nefirească, pe care ți-aş fi invidiat-o dacă n-aş fi ştiut că în câteva săptămâni avea să fie urmată de o nouă „criză", de noi lamentații şi agonii.

Şi toate aceste cincizeci şi opt de scrisori mi le-ai scris mie, nu atât pentru a-mi dezvălui ceva din întunecatul şi complicatul dumitale suflet – ci pentru a vorbi iarăşi de dumneata, pentru a te scruta mai lucid şi mai complet, pentru a te convinge încă o dată că eşti omul pe care îl caut eu şi dumneata, că eşti omul spiritului. Oricare ar fi temperatura la care sunt compuse scrisorile, un caracter comun le înfrățeşte: toate sunt „spirituale". Ai crezut poate – cum am crezut şi eu un timp – că singura esență în această viață este „spiritualul". Ei bine, domnule, te întreb acum, cât se poate de sincer şi de prieteneşte: nu te-ai plictisit să macini de atâția ani aceleaşi şi aceleaşi noțiuni? Nu te-au obosit atâtea pasiuni abstracte? N-ai vrea, sincer, să fii şi altceva, să faci şi altceva, să te uiți pentru un ceas sau pentru un an, să te contrazici, să te joci, să-ți baţi joc de dumneata – să ieşi, în sfârşit, din exasperanta dumitale agonie, să dai „pe loc repaos" disciplinatei dumitale conştiințe, să pui odată capăt durerilor şi entuziasmelor, şi depăşirilor, şi experiențelor, şi înțelegerilor, şi revelațiilor, şi tuturor acelor lucruri crucificante ale „spiritualității" dumitale? Domnule, în situația în care mă aflu eu astăzi față de dumneata – n-aş putea să-ți răspund decât vulgar, suficient, mediocru, nespiritual. Crede-mă, momentele acestea de refuz şi negație sunt tot atât de nutritive şi de decisive ca şi momentele pe care dumneata le cultivi cu atâta furie. Mi se pare că a prefera – pentru o epocă mai lungă sau mai scurtă – mediocrul şi neesențialul, lenea şi jemanfichismul, dezaxarea şi anarhia lăuntrică, într-un cuvânt *orice* în afară de „spiritual" şi de „perfect", – mi se pare că atitudinea aceasta este şi necesară şi binefăcătoare.

Într-un astfel de „moment" mă aflu eu acum, când îți scriu. Şi îți repet că ceea ce mă sufocă în jurul meu – la dumneata, la prietenii mei, la mine şi ceilalți – este laşitatea noastră de a ne *schimba*, chiar cu riscul de a ne compromite, chiar cu primejdia

flagelărilor. Domnule, îți mărturisesc că am obosit să văd pe toată lumea făcând acelaşi şi acelaşi lucru. Dumneata faci „spiritualitate” cutare face „autenticitate”; unul mistică şi altul scepticism, unul exasperează lumea cu India şi altul cu America, cinci urlă despre agonie şi alți cinci despre ortodoxie, unul mai breaz scrie apologia barbariei şi altul mai filosof sare în puț după el – ca să-şi dea iluzia că experimentează neantul. Repetăm, domnule, şi ne repetăm până la dezgust, până la vomitare. Şi toți voim să ne întrecem pe noi, să ne creăm, să ne „realizăm” – şi scriem, şi vorbim, şi dăm din mâini, şi facem confidențe, şi ne lăudăm, şi ne batem joc, zi după zi, an după an. Numim aceasta „creştere”, „spiritualitate”, „autenticitate”, sau ne răsfățăm ca nişte cocote şi ne prefacem că nu vrem să dăm etichete experiențelor noastre, că noi suntem liberi şi pliabili, că suntem „viață” şi aşa mai departe. Suntem toți, în fond, nişte caraghioşi – şi aş vrea să-ți mărturisesc în acest ceas de furie contra dumitale şi contra mea însumi, că mi-e silă şi mi-e milă de toată fanfaronada noastră. Aş prefera să fiu orice, în acest miez de noapte când îți scriu, în afară de ceea ce pretind că sunt: un scriitor şi un gânditor. Dă-mi voie să-ți spun că unul care îşi iubeşte atât de sincer meseria şi gândul – are dreptul, are datoria, să şi-o urască de moarte câteodată. Te urăsc şi te disprețuiesc şi pe dumneata cu aceeaşi sinceritate. Ai venit din anonimatul dumitale de şase ani (simplă poză de cabotin mediocru, de altfel) cu o scrisoare lungă şi plicticoasă, ca să-mi pui în fața ochilor propria mea icoană, propria mea precaritate şi lene şi spaimă. Ei bine, domnule, ai nimerit-o prost de astă dată. Ai nimerit într-un ceas când sunt dispus să fac socotelile cu oricine, căci am avut grija să mi le fac, sângeros, cu mine însumi. Nu-mi ascund şi nu-ți ascund nici dumitale că sunt un om dăruit de Dumnezeu (sau spune-i Natură, căci te pretinzi filosof) cu toate păcatele. Dar, până acum, de păcatul acesta m-a ferit Dumnezeu (sau Energia Universală, sau Viața, cum spui dumneata).

Deci, domnule, află că m-au obosit până la limită toate leit-motivele spiritualității dumitale şi ale prietenilor mei. Aş fi fericit să aflu că Petru Manoliu s-a angajat muncitor într-o uzină, că

Emil Cioran a renunțat să mai umple lumea cu retorica lui abilă şi facil profundă asupra neantului şi a agoniei, că Petru Comarnescu nu mai militează pentru eternele lui drepturi ale omului, că Mircea Vulcănescu citeşte romane detective, iar Mihail Sebastian se hotărăşte să uite „bunul gust" şi „spiritul critic". *Altceva*, nu ştiu cum să-ți spun cât de însetat sunt după *altceva*, complet străin de cele ce am făcut sau facem acum, ceva mediocru, brutal, întunecat, neinteresant – dar prin care să putem trăi altfel şi altundeva.

Îți mărturisesc că am început să stimez din nou ştiința, în fața avalanşei de spiritualitate, autenticitate şi viață interioară care s-a abătut asupra țării noastre. Ştiința aceea neinteresantă şi nespirituală, formată din obiecte şi din operații care nu-ți cer nici „inteligență" nici „viață interioară" – ci numai puțină luciditate, multă metodă, şi enorm de multă muncă, asceză, submitere.

Dar mi-e teamă să mă îndemn şi să te îndemn pe dumneata din nou în ştiință. Mi-e teamă, pentru că e suficientă o invitație, un gest, o sugestie – ca oamenii să se fixeze, să se usuce, să se mumifieze în ideile altora. Acum n-aş vrea decât o adâncă schimbare, o completă prefacere. Dar, pentru Dumnezeu, în altă direcție decât aceea a spiritualității. Oare să nu mai fie nimic pe lume care să odihnească şi să poată rodi în afară de spiritualitatea de gesturi, măşti, cuvinte, microbi şi geniu?[5]

A face…

Pe neaşteptate, în mijlocul unor treburi cu totul străine de preocupările dumitale, primesc această, scrisoare târzie. Şi îți răspund împotriva voinței mele. Căci, dacă îți aduci bine aminte, cu ultimul răspuns pe care ți l-am dat, „Moment nespiritual",

[5] Mi-am propus să nu fac niciun comentariu în marginea acestor articole scrise şi publicate între anii 1932–1934. Fiecare îşi are o viață a sa proprie în care n-am voit să intervin, şi o justificare asupra căreia nu m-am simțit obligat să revin. Dar, recitind în corectură acest „Moment nespiritual", îmi dau seama că poate da naştere la grave confuzii, cu tot titlul său destul de bine precizat. Mi-ar părea rău, însă n-am ce face. Asemenea momente nespirituale sunt importante, şi sunt hotărât să păstrez aici cel puțin unul din ele.

încheiasem o serie întreagă de foiletoane subiective, „autentice” (cum se spune), şi mă mulţumisem să fac numai colportaj cultural. De data aceasta, însă, sunt nevoit să întrerup linia păstrată dreaptă de la începutul verii – şi îţi scriu cum îţi scriu.

…Vezi dumneata, în lumea asta binele e limitat. „De ce nu facem lucruri mari”? mă întrebi. Nu facem, pentru că este în firea lucrurilor să nu admită intervenţia binelui decât într-o anumită măsură, calculabilă metafiziceşte sau istoriceşte. Răul este infinit, şi orice om poate ajunge până la capătul răului. Dar lumea, omenirea (cum se spune) se împotriveşte oricărui act de Bine care depăşeşte limita dispusă de destin sau de întâmplare.

Niciodată n-ai încercat să ajuţi pe un om bolnav? Dă-ţi atunci seama cât de neputincioase sunt eforturile noastre, cât de mult ne depăşeşte suferinţa celuilalt – suferinţă concretă, directă, vie. Împotriva suferinţei nu putem lupta niciodată. Sau, când luptăm, în anumite prilejuri, ceea ce putem aduce noi este o câtime infimă, care are toate calităţile, în afară de aceea a eficacităţii. Pentru că nu este vorba, aici, de a ajuta pe oameni sau de a-i lumina. Nu fac niciun pas mai departe dacă omului care are 20 de lei îi voi da 30, iar omului care a citit o carte, îi voi da încă una. Nu înţeleg prin „bine” operă de caritate sau de reformă socială. Binele este cu totul altceva: mântuirea unui om, ajutorul eficace pe care i-l poţi da; să-l împaci cu sufletul lui şi cu lumea din jur, acesta este un act de bine.

Ori, toate acestea nu se pot *face* în lume, printre oameni. Le făceau sfinţii, a făcut-o Iisus. Dar noi, cu mijloace lumeşti, nu le putem. Pentru că binele este limitat de însăşi firea lucrurilor. Pentru că omul, în însăşi carnea lui, poartă măsura binelui pe care îl poate face şi pe care îl poate suporta.

Noi putem contribui la susţinerea binelui *de la om la om*. Nu printr-un punct de vedere universal, bun pentru toată specia şi pentru toată istoria.

Şi a face binele de la om la om, a susţine sufletele lor împotriva morţii, a le îndulci în suferinţă – este o acţiune care numai rareori izbuteşte. Caritatea de care vorbeam trebuie să se adune atâta încât să ajungă iubire; iubire pentru persoană, pentru insul acela limitat şi mizer, sugrumat de suferinţă, extenuat de

întuneric – nu iubire pentru Om sau pentru Oameni. O iubire care să-i iubească mai ales *limitele*, mizeria, contingențele, păcatele; să-l iubească în libertatea lui, în starea lui de păcat. Să nu luăm lucrurile în grabă şi să nu greşim. Eu nu spun că nu se poate colabora la menținerea şi victoria binelui din această istorie pământeană. Eu spun, numai, că nu putem *face* nimic în liniile grandioase pe care le întrevezi dumneata. Căci, cum poate ai observat, binele are această stranie particularitate de a fi eficace numai în câtimi mici, numai în împrejurări distincte (adică „bine" este într-un moment precis, într-o conjunctură unică. Nu poți face bine în linii mari. (Şi când spune „bine", nu mă gândesc la înțelesul lui caritabil, social, familiar – ci la toate sensurile pe care i le poate da o limbă creştinească). Nu poți face binele pentru un *tip* abstract, un grup de oameni, o societate, sau o țară. Le poți da ajutoare, le poți da sfaturi – dar bine nu le poți face decât individual, fiecăruia în parte.

Toată tragedia binelui constă în faptul că el, pentru noi, oamenii, şi pentru mintea noastră omenească, – nu poate fi experimentat într-un mod *universal*. Se refuză cu furie oricărei încercări de a fi adunat la un loc. Chiar juridiceşte, abstract, binele este mult mai vag, mai aproximativ, decât răul. Despre rău se pot da oricâte definiții şi preciziuni; iar pe scara experimentărilor, sâmburele lui nu se epuizează niciodată.

A face, a porni să faci „bine" (cu alte cuvinte a colabora la depăşirea stării noastre sociale şi a istoriei noastre umane, de acum) este o acțiune necalculabilă. Pe un om îl poți face să sufere până la limita închipuirii. Dar, din clipa când răul a pus stăpânire pe el, când a început să sufere – orice intervenție a binelui, a iubirii, este zadarnică.

Există atâta suferință în jurul nostru încât un om simțitor, dacă s-ar gândi întruna la ea, ar trebui ori să se sinucidă, ori să ucidă, aşa la întâmplare. Mai poate face ceva; se poate retrage din lume, se poate abține de la existența activă. Contemplația suferinței, dusă până la urmă, zvârle pe om într-o eroare fundamentală; deznădejdea, păcatul împotriva vieții. Nu ştiu prin ce miracol uită oamenii oceanul de suferință din jurul lor. De-aceea n-am nimic de zis contra acelora care nu duc până la

capăt contemplația suferinței, ci, dimpotrivă, îşi inventează fel şi chipuri de mijloace prin care se menţin într-o permanentă acţiune, într-un continuu zbucium. Oamenii aceştia, cel puţin, păstrează contactul cu viaţa.

Dar, dacă binele e limitat în omenire şi în istorie, dacă *orice* am face nu vom putea depăşi gradul de fericire pe care ni-l îngăduie condiţia noastră umană – toate întrebările dumitale, toate dramele dumitale, îşi găsesc un răspuns şi o soluţie firească. „Ce putem face? De ce nu facem?". Ia gândeşte-te bine, şi vezi dacă merită câtimea aceea incomensurabilă sacrificiul pe care ţi-l impui dumitale; sacrificiul vieţii şi „persoanei" dumitale pentru instaurarea unui nou veac, al libertăţii şi al binelui.

Numai o astfel de caritate, numai o astfel de dragoste poate schimba ceva în lume. Foarte puţin, dar eficace. Şi numai la ins, numai *în limitele* insului, ale suferinţei şi păcatelor lui. Specia nu se schimbă. Specia a încercat s-o schimbe Iisus. Şi victoria Lui este încă taină pentru mintea noastră; căci dacă a izbutit să schimbe sau nu specia omenească, n-o putem şti decât după moarte.

Vezi dumneata, chemarea aceasta a Binelui este foarte înşelătoare. Este mai mult un entuziasm, o încercare de a ne uita pe noi, gândindu-ne la ceilalţi şi găsind ceva de *făcut*. Trebuie să reacţionăm împotriva sensului uzual al acestui verb: *a face*. Din toate părţile nu suntem chemaţi decât să facem. „De ce stai? de ce nu faci ceva?" Toţi intelectualii, toţi tinerii au auzit de cel puţin zece ori întrebările acestea.

Dar dacă e vorba de „a face" într-adevăr ceva – apoi aceasta să nu fie în sensul exterior şi entuziastic pe care cuvântul îl are pe toate drumurile. Să nu începem a face – pentru a ne păcăli sau a ne încânta pe noi. Foarte multe lucruri au limite. Şi cât timp ignorăm aceste limite, ne păstrăm în abstract, în vis, în magie.

Pe un prieten bun, să nu-l uzezi vizitându-l des. Iar dacă eşti silit de viaţă să-l vezi şi să-i vorbeşti în fiecare zi – cată să fii cât mai plat, mai mediocru şi mai vulgar în comerţul tău cu el. Numai o asemenea atitudine poate conserva mult timp miracolul prieteniei.

Fii cât poţi mai mult camarad cu el, şi cât poţi mai puţin prieten. Încheie un armistiţiu, şi rupe acest armistiţiu numai în anumite ceasuri, când simţi că trebuie să-i fii cel mai bun prieten.

Dacă eşti sociabil şi nu poţi trăi decât cunoscând şi frecventând mulţi oameni, învaţă să vorbeşti cât mai multe fleacuri. Conservă prieteniile mari prin fleacuri multe. Fii prietenos cu toată lumea, ca să poţi fi aşa cum eşti tu numai cu prietenii.

Când ai nevoie de ajutoare, de orice fel, nu-ţi căuta prietenii adevăraţi; au să fie prea buni cu tine, şi au să-ţi facă mai mult rău.

Nu judeca un om după prietenii pe care îi are, ci după tovărăşiile pe care le caută, după fleacurile pe care le vorbeşte în anumite ceasuri de panică.

Fă în aşa fel încât oamenii pe care îi frecventezi mai mult să nu-ţi calce niciodată în casă; dimpotrivă, prietenii pe care îi vezi rar, să te poată vizita oricând. Învaţă că sunt prietenii de stradă şi prietenii de interior.

Nu-ţi complica viaţa încercând să fii tu însuţi cu toată lumea. Sunt oameni cărora nu le place şi nu le convine să fii tu însuţi. Este o superstiţie de prost gust, aceea care îţi cere să fii *tu* în orice clipă, în orice împrejurare a vieţii. Dimpotrivă, învaţă arta de a fi un *oarecare* faţă de câţi mai [mulţi] oameni; există şi în viaţa socială o lege a rezistenţei materialelor. În comerţul tău cu oamenii respectă cât poţi mai mult această lege a rezistenţii materialelor… Numai aşa vei izbuti un lucru frumos, organic, cu un stil al său propriu. După cum un sculptor ţine seama de rezistenţa materialelor, când lucrează în lemn, în marmură sau în lut, tot aşa învaţă să respecţi materialele omeneşti pe care le

ai în față şi vei vedea că obții un comerț mult mai *omenesc* şi mai organic decât dacă ai neglija insul din fața ta şi ai ține seama numai de tine.

Când cei mai mulți oameni sunt de lut, nu încerca să lucrezi cu ei ca şi cum ar fi de piatră – pentru că nici statuie de piatră n-ai să izbuteşti, şi nici frumusețe de lut n-ai să faci.

Învață că marele secret al vieții asociate stă în putința ta de a-ți descoperi păcatele oricui – şi de a-ți păstra calitățile pentru cei puțini.

■

Acum câțiva ani, am trăit o bucată bună de timp în preajma unui om mare. Era într-adevăr un om mare; matur, creator, original, glorios. Se vorbea despre el în trei continente. Opera lui ştiințifică era pe deplin acceptată şi premiată pretutindeni. Aproape că nu mai întâmpina acea rezistență sau controversă care caracterizează un om viu.

Şi acest om mare primea zilnic scrisori sau intervenții, din toate părțile lumii, pe care el le citea cu multă plăcere. Un singur lucru îl umilea; se vorbea acolo, întotdeauna, de „timpul răpit", de „bunătatea" la care face apel petiționarul, şi altele. Ori, acest om mare şi celebru, îşi pierdea o bună bucată din zi citind romane polițiste, moțăind pe fotoliu, sau ciorovăindu-se cu nevastă-sa. Am asistat odată la o scenă impresionantă. O americancă, în trecere prin localitate, a vrut să-l vadă şi să-i vorbească. Eram de față. Buna femeie a stat numai vreo zece minute, în care timp a ascultat cu sfințenie tot ce i-a spus maestrul. Se scuza mereu că îi răpeşte timpul prețios. Ea credea – cum credem toți, noi, ceştilalți – că maestrul îşi consumă timpul creând, scriind sau meditând. A plecat cerând mii de scuze. Am condus-o până la uşă. Făcuse o călătorie de patruzeci de zile ca să stea zece minute de vorbă cu maestrul ei spiritual.

Când m-am întors din nou în camera lui, l-am găsit scărpinându-se pe picioare cu o imensă voluptate. Mi-a spus: „Ce oameni interesanți, americanii ăştia!". Apoi şi-a reluat romanul, inevitabilul roman de Edgard Wallace. În acea seară a fost la Cinematograf.

Vă spun toate acestea fără nicio ironie. Omul acesta era şi este într-adevăr mare. Totuşi, nu trebuie să exagerăm; să nu credem că asemenea oameni sunt imateriali, că un geniu nu are nevoie de cele mai mediocre bucurii, de cele mai plate distracții. De aceea m-am adresat întotdeauna oamenilor mari pe care i-am cunoscut cu oarecare obrăznicie. Îmi închipuiam că timpul pe care li-l răpesc eu nu era destinat operei lor geniale, ci, poate, scărpinatului pe picioare…

De ce, totuşi, asemenea oameni mari preferă să se scarpine pe picioare sau să citească pe Edgard Wallace, în loc de a prelungi convorbirile cu noi, cu oameni tineri care venim la ei ca la nişte maeştri? Este un fel de tragedie la mijloc, recunosc. Poate îi oboseşte faptul de a trebui să fie, întotdeauna, *mari*. Poate le e dor de puțină umanitate, de puțină mediocritate confortabilă. Au nevoie, ei, geniile, de căldură şi platitudine – mai mult ca noi, care trăim în căldură şi în platitudine tot timpul.

Totuşi, să recunoaştem, e trist. E destul de trist să stai numai cinci minute de vorbă cu omul pe care îl admiri, cu care te-ai înțelege atât de bine, care ți-ar fi de atâta folos – şi să vezi, în clipa când închizi uşa, un tip oarecare, „un prieten", venind lângă maestru ca să pălăvrăgească stupidități până seara.

■

Tot mai mult mă conving că gelozia nu este chiar un sentiment atât de simplu pe cât ni se pare. Mai întâi, nu cred că gelozia este numai un sentiment. Ea se manifestă adesea în viața pasională, dar se poate recunoaşte şi în alte structuri. De pildă, în destinul cunoaşterii. Mi se pare că există întotdeauna un dualism la rădăcina certitudinilor obținute prin cunoaştere, dualism care nu se rezumă la lupta oarecum clasică între adevăr şi eroare – ci între *două adevăruri*. Noi avem despre cunoaştere în genere idei cu totul înapoiate. Credem că adevărul este universal, continuu, etern etc. Poate că există şi un asemenea adevăr, dar el nu este, în orice caz, adevărul nostru. De cele mai multe ori, noi avem *puncte de vedere*, înțelegeri parțiale a realității. Cunoaşterea noastră este afirmarea unui asemenea punct de vedere. Şi dualismul de care vorbeam nu se manifestă prin lupta între

punctul de vedere just şi *punctul de vedere fals* – pentru că „just” şi „fals” sunt abstracțiuni, pe planul „adevărurilor” cotidiane – ci acest dualism se manifestă prin gelozia unui punct de vedere față de altul.

Îndată ce ajungem la o anumită certitudine, la un adevăr (cum spunem noi, fără să ştim că adevărul înseamnă cu totul altceva decât un punct de vedere) – o certitudine opusă, sau similară, sau mijlocie, ne tentează spiritul, ne tulbură cu gelozia lor nemărturisită, ne risipeşte liniştea.

Este o atitudine superficială să spui că un spirit gelos (în acest sens al cuvântului) este instabil şi necreator, sau chiar de-a dreptul imoral. Cred că se află o adevărată dramă înapoia acestei gelozii organice cunoaşterii. Observați că nu este vorba aici de a trece neapărat la cealaltă *extremă*, de a te contrazice pur şi simplu – ci o tentație de a trece alături, de a te îndoi de fidelitatea adevărului tău, de a te îndoi de „certitudinea” lui, de universalitatea lui.

Lucrurile nu sunt chiar atât de simple pe cât par. Este uşor să spui că momentele acestea premergătoare cunoaşterii sunt momente de eroare, sau că sunt aproximative; că mersul spiritului este întotdeauna de la eroare la adevărul definitiv. Maniera aceasta simplistă de a vedea lucrurile ne face cel mult optimişti, dar ea nu corespunde realității. Realitatea este că noi abuzăm de puncte de vedere şi că, în fond, fiecare punct de vedere este gelozit de altul, apropiat sau depărtat. Certitudinile noastre sunt efemere tocmai pentru că gelozia stă la baza cunoaşterii. Fireşte, vorbesc de cunoaşterea autentică, sinceră, vie – nu de cea pe care oricine o poate găsi de-a gata, în orice carte, la orice catedră.

Este o continuă luptă, nu numai decât între întuneric şi lumină, ci şi între felurite lumini. Şi sunt unele putreziciuni care produc o lumină fosforescentă mai fascinantă decât lumina de zi.

■

Boala şi nebunia geniilor poate să-şi aibă o explicație mult mai simplă; poate că ele nu sunt decât pedeapsa sau răsplata

faptului că aceşti oameni au pătruns cei dintâi într-o zonă nouă de gândire. Trebuie să fii bolnav, dezechilibrat, nebun, ca să poți descoperi geografii spirituale care – în urmă – vor echilibra şi vor însănătoşi pe alții.

Ceea ce mă tulbură (şi mă încântă totodată) în această enigmă a bolii şi dezechilibrului anumitor gânditori – este faptul că gândirea lor ajunge un stenic, un stimulent de viață, o structură organică şi sănătoasă pentru ceilalți. Este ciudat că viața şi bucuria se răzbună şi în „acest caz; asistăm iarăşi la o victorie a vieții. Căci boala şi nebunia geniului stimulează – prin gândirea sau opera lui – însăşi principiul vieții şi sănătății turmei care îl urmează. Am impresia că realitatea aceasta simplă şi miraculoasă, care este viața, ştie să se folosească în lupta ei contra neantului de însăşi victoriile provizorii ale neantului. Un om bolnav, dezechilibrat, nebun – este adus din nou în lagărul vieții şi al sănătății; dar nu direct, ca ins, ci prin influența vitală, organizatoare, stenică, pe care gândirea lui o exercită asupra celorlalți.

■

Se exagerează mult când se spune că teama de suferință ne sileşte să facem sau să răbdăm anumite lucruri de care am fi fericiți să scăpăm. Teama de suferința *noastră* joacă un rol mult mai modest în conştiința modernă. Există una mai decisivă, care dintr-o ciudată pudoare rămâne întotdeauna în umbră: teama de a face pe *alții* să sufere. În privința aceasta suntem mult mai altruişti, adică mai laşi, decât s-ar crede. Răbdăm o serie de compromisuri, vieţuim adevărate orori morale, ne complăcem în cele mai sinistre minciuni, nu pentru că iubim confortul nostru lânced sau pentru că ne este teamă de suferința noastră – ci pentru că avem spaimă de suferința *celorlalți*, implicați în experiența noastră.

Şi aici întâlnim un alt grad de laşitate, de lipsă de virilitate. Este tocmai această teroare pe care o exercită asupra noastră suferința celor pe care îi iubim sau care ne sunt aproape. Evităm să facem anumite lucruri şi să spunem anumite adevăruri nu pentru că s-ar dezlănțui, prin aceasta, evenimente care ne-ar

aduce nouă suferință; ci pentru că ar trebui să asistăm la durerea celorlalți. În sinea noastră, am prefera să suferim noi – numai anumite situații să se sfârşească, anumite întunecimi să se limpezească. Dar nu putem face aceasta, pentru că atunci n-am suferi numai noi, ci mai ales ceilalți.

Laşitatea aceasta este mai grozavă, mai subtilă şi mai „morală" decât laşitatea simplă a unui om căruia îi repugnă şi îi este teamă de propria sa suferință. Un tratat de etică ar trebui să țină neapărat seamă de ea. Şi o apologie a curajului ar trebui să ne învețe că este mult mai uşor să suporți o suferință inutilă decât să o suprimi bărbăteşte, chit că actul acesta de voință ar aduce după sine adevărate agonii în sufletul celorlalți.

Ne rămâne de învățat un lucru foarte greu: de a privi suferința altora cu aceeaşi ochi cu care privim suferința noastră; de a provoca suferința altora, atunci când este necesar, cu acelaşi curaj cu care ştim s-o provocăm pe a noastră.

■

Ceea ce împiedică pe adevărații oameni de acțiune, de fapte şi inițiativă, să se ocupe cu politica – este aceasta: acțiunea politică este întotdeauna stimulată; se face cutare mişcare din cutare cauză, pentru anumite rezultate. În politică, totul se face stimulat din exterior (nu numai decât în sensul brutal al cuvântului; ci „exterior" în sens de viziune mentală proiectată în viitor, de *ideal*, de ceva din afară şi de departe către care tinde omul politic). Oamenii aşa-zişi de acțiune trăiesc şi activează printr-un foarte ciudat sistem de tropisme; tropismul momentului, tropismul succesului, tropismul viitorului, al interesului personal, al moralității civice, etc. Este o acțiune veşnic alimentată din afară. Ei spun că sunt actuali pentru că afectează panica actualității şi acceptă numai acele criterii de judecată pe care experiența istorică le-a verificat de veacuri. Sunt criterii care se fac *acum*, care n-au fost încă verificate, care vor face la rândul lor istoria; dar pe acestea, un om politic, adică un om care nu trăieşte în *prezent* – ci în „ideal" (care poate fi peste un veac sau peste un ceas), – nu le poate înțelege, nici aprecia.

Dacă expresia „primatul spiritualului asupra politicului" poate

avea vreun sens – ea îl cuprinde pe acesta: a gândi şi a acționa nestimulat de factori exteriori (ceea ce nu înseamnă că nu trebuie să intri în legături de înțelegere sau comuniune cu aceşti factori). Se întâmplă, însă, ca majoritatea curentelor „spirituale" din veacul nostru să fie politice în esența lor intimă. Să nu-şi aibă, adică, autonomia lor în sine.

■

Adesea luăm o atitudine contra unei păreri, sau unui adevăr, numai pentru că persoana care o susține ne este antipatică; negăm un adevăr numai pentru că ceasul sufletesc de atunci vrea cu tot dinadinsul să contrazică, să se opună, să nege. Foarte multe din părerile noastre sunt create din asemenea negații pasionale. Împrumutăm mai mult de la alții în acest sens negativ – adică afirmând o părere contrarie părerii susținute de ei – decât împrumutăm în sens pozitiv. Suntem stimulați mai mult de către acei pe care îi negăm decât acei pe care îi imităm. Ceea ce este uluitor în acest proces, este faptul că din asemenea nimicuri pasionale ne creăm „filosofia" noastră, ne organizăm opinii cu care judecăm lumea; transformăm jocurile efemere ale sentimentelor şi orgoliului nostru în judecăți critice – şi ne conducem viața după asemenea judecăți, ne antrenăm gândirea toată pe câteva propoziții prin care ne-am exprimat cândva revolta, sau necazul, sau negația într-o simplă discuție prietenească.

Ceea ce este şi mai deprimant, foarte multe din afirmațiile acestea sentimentale, pasionale, efemere – izvorâte din nevoia de a contrazice – cuprind adevăruri esențiale asupra existenței. Adevărul are mijloace foarte ciudate de a se descoperi oamenilor.

■

Sunt ceasuri de cumplită torpoare, de neverosimilă tristețe, când te descoperi deodată singur, cu nenumărate morți alături, cu alte morți în suflet. Este o singurătate decisivă, şi orice ai face nu izbuteşti s-o alungi; te descoperi bătrân, inutil, ratat, uluit că ți-a trecut atâta viață pe-alături – fără s-o ştii, fără s-o simți –, deprimat de toate victoriile pe care nici n-ai încercat să le câştigi,

obosit de toate ispitele din care nici n-ai încercat să muşti. Numai în asemenea ceasuri înțelegi vacuitatea tuturor mobilelor şi stimulilor care ți-au alimentat bucuria şi durerea de până acum; în astfel de ceasuri înțelegi ce goană inutilă este prietenia, ce act imposibil este iubirea, cât de perfect inutile sunt toate. Ți-este silă de orice, chiar şi de odihnă, de moarte. Ai vrea să poți pieri fără s-o ştii, să te cufunzi în neant fără să faci un singur gest.

Şi, totuşi, după asemenea ceasuri, şi zile, de acetya, redescoperim iarăşi soarele şi sensul tuturor actelor. Ne integrăm în cealaltă conştiință, de toate zilele. Ieşirea aceea din viață, descompunerea aceea din care am fi putut învăța atâtea – despre moarte, despre înviere – nu ne-o mai amintim. Ne-am obişnuit să numim „boală" sau „surmenaj" orice fel de torpoare prin care luăm cunoştință de cele ce ne aşteaptă. Şi ne întoarcem fără grijă de unde am plecat.

Mă minunează întotdeauna secretul acesta mare al vieții: să nu înveți nimic din descompunere, să nu înveți decât foarte târziu, la bătrânețe, când descompunerea este definitivă şi sufletul un mormânt. Mă întrebam odată cum de mai poți face *aceleaşi* lucruri după ce ai citit *La divina commedia*. Mă întreb şi acum prin ce miracol poți lua totul de la început – după ce torpoarea ți-a lăsat o clipă gustul celor ce vor veni.

■

Părerile *perfect contrarii* celor pe care le avem noi, ne interesează, ne bucură şi ne stimulează. Oamenii care le afirmă ne sunt de cele mai multe ori simpatici. Ei sunt la antipozi, sunt în afară de fizica şi economia noastră intimă. Nu ne incomodează, nu ne sileşte să gândim altfel; prea sunt departe de noi. Ne place să ne afişăm cu prietenia lor, ne lăudăm că „îi înțelegem" deşi sunt tocmai opusul nostru. Voim să declarăm prin aceasta lărgimea noastră de spirit, posibilitățile noastre de înțelegere.

Dar cu oamenii care gândesc *aproape* ca noi, cu părerile care se despart numai prin *nuanțe* de ale noastre – se întâmplă altfel. Oamenii aceştia care ne seamănă ne irită profund, ne incomodează, ne sunt antipatici din motive obscure. Ne

obsedează, ne tulbură. Părerile lor ne produc adevărate suferințe. Sunt prea aproape de ale noastre ca să nu suferim că nu sunt, totuşi, *identice* cu ale noastre. În acelaşi timp, ele ne descoperă tot ceea ce este improvizat, arbitrar, abstract, factice, ineficace în părerile noastre. Suntem întotdeauna furioşi pe aceea care, voind sau nevoind, ne demonstrează facilitatea sau insuficiența părerilor noastre despre lume şi viață. Ori, o asemenea demonstrație nu ne convinge când este făcută *din celălalt pol* (după cum nu ne convinge când este *obiectivă*, rece, rațională). O demonstrație convinge numai când este făcută în acelaşi spirit, cu aceleaşi metode, ca şi a noastră. Şi, ciudat, nu ne convinge prin ce *vrea* să demonstreze, să afirme – ci prin ceea ce realizează *aproape* ca şi noi. În fața unei asemenea păreri, demonstrate ca şi părerile noastre, ne dăm seama de insuficienta şi improvizația „teoriilor" noastre. Cea mai eficace critică nu ne-o fac adversarii spirituali, ci prietenii spirituali; căci în operele lor, atât de aproape de ale noastre, sunt perfect oglindite toate metehnele şi autosugestiile spiritualității noastre.

Dar mai e ceva. Ciuda şi jena pe care ne-o produc părerile sau oamenii asemănători nouă, îşi mai are şi o altă explicație, simplă şi psihologică. Urâm să ne vedem multiplicați în ceea ce considerăm „original" şi profund intim. Ne repugnă să ne recunoaştem în contemporani; mai ales că aceştia trădează, parcă, însuşi, secretul personalității noastre, al activității noastre spirituale.

De aceea preferăm pe ceilalți, față de care putem fi *obiectivi*.

■

Sunt unii oameni pentru care fericirea este cea mai cumplită suferință; în asemenea ceasuri ei nu se pot nici măcar plânge, nu se pot destăinui altuia, ci rămân mai închişi decât în cele mai grozave nenorociri. Nu poți consola pe un om care suferă din cauza fericirii. Nu poți pătrunde în suferința lui – pentru că nu o poți fixa nicăieri, nu o poți intui, este o condiție fluidă a sufletului care scapă oricărui act de înțelegere sau de dragoste. Oamenii aceştia care suferă în fericire, întâlnesc pentru întâia oară singurătatea. Majoritatea făpturilor, sunt singure în durere, în

suferință. Dar cei care suferă într-adevăr peste limitele ghicirii omeneşti, sunt acei care întâlnesc singurătatea în fericire. Este aproape o sufocare, o ardere nevăzută – căci atunci nimeni nu-ți bănuieşte suferința, nimeni nu poate schița un gest de mângâiere.

Oamenii aceştia au un instinct al conservării destul de rafinat: în preajma fericirii ei cheamă orice în ajutor; zeflemeaua, satira, pornografia, vulgaritatea, bătaia de joc, cinismul. Evită cu orice preț fericirea; caută în acele ceasuri tovărăşii vesele, vulgare, zgomotoase. Pentru asemenea oameni, un cer înstelat, o noapte clară, o noapte în munți – înseamnă cel mai sălbatic blestem. Este atâta seninătate în jurul lor, atâta profunzime, atâta neant. Ar vrea atunci să audă glume, să trăncănească prostii, să povestească, să audă glasuri şi inteligență în jurul lor. N-ar rezista altminteri măreției, fericirii, „firescului" din preajmă.

De aceea oamenii aceştia iubesc viața citadină, cerurile terne şi văzduhurile îmbâcsite, singurătatea în mijlocul unei odăi – iar nu singurătatea în mijlocul unui codru –, preferă mediocritatea, vulgaritatea, cotidianul; dacă aşteaptă ceva, acel ceva nu e niciodată fericirea, ci un echilibru oarecare, o indiferență, o seninătate placidă, aproape neutră.

■

Durerile mari, experiența aceea atât de variată a neantului care urmează oricărei suferințe, conduce totuşi la o înseninare mai certă şi mai totală decât eventuala seninătate dinainte de durere. Din acest punct de vedere – al stării sufleteşti care *va urma* – durerile sunt cel mai trainic colaborator al echilibrărilor sufleteşti. E o prostie sau un truism să crezi că durerea creează bucuria şi bucuria creează durerea. Lucrurile nu sunt atât de simple. Şi bucuria şi durerea tind către o stare neutră, de calm sufletesc, de neutralitate pasională. Când atingi această indiferență, coborându-te dintr-o stare de bucurie, păstrezi o anumită impresie de tristețe, de melancolie; de aceea ni se pare că bucuriei îi urmează mai întotdeauna durerea. Când experimentezi, însă, starea neutră şi placidă a echilibrului după o durere adâncă – aproape că o socoteşti beatitudine. O mare

liniște sufletească, o foarte ciudată toleranță a tot şi a toate, o dorință sinceră de milă, de caritate; în sfârşit, ceea ce este foarte prețios, o sete de valori trainice, universale, câteodată chiar „prea omeneşti”.

Marea valoare a durerii este acest elan către echilibru, către platitudine, către cumințenie – pe care îl dă sufletului. Durerea purifică omul de multe nebunii frumoase, de multe idealuri impunătoare.

Rareori veți întâlni un om care a suferit mult. Oamenii aceştia niciodată *nu sunt;* ei *au fost* sau *devin*. Nu cred pe acela care îmi spune: „eu sufăr mult” sau „eu am suferit mult”. Lumea este astfel făcută încât pe omul care suferă nu-l vezi, nu-l poți privi; toate instinctele noastre ne apără de contactul direct, viu, cu un om care suferă. Iar cei care au suferit mult nu mai sunt *aceiaşi;* vreau să spun că între omul care a suferit cândva şi cel cu care stai de vorbă – există o prăpastie. Omul acela îşi aminteşte numai că a suferit. Ceea ce este cu totul altceva; şi este, în acelaşi timp, ceva foarte omenesc, foarte frumos chiar.

Oamenii care au suferit se întorc la o umanitate caritabilă, sunt apărători ai valorilor plate, uzate, dar veşnic vii. Un om care nu înnebuneşte suferind (vreau să spun: nu-şi pierde niciuna din axele existenței sale) va fi în cele din urmă un om foarte muncitor, foarte cuminte, foarte aşezat. Ceea ce mă nedumereşte în acest „clasicism” al oamenilor care au suferit cu adevărat, este toleranța lor față de durere. Dar se pare că suntem toleranți față de orice ne putem aminti.

Sunt oameni care depăşesc durerea numai prin moarte. Pentru aceştia, înseninarea, echilibrul, neutralitatea pasională – nu pot fi experimentate decât atunci când nu mai există nicio experiență, adică în moarte. Sunt, deci, oameni care se odihnesc murind. Dar sunt şi alții care îşi anticipează moartea biologică printr-o moarte omenească, supraviețuind ca simplu animal sau ca simplu monstru unei dureri care le-a oprit cândva firul vieții, le-a stăvilit creşterea. Morțile acestea din urmă sunt singurul fapt asupra căruia nu se poate opri judecata omenească. Şi dacă mai pot intui ceea ce înseamnă sacrilegiu, cred că sacrilegiu este orice încercare de a judeca asemenea oameni din jurul nostru,

morți demult din cauza unei singure dureri, şi cărora le-a fost retrasă şi unica salvare decentă: aceea de a înnebuni.

■

Câteodată îți simți gândirea organică, plastică, pliabilă. Simți cum luminează direct obiectele, cum înțelegerea creşte firesc şi viu, ca un organism. Parcă se luminează altfel întreaga lume. Nu mai întâlneşti obstacole, nu mai sunt incoerențe. Gândeşti aproape fără să vrei, şi sentimentul acesta că *înțelegi* îți dă o plenitudine interioară nemaiîntâlnită; este un sentiment stenic, de creştere, de rodire.

Cred că gândirea aceasta plastică ne descoperă adevărata noastră esență: aceea de a fi organisme, celule vii. De aici bucuria obscură pe care o încercăm de câte ori gândim organic. Parcă ne-am întoarce la un izvor pierdut, demult uitat. Este singurul prilej când intuim grandoarea lumii vegetale, a cristalelor, a curenților de aer.

■

Faceți cu grijă deosebirea între bunul simț analfabetic şi bunul simț cultivat. Bunul simț analfabetic (rural sau urban) are înapoia lui istoria, judecata lumii, prezența proverbului. Bun simț cultivat are înapoia lui o clasă socială, o laşitate, o spaimă de ridicol. Ruralul se teme de ridicol pentru că îi opune „omenia" lui Dumnezeu; cultivatul cu bun simț se teme de ridicol pentru că îi opune confortul lui individual, superstițiile clasei lui sociale. Ridicolul, pentru rurali, este nebunie, ne-om, ne-bun. Pentru cultivatul cu bun simt, este pur şi simplu ridicol (adică situație penibilă individuală, jicnire şi suferință personală). De o parte proverbul – de cealaltă parte „spiritul", şarja.

■

Mi se întâmplă, foarte rar, să cunosc adevărate ceasuri de fericire: când nu am *adevăruri;* când nu am timpul nici dispoziția să mă întreb „ce cred" şi „pentru ce cred" ceva sau altceva despre un fapt oarecare. Există atunci o apropiere directă şi o comuniune totală cu acel fapt. Habar nu am de unde vine şi cum

îl integrez în ceea ce m-am obişnuit să numesc conştiinţa mea. El este – şi eu *sunt*. Dar nicio clipă nu ştiu dacă este adevărat, dacă ar trebui să fie aşa sau altfel, dacă n-ar fi mai bine să nu fie deloc, etcetera.

Mă întreb câteodată dacă depărtarea omului de adevăr nu se datorează *problematicii* adevărului; dacă nu cumva anticiparea mentală a „adevărului", exteriorizarea lui (eu sunt în punctul A; „adevărul" este în punctul D; dacă trec prin B şi C, găsesc adevărul!!) – nu fac decât să permanentizeze la infinit o goană în vacuitate.

■

O însemnată parte din activitatea noastră se datorează unei fraze pe care am spus-o involuntar sau pe jumătate distraţi, şi pe care ne silim – din orgoliu sau pasionată curiozitate – s-o explicăm, s-o popularizăm, legând-o de dogme şi principii acceptate.

Mulţi apucă un drum pentru că au vestit că vor merge pe drumul acela. Mulţi se îndrăgostesc de o carte pentru că au lăudat-o, şi de o femeie pentru că li s-a părut că o iubesc. Alţii se încăpăţânează să cerceteze întreaga viaţă un colţ de întuneric – pentru că şi-au certat odată semenii că nu preţuiesc îndeajuns acel colţ.

Totuşi, ceea ce este surprinzător, foarte multe lucruri noi se descopăr prin procesul acesta. S-ar spune că adevărul ascultă de voinţa acelora care îl caută, şi se revelează oriunde ochiul omului vrea să-l găsească.

■

Întotdeauna m-a tulburat faptul acesta; că zorii oricărei schimbări în viaţă, în gândire, în pasiune – se anunţă printr-o senină indiferenţă faţă de carne.

Un calm inuman pentru tot ceea ce priveşte legile trupului, cuprinde pe cel ce păşeşte într-un nou spaţiu spiritual, pe cel ce se schimbă. Şi aceasta se întâmplă chiar când viaţa i se schimbă *prin acceptarea unei victorii a cărnii…*

■

Am asistat zilele trecute la o convorbire între doi prieteni. Unul spunea celuilalt: „de ce nu taci? cum poți vorbi chiar despre moarte, despre acele lucruri pe care nimeni nu trebuie şi nu poate să le destăinuiască? Cum de poți spune totul, fără să-ți mai rămână nimic ascuns?!”

Adesea am întâlnit în jurul meu concepția aceasta primară a tăcerii şi a vorbirii. Sunt oameni care cred că dacă vorbeşti şi scrii, spui tot ce ai pe suflet. Este un fel cu totul rudimentar de a judeca sufletul. Mi-aduc aminte că Sören Kierkegaard spune undeva în jurnalul lui că cel mai sigur mutism este acela de a vorbi mereu. Nu cred că aceasta este întotdeauna adevărat. Jocul acesta al contrariilor nu este de multe ori decât un automatism psihologic, care nu duce nicăieri (să spui că dacă râzi eşti tragic, dacă taci eşti volubil, etc.).

Dar nu e mai puțin adevărat că nici părerea pe care unii oameni şi-o fac despre secretul celuilalt – judecând numai după ceasurile lui de tăcere şi de vorbire – nu este mai justificată. Lucrurile acestea nu au nimic de-a face cu „secretul” sufletului. Sunt oameni care spun trei cuvinte pe ceas, şi îți dau totuşi impresia că au spus tot ce aveau pe suflet. Alții, vorbesc mereu – şi nu ajung niciodată familiari, niciodată nu comunică acele intimități care definesc omul, şi miracolul, şi taina. Sunt prieteni care ți se destăinuie săptămânal, şi totuşi după atâția ani nu-i cunoşti încă. Iar pe alții, care nu-ți vorbesc niciodată, îi cunoşti după întâile săptămâni. Mi se pare că toate lucrurile acestea cu tăcerea, cu vorbirea, secretul, miracolul, sufletul, etc. – nu au nimic de-a face între ele. Dar o anumită psihologie primară şi accesibilă adolescenței ne-a învățat de timpuriu să tragem concluzii oarecum automate. Şi ni se pare că, astfel, cunoaştem oamenii.

■

Demult mi-am propus să analizeze sensul cuvântului românesc „om” şi „omenie”. În limba noastră, cuvântul acesta nu are sensul umanist, nici pe cel creştin. Îi lipseşte o valoare cosmică; îi lipseşte orice nuanță majoră, orgolioasă. Când scrii

Om cu majusculă, aproape că faci retorică. „Omul” limbii române este umil, anonim, şters, resemnat. Se spune: „păcatele omului” (dar nu cele teologale, ci instituționale, disciplinare); „îşi face nevoile ca omul” (o biologie ruşinată de sine, cerându-şi scuze); „mai calcă alături, ca omul!” (un soi de mediocrizare colectivă a păcatului, o încercare de scuză prin solidaritatea cu esențele animale, balcanice, ale omenirii).

Sunt anumite maxime străine asupra omului, care nu îşi au sens în traducere românească. De pildă: „Quand on se trouve homme, on se trouve seul” (H. de Livry), sau „Der Mensch ist eine Sonne, seine Sinne sind seine Planeten” (Novalis). În limba noastră cel mult dacă se pot traduce anumite titluri de cărți: „L’homme qui assasina” sau „The man from San-Francisco”.

Nicolae Iorga a făcut mult caz în jurul acestor două cuvinte: *om* şi *omenie*. Totuşi, noțiunea de „om”, în limba română, capătă un conținut spiritual, etic, numai când este pusă față în față de contrariul ei: *neom*. Numai în asemenea ecuații sensul cuvântului *om* se purifică, ajunge major, cu adevărat etic. Cât timp este întrebuințat *singur*, cuvântul „om” are sensuri peiorative, umile, inferioare. Cred că trăsătura aceasta nu este lipsită de importanță pentru înțelegerea spiritului limbii româneşti şi chiar a portului românesc. O inferioritate în izolare, în autonomie; o solidarizare, atunci cu tot ce este terestru, umil, întunecat, păcătos, O tendință de acoperire prin mediocritatea speciei (a rasei), prin păcatele strămoşilor („ca românul”, „ca tot omul”, etc.).

■

Despre metoda experimentală în filosofie. Dacă în loc de a argumenta – filosofii ar încerca să experimenteze? Din toată istoria spiritului european un singur lucru este sigur: că succesul şi dezvoltarea oricărei ramuri de activitate creatoare este experimentarea, curajul, trecerea pragului. Firește, nu există încă o metodă experimentală în metafizică; dar ea nu există pentru că nu a fost cercetată. Trebuie descoperită, *creată*, promovată, amplificată – aşa cum s-a întâmplat şi cu experimentarea ştiințifică. Dar nu trebuie *împrumutată* de la

ştiință (cum a făcut psihologia, care, pe drumul pe care plecase ar fi ajuns la un punct mort, dacă n-ar fi intervenit şi abateri neştiințifice).

Noțiunea de „experimental” se asociază fără voia noastră de noțiunea de știință pozitivă. Dar ele sunt perfect autonome. Metoda experimentală în filosofie poate să însemne cu totul altceva decât în ştiință. Trebuie, însă, curajul de a crea, revolta împotriva argumentării, a conformității; exemplul lui Kierkegaard, al lui Dostoievski, Heidegger.

Ceea ce sterilizează filosofia este tocmai spaima de creație, conformismul, scolastica. Ne conformăm cu sau fără voia noastră unor mari modele, uitând însă că ceea ce alcătuieşte „mărimea” acestor modele este curajul lor în creație, libertatea lor, neconformismul lor. Am putea folosi un model imitând gestul lui de creație, invitația la libertate şi autonomie pe care opera lui ne-o adresează neîncetat, pe deasupra secolelor. Totuşi, noi imităm sistemul lui, cadrele creației, formele moarte – în loc să imităm gestul viu care le-a creat.

Când gândim ceva, ne e teamă să nu contrazicem un mare model. Iar dacă *voim* să-l contrazicem, scriem o carte despre el şi contra lui. Facem un fel de operă de punere la punct, de ajustare, de comentariu – când am putea face una de creație liberă, autonomă.

Fiecăruia dintre noi ne e teamă să nu contrazicem pe Kant sau pe Husserl. Ne e teamă să nu ne compromitem în ochii elitei, ignorând sau contrazicând litera de evanghelie care slujeşte astăzi drept supremă verificare a inteligenții filosofice. Şi atunci ne mulțumim să fim „originali” în umbra acestor mari idoli, să creăm ajustându-i şi interpretându-i – ca în epoca cea mai sterilă a scolasticismului. Deşi puteam fi pur şi simplu noi înşine, nici originali nici ne-originali, ci noi înşine. Aceasta nu înseamnă că trebuie să neglijăm adevărul, ci să-l experimentăm pe seama noastră. Nu trebuie să cădem în cealaltă extremă, a negației; nu suntem mai originali „negând” pe Kant sau Husserl de cum suntem adorându-i. Experimentarea şi creația nu au nimic de-a face – în actele lor decisive – nici cu Kant nici cu Husserl. Ei pot sluji drept obiecte gândirii, ca oricare altă realitate, şi atâta tot.

Să nu ne sperie, iarăşi, întrebarea: „ce va fi atunci?”. Puțin îmi pasă ce va fi când fiecare va gândi pe cont propriu şi fiecare va crea experimentând. Va fi, în orice caz, o viață nouă; şi voi şti să mă adaptez ei tot atât de bine ca şi în aceasta pe care o vieţuim acum cu toții. Dar mă gândesc că, din zecile de mii de experimentatori în ştiințele pozitive, numai câteva sute au *creat* ceva. Cu singura deosebire că în ştiințele pozitive creația este transmisibilă, pe când în filosofie – atunci când se va descoperi o metodă experimentală – ea nu va mai fi. Este acum, dar atunci nu va mai fi; pentru că o metodă experimentală în filosofie nu poate să însemne altceva decât experiență pe toate planurile vieții. Şi viața este atât de bogată în fiecare dintre noi încât nicio creație nu o va putea epuiza. Şi nimeni nu va fi nevoit, atunci, să imite pe altul. Creația ar putea fi tot atât de organică cum este şi trăirea.

■

Paradoxul oricărei filosofii – activitate prin excelență universală şi impersonală – este că se poate reduce întotdeauna la o *experiență* precisă, concretă, personală. Iar dacă o filosofie nu are şi această preimplicare concretă şi personală înapoia ei – nu face doi bani. Este, atunci, numai un frumos sistem, adică o încercare realizată după toate regulile filosofice, şcolăreşte sau profesoral. Dar nu e *filosofie*, adică unitate vie, organism spiritual.

Paradoxul de care vorbeam e următorul: filosofiile, deşi au la baza lor experiențe, întâmplări, evenimente – deci realități din afara axelor spiritului – sunt totuşi creații perfect spirituale, de valoare universală. S-a crezut până mai acum vreo sută de ani că activitatea filosofică trebuie păstrată dincolo de întâmplări, de „experiențe”. De ce? Pentru că, după concepția întregii filosofii stoice şi creştine – concepție care se transmite prin Pascal şi filosofiei sec. XIX – „experiențele” sunt produsul pasiunilor. Orice se „întâmplă”, orice se „realizează”, aparține unui ordin pasional, deci despărțit esențial de spirit, participând la eroare.

Caracterizarea filosofiilor „personale” din a doua jumătate a sec. al XIX-lea este tocmai această depăşire a disociației precise

şi definitive care se făcea între „pasiune” (întâmplare, experiență, eterogeneitate) şi „spirit” (stare, dialectică, omogenitate). Depăşirea a fost făcută posibilă printr-o revoluție a sensului „experienței” şi „întâmplării”: scoaterea lor din cadrele *pasiunii*, valoarea *spirituală* (deci universală şi eternă) pe care, a luat-o experiența şi întâmplarea. Într-adevăr, de acum înainte „întâmplarea” (experiența) capătă valori tot mai accentuat spirituale. Experiențele, care caracterizează atât de mult „personalitatea”, încep să caracterizeze şi o filosofie, pentru că ele nu mai sunt obligatoriu pasionale şi obscure – ci pot participa la un ordin de realități spirituale, aşadar universale. Lumea începe să vadă tot mai limpede că şi întâmplările pot fi obiecte spirituale, adică obiecte de cunoaştere pură. Cu alte cuvinte, că şi întâmplările sunt eterne.

Aşa se explică atunci afirmația unui gânditor român (profesorul Nae Ionescu) că orice filosofie trebuie să înceapă de la o experiență aproape fizică; de pildă, cineva care te calcă pe picioare. Căci, logic vorbind călcatul pe picioare n-ar fi posibil într-o lume perfect echilibrată şi perfect orientată. Iar dacă el există, asta înseamnă că există eroarea. Deci, iată problema logicii.

Dar, cele scrise mai sus au implicații şi mai responsabile. Pentru că de conceptul de eternitate care se acordă întâmplării şi experienței – depinde tot destinul viitoarei metafizici europene. Degajarea experienței de timp, valoarea ei de stare pură – cu alte cuvinte eternitatea oricărui fapt personal, real, le vom vedea abordate de metafizica europeană.

■

Pentru o revizuire globală a vocabularului. S-au creat tipare, scheme mentale, care ne împiedică să gândim eficace. De pildă: politic, politică, spiritual, acțiune, instrument, gândire, contemplație, aventură, etc. Toate acestea sunt cuvinte care nu spun nimic, dar cărora le corespund scheme mentale dezastruoase. Când auzim sau citim un asemenea cuvânt sau unul asemănător se creează automat o schemă mentală, complet falsă.

De pildă, când cetim cuvântul „politic” – schema mentală evocată automat ne prezintă următoarele noțiuni organic legate între ele: acțiune reală, precizie în mişcări, eficacitate, interese mari (sau meschine; căci există şi o schemă mentală paralelă, peiorativă), luptă, tactică, etc. Iar când întâlnim cuvântul „spiritual”, o schemă mentală creată de atâtea lecturi şi atâtea conversații confuze ne prezintă noțiunile: abstracție, renunțare la realități, singurătate, izolare, lipsă de viață, incapacitate de acțiune, lipsă de interes imediat, etc.

Toate acestea nu sunt numai false, dar sunt şi ineficiente, adică nu ne ajută deloc să gândim. Nu facem decât să uzăm de schemele mentale pe care ni le-am asimilat până la o vârstă oarecare.

Gândirea trebuie să fie nu numai reală, dar şi eficientă – adică nu trebuie numai să ne conducă la lucruri, dar să ne şi învețe să mergem mai uşor şi mai sigur la lucruri. Din cauza unui vocabular uzat, confuz, improvizat – nimeni nu mai poate gândi eficient. E nevoie să se anuleze toți aceşti termeni care nu mai spun nimic, sau spun fals. Gândiți direct, şi veți constata că încercarea schemelor mentale de a goni spiritualitatea din acțiune şi viață, din realitate – este absurdă. Ni se spun astăzi o sumă de enormități asupra „primatului politicului”, asupra „luptelor de clasă”, asupra „vieții revoluționare” – care nu sunt altceva decât automatisme puse în lucru de către schemele mentale.

■

Încă un semn al transparenței şi debilității epocii pe care o depăşim acum: absența noțiunii de păcat, de greşeală general omenească. Se pune accentul pe eroare (individuală), pe greşeală întâmplătoare, de natură tehnică, pe incapacitate (personală) – dar *păcatul* general nu-l mai luăm în seamă când judecăm faptele unui om sau orientarea unei națiuni.

În piesele noastre mentale păcatul e demult evacuat. De aici senzația de apă chioară pe care ți-o lasă orice demonstrație modernă asupra omului. Ai impresia că asculți ceva fără rădăcini adânci în realitate, în omenesc. De câte ori citeşti ceva „general”

asupra omului – scris de un modern – ai senzația penibilă că îți pierzi timpul.

■

Observați cât de mult seamănă epoca pe care o depăşim acum – cu sincretismul filosofic şi alexandrinismul clasic. Oameni care nu cred şi totuşi acceptă credința. Admit posibilitatea experienței religioase, a cunoaşterii mistice. Foarte mulți oameni care gândesc şi vorbesc despre credință. Un interes relativ în „toate". Încercări de sinteză prin mozaic, nu prin lăsarea la o parte; unitate prin aglomerare, nu prin intoleranță. (De altfel, intoleranța politică pe care o constatăm în unele țări sunt semnele probabile ale lumii care va veni. O lume care va fi la început barbară. Compară cu intoleranța creştină la sfârşitul imperiului roman). În sfârşit, fenomenologia – adică metoda de a explica nevăzutul ca pe văzut.

■

Omul de gust, de bun gust, este mai întotdeauna incult. Sau, în orice caz, foarte puțin informat în orice depăşeşte sfera în care şi-a pregătit el „bunul gust" (literaturile clasice, literatura franceză, arta clasică, arta modernă). Informația, curiozitatea – strică gustul. Îl lărgeşte necontenit, îl face sincretist, îl face relativist – sfârşind prin a-l anihila. Cui îi plac prea multe lucruri, nu-i plac numai lucrurile bune. Cine înțelege prea bine natura umană – înțelege greşit arta şi „frumosul". Începe să piardă intoleranța, singurul criteriu fix al bunului gust.

Un om de bun gust nu iubeşte barocul. Un om informat îl adoră (d.p. Eugenio d'Ors). Unui om de gust nu poate să-i placă arhitectonica indiană, brutală, monstruoasă, fără perspectivă, fără sens. Şi, de fapt, toți oamenii de gust care au scris asupra arhitectonicii indiene au mărturisit răspicat că e oribilă. Au trebuit să vină alți oameni, formați nu la şcoala bunului gust, ci formați în etnografie, în antropologie – ca să ne explice arta indiană, şi să ne facă s-o iubim.

Ce e trist în afacerea aceasta este că dacă renunți la intoleranță, eşti nevoit să renunți şi la gust. Criteriul frumosului

nu admite sincretism. Iar informația, cultura, conduce la o totală toleranță față de tot ce a produs efortul uman. Un desen primitiv, o oală sumeriană, o scoică melaneziană, un plug, o casă, o scoarță, un cântec – toate se explică prin informație, şi toate se înțeleg. Iar înțelegându-le, nu se poate să nu le iubeşti. Iar dacă iubeşti *totul*, se mai poate numi că eşti un om de gust?

Omul de gust trebuie să aleagă, să compare tot ce-i aduce nou experiența cu canoanele sale bine clădite (clădite pe o anumită cultură), să respingă tot ce nu este justificat de aceste canoane. Anatole France, când a respins pe Dostoievski, în numele bunului gust a făcut-o. Şi avea perfectă dreptate. Acum, Dostoievski este acceptat de bunul gust. Dar câți alții nu sunt acceptați! Eugenio d'Ors a luptat ca să introducă barocul în sfera bunului gust, fără să izbutească. Dar arta eschimoşilor, dar cea mongolă, dar cea melaneziană? Modernismul a revendicat pentru sine o sumă din aceste experiențe artistice „primitive". Dar nu ştim câtă seriozitate se punea în aceste revendicări, şi nu ştim mai ales, succesul lor. Şi încă, numărul experiențelor „primitive" era extrem de redus.

Lucrurile sunt lesne de înțeles. Bunul gust este clădit din trecut, pe un anumit trecut. Iar cultura este clădită pe experiența tuturor trecuturilor, şi mai ales pe prezent; pe ceea ce se descoperă, se învață şi se iubeşte *acum*. Cel care vrea să afle întreaga solidaritate a speței umane în efortul ei către cunoaştere şi iubire – trebuie să renunțe la bunul gust. Iar cel care voieşte să rămână un bun critic de artă (de orice artă), cel care voieşte să-şi mențină şi să-şi perfecționeze bunul gust – trebuie să-şi apere cu orice preț ignoranța. Căci numai ignoranța (relativă; adică limitată la anumite sfere) ştie să afirme cu hotărâre ierarhia valorilor.

■

Anul 1933 a cunoscut cele mai multe încercări literare, eseistice şi filosofice asupra morții. Tinerii scriitori şi gânditori români au luat atitudine şi față de această problemă esențială.

Am crezut întotdeauna că cei care nu se întreabă asupra morții nu-şi pot trăi complet şi competent viața. Dar, mi se pare

că există aici o mare neînțelegere, care zădărniceşte şi cele mai superbe eforturi de a cuprinde realitatea morții. Căci toți cei care au scris despre moarte, au pornit de la reflecții filosofice sau de la experiențe personale. Ori, moartea – ca şi viața – îşi refuză sensul ei ultim celui care este singur, celui care o priveşte ca un ins. Experiența morții, dintr-un punct de vedere personal, nu revelează decât caracterele ei superficiale: transitorietatea, evanescența, pierderea.

Iar dintr-un punct de vedere filosofic, raționabil, abstract, teoretic, – moartea se relevă fie drept un fenomen natural (şi ca atare nemaiinteresând conştiința intimă) fie drept un mister, un paradox. În ambele cazuri, nu se ajunge la *realitatea* morții, ci numai la *constatarea* ei. Fiecare constată că există moarte, şi constatarea aceasta îi conduce la o serie de lamentări, de premoniții, de aforisme. Lucruri frumoase, fără îndoială, dar care nu au nimic de-a face cu realitatea morții.

Acum câțiva ani, când moartea nu ajunsese încă o modă şi nu se punea ca problemă primă, am început a publica o serie de articole tehnice asupra învățăturii morții, a pedagogiei şi artei de a muri bine. Lucrurile acestea nu erau inventate de mine. Le-am adunat din documente certe – şi asiatice, şi europene – şi am încercat să obțin o priză mai directă şi mai concretă asupra acestei taine decât aş fi putut obține prin experiența mea proprie şi reflecții teoretice.

Moartea este un lucru care se învață. La început nu înțelegi nimic, după cum nimic nu înțelegi nici din viață. Îşi are o gramatică a ei, un dicționar al ei. Şi după cum nimeni nu poate învăța o limbă complet deosebită ascultând pe cei care o vorbesc şi încercând să ghicească ce spun – ci deschid gramatica şi dicționarul, şi încep a învăța, lecție după lecție – tot aşa nu veți afla ce este moartea atât timp cât vă veți mulțumi să vă dați cu părerea cam ce poate fi ea. (Înțeleg perfect că ceea ce vreau eu să compar – moartea cu o limbă străină – sunt incomparabile. Este numai un fel de a sugera, şi nimic mai mult).

Documentele acestea există. Ele sunt folclorul şi „cărțile morților" (egipteană, tibetană, celtică, iudaică). Moartea nu poate fi înțeleasă de om, ci numai *de oameni*. În om, în ins, intuiția

fantastică, intuiția care poate cuprinde global şi esențial realitatea – este fărâmițată, este mai ales alterată. Prezența fantastică într-un ins este nevroză; prezența fantastică într-o colectivitate este folclor. Fantasticul, iraționalul (teluric sau ceresc) este asemenea unei limfe care străbate prin tot organismul vieții asociate; îndată ce se izolează, se individuiază, limfa aceasta se descompune, putrezeşte.

Povestirile fantastice, chiar scrise de un geniu ca Edgar Poe, îți repugnă prin exalațiile lor neurotice, bolnave, inumane, demoniace. Fantasticul folcloric, dimpotrivă, te pune în contact direct cu o realitate irațională dar concretă; cu o experiență asociată în care s-a concentrat intuiția globală a vieții şi a morții.

Înveți despre moarte numai de la aceia care au cunoscut-o, care au cultivat-o, care s-au întreținut cu ea în lungile secole de aşteptare, în nopțile apocaliptice. Înveți despre moarte numai de la oamenii care au cunoscut-o fără să moară. Cât de paradoxal pare lucrul acesta, el este totuşi adevărat, simplu şi adevărat. Într-o intuiție reală, folclorică, întâlneşti realitatea morții, cunoşti vămile ei, înțelegi întunecatul ei destin. Un om care moare într-o legendă prețuieşte mai mult (din acest punct de vedere, al *cunoaşterii)* decât toți eroii care mor în toate romanele moderne.

Un om moare, într-un roman, *individual*, moare pe cont propriu; ne dă o emoție estetică, şi atâta tot. Un om, care moare într-o legendă, exprimă întreaga problemă, *reală*, (nu *artistică)* a morții. Povestirea morții lui este astfel redată (cu mijloace magice, ritmul, sonoritatea, fantasticul) încât ni se comunică o emoție reală, obiectivă – nu una estetică. Moartea, în folclor, este o cunoaştere tot atât de concretă ca şi în religie. Pentru că e într-un contact direct şi viu cu însăşi esența existenței omeneşti, contact magic, fantastic, pe care numai viața asociată îl poate menține, pe care orice individualizare îl anulează.

Reprezentarea morții în folclor este cel mai bun instrument de cunoaştere pentru cercetarea acestei realități de care vorbeşte toată lumea astăzi. Citiți bine izvoarele, şi veți înțelege că fiecare om îşi întâlneşte moartea în care a crezut, moartea pe care şi-a reprezentat-o.

■

Ce deosebeşte o bucată literară de alta din aceeaşi țară, din aceeaşi epocă? Ce aseamănă o bucată literară folclorică din Balcani de alta din Australia? Şi o legendă folclorică asiatică, veche de două mii de ani, de una creată acum în Pirinei sau Vosgi? Doi scriitori, din aceeaşi țară, de aceeaşi vârstă, de aceeaşi meserie – vor produce două opere literare fundamental deosebite. Acelaşi lucru cu ceilalți artişti, pictori, sculptori, iconari. Comparați şi operele folclorice; din orice timp ar fi ele, din oricâte continente ar fi culese – au un aer de familie pe care oricine îl observă.

Asemănarea aceasta se datorează *prezenței fantastice* păstrată de orice producție folclorică. Viața asociată care creează folclorul – deşi realizarea este obținută întotdeauna de un individ, care ştie să concentreze emoția aceasta colectivă – imprimă o anumită magie formelor verbale, ritmurilor, schemelor dinamice. Creația folclorică este un proces nedisociat de subconştientul uman (nu individual) din toate timpurile. Este un contact direct cu fantasticul. O creație „cultă" se rupe din această tulbure magie; ea exprimă o viziune personală a lumii, o emoție obținută pe cont propriu, nu participând la emoția unei întregi colectivități.

Este ceva concret şi pozitiv în această asemănare fundamentală dintre toate producțiile folclorice. Nu trebuie să vorbim de „mentalitate primitivă", de „superstiții", etc.

Acestea n-au ce căuta aici. Ele sunt mediul nutritiv în care şi-a înfipt adânc rădăcinile instrumentul de cunoaştere mitică, simbolică, fantastică. Este o cunoaştere concretă în folclor, ceea ce nu se găseşte în opera oricărui mare literat sau artist. Trebuie să fii un Dante, un Shakespeare, un Goethe, un Dostoievski, ca opera să ajungă un instrument de cunoaştere. Pe câtă vreme, orice producție folclorică poate fi un instrument de cunoaştere; pentru că participă la această prezență fantastică, prin care se ajunge la rădăcinile lucrurilor, se intuieşte substanța realității, se exprimă limitele vieții şi nemărginirea morții.

■

Pentru mine, cel care suferă mai mult în „Luminile Oraşului” nu este Charlie Chaplin. S-a vorbit atât de elogios despre tragismul acestui film încât nu mai încerc să-l comentez aici. Dar mi se pare că s-a exagerat „suferința” lui Charlot. Un om care suferă continuu, care se mişcă pe o linie tragică întreruptă pe alocuri de comic şi grotesc, dar niciodată de *uitare*, de inconştiență – ajunge să-şi atenueze suferința, aproape s-o neutralizeze.

Cu totul altfel stau lucrurile în ceea ce priveşte pe celălalt personaj principal al „Luminilor Oraşului”, pe bogătaşul care trăieşte două vieți paralele, are două conştiințe ce niciodată nu se întretaie. Tragicul acestui om mi se pare dincolo de orice limită. Omul acesta se deşteaptă la o viață nouă (când se îmbată) uitând cu desăvârşire cealaltă viață de toate zilele (când e sobru). Dacă Chaplin are geniu, apoi fără îndoială că geniul său este definitiv realizat în acest film care simbolizează cu rară discreție, dar precis, eternul dualism al sufletului omenesc, eterna viață dublă pe care o trăim fiecare dintre noi. Căci, tragicul constă tocmai în faptul de a nu mai putea trăi o anumită viață, în nevoia obscură de a o uita, de a scăpa de ea – şi în revenirea continuă la viața dintâi. Uităm o viață, un fel de a trăi şi de a înțelege lumea, pentru ca s-o reîntâlnim a doua zi. Ne zbatem întotdeauna între două lumi, trăim două vieți, complet separate între ele, ne deşteptăm pe rând în fiecare dintre aceste trăiri – şi ne deşteptăm într-una uitând-o pe cealaltă, dar niciodată uitând-o definitiv.

Neputința aceasta de a uita definitiv, de a încheia sau lichida definitiv o trăire în dauna celeilalte, alimentează un tragism dintre cele mai autentice. Închipuiți-vă pe bogătaşul din „Luminile Oraşului”; viața lui dublă, aşa cum e viața fiecărui om, îl întrerupe necontenit dintr-o înlănțuire de experiențe ca să-l zvârle în altă înlănțuire, unde regăseşte memoria, judecățile de valoare, maniile temperamentale, într-un cuvânt tot ce constituie o viață completă. Între cele două vieți nu există continuitate; le desparte un soi de „salt calitativ” extrem, căci fiecare alimentează altă personalitate, şi aceste două personalități nu se întâlnesc niciodată.

Tragicul nu constă în acest dualism, ci în revenirea lui ritmică, în destinul omului de a nu putea încheia definitiv una din cele două personalități. Prelungirea dualismului produce tragicul, prelungirea lui până ce se identifică cu destinul.

■

Sunt oameni care, citind, asimilează atât de personal materia cărții încât nu o mai memorează, nu reţin nici amănunte, nici scheme generale. Îşi amintesc de carte ca de o melodie, păstrează numai starea sufletească provocată sau precipitată de lectură. Alți oameni, citesc şi reţin; nu e vorba de memorie – ci de bucuria pe care o au descoperind în materia cărților obiecte pe care le pot iubi, în jurul cărora pot reflecta, cu care pot face *cultură*, sau artă, etc.

Cunosc lectori prodigioşi care nu pot vorbi decât foarte vag, foarte general, despre cărțile citite. Şi sunt alți cititori, care cunosc puțin o carte, şi care totuşi pot spune admirabile lucruri în jurul lecturilor, pot vorbi foarte frumos, memorează şi comentează cu o adresă uluitoare.

Speciile acestea de cititori nu trebuiesc confundate. Noi apreciem, e drept, pe aceia care au memoria vie a cărților, care ne pot vorbi despre autorii favoriți, pot cita copios pasaje şi întreprinde oricând exegeze Dar nu e mai puțin adevărat că cei mai prețioşi cititori sunt aceia care *uită* cărțile, care asimilează atât de personal gândurile sau emoțiile autorilor încât nici nu-şi mai amintesc de unde le-au luat; cititorii care izbutesc să transforme funcția aceasta dificilă a lecturii într-o funcțiune organică, naturală, imitând gestul naturii (care nu păstrează niciodată contururile obiectelor asimilate, memoria lor, ci transformă necontenit substanța). Autorii preferă să aibă câți mai mulți cititori din prima clasă. În ceea ce mă priveşte (aducându-mi aminte şi de cele ce scria André Gide vorbind despre Gourmont) aş dori să nu am decât cititori care să mă *uite* îndată ce m-au citit; osmoza dintre substanța scrisului meu şi sensibilitatea lor să fie perfectă.

■

Marea dificultate a unui roman modern este următoarea: eşti nevoit să insufli personajelor o viaţă interioară inautentică, formată din sentimente demodate şi truisme, pentru că majoritatea oamenilor moderni nu cunosc alt mecanism psihologic, nu au alte experienţe interioare. Şi atunci romanul pare învechit, viețile de-acolo par cunoscute, prea cunoscute. Într-adevăr, romancierul modern se găseşte într-o curioasă dilemă; sau acordă personajelor o adevărată viaţă interioară, aşa cum a făcut-o posibilă experienţele veacului acesta, şi în acest caz romanul nu e real, nu e adevărat, şi deci nu e autentic; sau lasă personajele aşa cum sunt, şi atunci ele îşi descoperă o viaţă interioară automatizată, alimentată de aceleaşi vechi scheme şi aceleaşi sentimentalisme – şi deci romanul nu mai e modern, personajele nu mai sunt autentice. Dar într-un roman adevărat autenticitatea este egală cu inautenticitatea personajelor. Pentru că aşa sunt, de fapt, oamenii: inautentici, automatizaţi. Şi dacă vrei să-i redai aşa cum sunt, apoi trebuie să le păstrezi tocmai specificul lor: *inautenticitatea*. În acest caz, însă, romanul nu va prezenta niciun interes, căci oamenii vor gândi, vor simţi şi vor vorbi acolo ca în orice roman de o sută de ani încoace…

Adevărul este că progresul realizat de cultura modernă nu a fost încă asimilat de oameni. Ceea ce ne-a învăţat psihologia, arta, ştiinţa modernă – n-a trecut dincolo de sfera pur intelectuală a conştiinţei noastre. Un om modern poate vorbi foarte frumos despre relativitate, despre expresionism şi despre noua biologie – dar viaţa lui interioară a rămas tot atât de automatizată, reacţiile lui sunt tot atât de primare. Dacă am putea prinde pe o placă de gramofon reveriile lui, gândurile lui, sentimentele lui, ne-ar înspăimânta gradul de inferioritate. Am întâlni cele mai penibile truisme, cel mai plat sentimentalism, cea mai detestabilă incoerenţă. Şi totuşi omul acesta cunoaşte o sumă de lucruri pe care nu le cunoştea un om de la 1880, judecă şi apreciază arta modernă, gândeşte pe urmele unei filosofii moderne…

E fatal, deci, ca într-un roman care vrea să surprindă cursul ascuns al vieţii interioare a fiecărui personaj – oamenii aceştia să pară *învechiţi*, tipuri cunoscute, neutri. Totuşi, aşa sunt ei, şi

aceasta înseamnă autenticitate în roman. Altminteri, vei scrie o carte în care viața interioară se armonizează cu viața exterioară a personajelor – dar aceasta ori e o excepție, ori e un neadevăr.

Important însă e faptul: cum să faci să înțeleagă pe cititor că ceea ce i se pare lui banal şi inautentic în roman este singura autenticitate valabilă?

■

Aş vrea să citesc un roman în care oamenii să nu aibă păreri. Cred că aceasta ar fi cea mai mare autenticitate îngăduită creației literare: personaje care nu au păreri personale – ci le împrumută, le argumentează, le critică, după împrejurări. Observați bine un om modern; la el împrejurările contează. Într-o anumită zi, la un anumit ceas, într-o anumită întâmplare, susține un lucru, crede în el, îl aprobă şi îl promovează. În alte împrejurări crede şi susține – dacă nu contrariul, cel puțin un lucru deosebit, *alături* de cel susținut altădată.

Oamenii moderni nu au opinii; împrumută felurite opinii sau credințe, după împrejurări. Am urmărit îndeaproape câțiva contemporani de ai mei; am verificat această continuă adaptare împrejurărilor. Nu adevărurile, nici părerile, erau cele care contau într-o discuție; ci tensiunea sufletească, împrejurarea „istorică" (dacă mi se iartă această expresie). Oamenii vorbesc de cele mai multe ori nu pentru a-şi exprima anumite păreri, sau pentru a colabora la lămurirea unui adevăr – ci vorbesc ca să exprime *împrejurarea*, „evenimentul" sufletesc de atunci, liniile lor de forță de atunci.

Se spune: oamenii se schimbă. E o exagerare. Nu se schimbă – pentru că *nu sunt* niciodată. Din zecile de împrejurări prin care trec – şi în care vorbesc, în jurul cărora gândesc – sunt câteva care se repetă, sau sunt mai viguroase, mai accentuate. Evident, din împrejurările acestea care se repetă, oamenii alcătuiesc un fel de schelet teoretic, un „sistem" embrionar. Pe care îl părăsesc lesne, evident; şi atunci se spune că şi-au schimbat ideile, că „se schimbă"…

Ceea ce mă miră, este faptul că n-am întâlnit, încă, în literatură această autenticitate umană. N-am citit, încă, un

roman în care un personaj să afirme într-o zi un lucru, şi a doua zi alt lucru; aşa cum se întâmplă în viaţă. În romane, oamenii sunt grozav de consecvenţi în ceea ce priveşte *părerile* lor. Proust şi cei care au venit după el au ilustrat admirabil inconsistenţa, pluralitatea, ambiguitatea tuturor sentimentelor, orgoliilor şi reveriilor umane; dar niciunul, după câte ştiu, n-a realizat această mare autenticitate, scriind un roman în care să se vadă oamenii aşa cum sunt şi din punctul de vedere „raţional", argumentativ; oameni, adică, fără opinii, ci numai cu reacţii personale faţă de împrejurări.

■

Pentru anumiţi oameni încrezători în progresul continuu al ştiinţei şi al civilizaţiei, aş recomanda lectura monografiei lui Lucien Thorndike: *„A history of magic and experimental science"*. Veţi vedea ce tragică e inconştienţa cu care oamenii repetă „adevărurile" timpului lor. E uimitor cât de rezistente sunt „adevărurile". Deprimant nu e faptul că acei oameni inteligenţi ai antichităţii şi evului mediu au făcut erori grosolane – ci faptul că sute de asemenea oameni inteligenţi le-au repetat şi le-au acumulat în decursul secolelor. E deprimant spectacolul omenirii care se încăpăţânează într-un „adevăr", împotriva tuturor evidenţelor. Pe mine nu mă nelinişteşte faptul că Biserica Romană a prelungit câteva din erorile antichităţii (alături de atâtea alte adevăruri fertile) – ci faptul că Biserica este atacată pentru acest lucru. Lumea se încăpăţânează să socotească Biserica o molimă, o pacoste – pentru că au apucat în tinereţea lor „adevărul" ştiinţific, care le spunea asemenea inepţii despre Biserică şi despre religie.

Adevărurile sunt tot atât de primejdioase ca şi erorile. Când te cramponezi de un „adevăr" (pe care l-ai împrumutat în tinereţe, înainte de osificarea spirituală) nu mai poţi vedea nimic altceva din toată realitatea care te înconjoară. Nu mai poţi creşte, şi eşti condamnat să „înţelegi" toată viaţa acel sector de realitate pe care ţi l-ai ales în ceasul când te-ai solidificat.

Dacă omul ar şti să renunţe la adevăruri cu aceeaşi libertate cu care renunţă la eroare, poate că s-ar putea vorbi de evoluţie

şi de progres. Dar noi vedem oameni în care adevărurile rezistă cumplit, mult timp după ce le-a trecut timpul. De pildă, evoluționismul. De la o ipoteză mai mult sau mai puțin justificată în biologie, a ajuns temelia tuturor ştiințelor, superstiția tuturor înțelegerilor. Sunt oameni care nu mai pot înțelege nimic, tocmai pentru că nu mai sunt liberi să admită şi altă ipoteză, să încerce şi altă metodă, să adopte şi alt punct de vedere.

Nici nu bănuiți ce încet progresează omenirea din cauza adevărurilor.

■

Compară succesul hegelianismului în prima jumătate a secolului trecut cu succesul freudismului în prima jumătate a secolului nostru. Amândouă, chei prin care se explică realitatea şi experiența, în mod absolut. Totul se explică, dar cum? Prin identitatea dintre interior şi exterior; la hegelianism acestea sunt concepte metafizice, la freudism „concepte" psihologice. Vulgarizarea şi automatizarea explicațiilor; toți pot înțelege totul; explicația în serie. Nu mai există individualul, neprevăzutul, gratuitul, saltul liber, aristocraticul. Totul se explică prin identitatea interior-exterior. Totul îşi are un rost, o explicație, o necesitate. Arta de a suprima dificultățile.

Vezi acum şi deosebirea dintre hegelianism şi freudism; cel dintâi abstract, cel de al doilea semi-abstract, diletant, demagogic, libertin. La cel dintâi, Absolutul cu majusculă; la cel din urmă degradarea absolutului, laicizarea lui. În această sută de ani care îi despart, a intervenit ceva: democrația, cultura în serie, pentru toți şi pentru oricine. Hegelianismul îți cerea să fii filosof ca să poți înțelege totul, dar absolut totul; freudismul îți cere numai să fii semidoct.

■

Dacă putem învăța ceva din istorie şi din istoria civilizațiilor, atunci fără îndoială că acel lucru este următorul: nimic nu se distruge prin critică, nimic nu-şi justifică existența sau rostul prin rațiune; nici negarea unei valori, nici afirmarea ei nu depinde de inteligența sau de voința noastră; o valoare este

suprimată numai prin crearea altei valori, un sens este anulat prin crearea altui sens, o concepție a lumii rămâne în picioare – oricât ar fi ea de absurdă, de înapoiată, de şubredă – până ce e înlocuită de altă concepție despre lume. Dacă putem înțelege ceva din acest exasperant mister al vieții şi al istoriei, trebuie să recunoaştem că nimic nu contează în afară de gestul inițial al vieții, *creația*. Perfecțiunea este o absurditate, de care viața nu ține niciodată seama. Un lucru perfect este o abstracțiune, un ideal, o himeră. În locul perfecțiunii, viața ne oferă organicitatea, trăirea articulată, stilul.

Orice am face noi, oricât ne-am zbate cu infinitele resurse ale inteligenței noastre – nu putem trece peste acest adevăr simplu: că singura justificare a unui gest este organicitatea lui. Inutil să reflectezi, inutil să critici, inutil să lauzi; un lucru, un om, o judecată, rezistă atât timp cât rămân alimentate de viața din jurul lor. Nu există decât o singură posibilitate de negație: depăşirea lor, înecarea vieții lor cu altă viață, mai vastă, mai densă, mai fertilă.

Astfel stând lucrurile, singura certitudine practică, de care ne putem folosi pentru articularea vieții noastre proprii, este următoarea: că *existența* trebuie să coincidă cu *creația;* că *a fi* trebuie să însemne o creație continuă, o neîntreruptă depăşire, o îmbogățire a vieții universale cu forme noi şi vii, cu gesturi noi şi fertile. *Suntem*, întrucât viața noastră este un organism – adică o structură bine articulată, în care se va circula fără obstacole, în care formele se împlinesc unele pe altele, în care a supraviețui înseamnă a te crea neîncetat pe tine. Aici nu există „superior" şi „interior"; nu se poate spune despre o formă că este mai bună decât alta. Tot ce se poate spune este că poate folosi de model, că poate folosi de metodă, că poate fi înțeleasă de mai multă lume, că valențele ei sunt mai mici sau mai mari, că realizează mai aproape de universalitate îndemnul inițial al vieții.

Singura justificare a unei existențe este viața din ea, intensitatea, fertilitatea, adâncimea ei. Bucuria, lumina, victoria, caritatea, depăşirea, continua depăşire, speranța – toate acestea sunt semne că viața gâlgâie acolo plină şi organizată. Apreciez un om, o gândire, o operă – după autenticitatea lor; adică după

gradul de apropiere de coincidența *existență = creație*.

■

Culturile sau civilizațiile nu stau niciodată, între ele, în raport de inferioritate sau superioritate. Este absurd să spui că civilizația austro-asiatică, de pildă, este inferioară civilizației indiene, iar aceasta inferioară civilizației mediteraneene. Fiecare are un *stil* aparte, şi noțiunea de „inferior" sau „superior" (ca şi aceea de „perfecțiune") trebuie aplicată *înăuntrul* acestui stil; ea poate avea un sens numai față de istoria acestei culturi, de formele vii şi moarte ale acestei civilizații.

Singurul criteriu de comparație al culturilor şi civilizațiilor este gradul lor de *universalitate;* unele culturi sunt pur locale, altele sunt (sau tind a fi) universale; adică, au o valabilitate mult mai ridicată. Evident, nu există cultură – cât ar fi ea de „primitivă" – care să nu poată fertiliza o altă cultură. Dar unele culturi (cea mediteraneană, cea indiană) au izbutit să-şi sublimeze stilul lor, tipul lor specific, în *metodă*. Şi metodele sunt, cel puțin temporar, universal aplicabile.

Asta nu înseamnă că o civilizație austro-asiatică este „inferioară" civilizației noastre. Sunt creatori care au făcut şcoală; alții, care au rămas izolați. Sunt familii de plante cu peste o mie de specii; altele, cu două sau trei specii.

■

Dintr-o scrisoare a lui Tomas Morus către fiică-sa Marquerite Roper, ilustra umanistă: „Nu trebuie să căutăm numai gloria în Litere, ci mai ales înțelepciunea care ne dă fericirea. Aceasta e şi părerea *filosofilor* celor mai luminați, piloții aceştia pricepuți însărcinați de providență să ne conducă pe marea furtunoasă a vieții..." (cit. *Emile Dermenghem*, „Thomas Morus et les utopistes de la Renaissance", p. 25).

Observați că „filosofii" la care se referă autorul *Utopiei* n-au nimic comun cu controversiştii timpurilor noastre. Acei oameni căutau în primul rând înțelepciunea, care dădea fericirea; nu fericirea mundană, se înțelege, ci o stare de echilibru, de lumină interioară şi consistență sufletească pe care anevoie o vom

întâlni în timpurile noastre. Filosofii de-acum au problematici, adică obstacole zvârlite unul după altul în calea realizării de sine, în calea trăirii. De la Kant încoace, de când filosofia a început să se confunde cu teoria cunoaşterii, sensul vechi al filosofiei (înțelepciune – fericire – echilibru interior – mântuire) a dispărut. De aceea vechea ecuație „filosofie = fericire" ni se pare acum ridicolă. Noi nu mai putem înțelege că, pe vremuri, se făcea filosofie pentru a atinge fericirea; nu înțelegem de ce, de pildă, filosofia era foarte mult asemănată cu erotica. Şi totuşi, între aceste două „funcțiuni" cei vechi găseau o foarte interesantă analogie; amândouă erau reale (nediletante, deci), amândouă căutau o fericire laică (în afara harului), amândouă dădeau un sens existenței – un sens creat dintr-o serie de experiențe.

Pentru noi modernii, care nu cunoaştem viața spirituală decât în cadrul unei problematici, în cadrul unei „căutări" dramatice (sau, mai precis, catastrofale) – este foarte greu să înțelegem analogia dintre filosofie şi confort spiritual.

Noi credem că confortul spiritual este o atitudine sceptică, ilustrată de un Renan sau Anatole France, uitând însă că, mult mai înainte de aceşti sceptici comozi, confortul spiritual era căutat şi trăit *real* de atâția filosofi.

Kant, instaurând primatul teoriei cunoaşterii în orice filosofie, a introdus o siccitate şi o asceză laică prin care filosofia se îndepărtează tot mai mult de confortul spiritual, de înțelepciune şi mântuire. Aşa se şi explică, de altfel, de ce orice spirit viu al timpului se simte dator să ia atitudine contra filosofiei ca atare. Marile creiere care au adus un aport real acestui continent modern, de la Nietsche la Heidegger (trecând prin filosofi de meserie ca Bergson, Max Scheller şi Chestov) – s-au manifestat de la începutul maturității lor contra filosofiei ca teorie a cunoaşterii. De altfel, de vreo optzeci de ani încoace, Europa şi gândirea europeană nu învață şi nu progresează decât prin asemenea oameni.

■

V-ați închipui că Montaigne a fost cel dintâi apologist al „primitivilor?" În *Essais* (liv. III, ch. VI) vorbeşte cu mult

entuziasm de naivitatea, curățenia sufletească şi omenia indienilor americani. Viciile europenilor şi morbul „civilizației" sunt cu multă artă puse față în față de virtuțile şi naturaleța amerindienilor. Şi „în ceea ce priveşte îndrăzneala şi curajul lor, fermitatea, constanța, hotărârea contra durerilor şi a foamei şi a morții", Montaigne nu ezită să le pună alături de marile pilde ale antichității.

Multă lume bănuia că simplitatea şi „natura" – ilustrate de apologia „primitivilor" – sunt noțiuni care aparțin secolului XVIII-lea. Iată însă, în plin Montaigne, aceste elemente de apologie. Numai că acest mare francez justifică înțelepciunea amerindienilor prin pildele greco-latine. Acordă acelor „naivi" o morală civică pe care Renaşterea o popularizase. Şi iată pe primitivi vorbind şi făptuind ca în „Viețile paralele" ale lui Plutarc.

Dar această îmbinare organică a lumii greco-romane cu exoticul noii geografii este tocmai caracteristica stilului baroc (analizat de Eugenio d'Ors). Şi atunci Montaigne, la o a doua lectură, apare ca cel dintâi teoretician al barocului – concluzie care ne încurcă puțin socotelile. Căci Montaigne era socotit ca cel dintâi dintre clasicii veacului nou. Iar dacă el se leagă – aşa cum trebuie să fie legat – de secolul al XVIII-lea, istoria gândirii europene capătă alt aspect.

În orice caz, pentru iubitorii lui Montaigne, recomand o lectură atentă a întregului acest capitol al VI-lea din cartea a III-a.

■

Îmi cade în mână o etimologie a cuvântului „problemă". O găsesc interesantă de comentat, pentru că în jurul acestui cuvânt şi a derivatelor lui („problematică") se poartă de câtva timp zgomotoase polemici.

Cuvântul grecesc *problema* derivă de la verbul *proballo* şi desemnează orice se interpune sau poate fi voluntar interpus în drumul nostru către scop. Obstacol, deci, dar şi apărare. Acesta era sensul lui organic, universal: punct obscur pus în urmă sau zvârlit în fața capacității noastre cognoscitive. Obstacol – sau apărare. De pildă, în tragedia lui Eschil, „Cei 7 în fața Tebei",

scutul celui de al cincilea erau numit *Kyklopón bómatos problema* adică „apărarea rotundă şi mobilă a trupului”. Eschil cunoştea cuvântul „problemă” într-un sens foarte direct, foarte realist. Este adevărat că, mai târziu, sensul de „apărare” s-a complicat.. Dar nu era mai puțin o „apărare”, sau un obstacol.

Acum, sensul matematic al cuvântului a întrecut cu mult şi a făcut să dispară din mintea modernilor sensul real al „problemei”. De unde cândva problema era o apărare a minții contra erorilor şi confuziilor, era un obstacol în calea aproximațiilor şi a semi-adevărurilor – acum ea este o complicație dramatică, creată de mintea noastră. Este ceva pe jumătate gratuit, şi inutil. O intruziune nebănuită a matematicii în viața spirituală.

■

Cu câtă melancolie se citesc lucrările de ştiință şi critică erudită mai vechi de 50 de ani. Cu cât sunt mai exacte, mai riguros ştiințifice, cu atât sunt mai melancolice. Îmi vine să cred câteodată că, din toată această grămadă de lucrări exacte, ştiințifice, *adevărate*, nu se alege nimic; şi nu se alege nimic cu cât sunt mai riguroase. O carte ştiințifică în care supraviețuiesc anumite neadevăruri de bază; anumite sentimentalisme structurale, o voință personală de a interpreta lumea sau istoria – are mai multe şanse să intereseze, peste 50 sau o sută de ani, decât o carte cinstită sau perfectă. În istorie, mai mult decât în literatură, o carte supraviețuieşte nu prin adevărurile ei – ci prin valoarea umană, personală, a autorului. Lucrarea voluminoasă a contelui Gobineau, *Sur l’inègalité des races humaines*, n-a fost niciodată o carte riguros ştiințifică acceptată de savanții specialişti, deşi dovedea o erudiție prodigioasă pentru vârsta autorului. Totuşi, această carte se mai citeşte şi astăzi, pentru ceea ce ascunde ea personal şi temperamental – nu pentru „adevărurile” ei. De la apariție şi până astăzi au apărut cel puțin cinci cărți de epocă, asupra aceluiaşi subiect, cinci cărți riguroase, ştiințifice, adevărate, obiective – care şi-au trăit traiul lor de 15–20 de ani, şi au sombrat apoi pentru totdeauna. Au fost înlocuite cu altele.

Cazul „Istoriei critice” a lui Hajdeu e identic. O carte plină de ipoteze fantastice, cu intuiții de geniu; care n-a fost acceptată de știință nici în anul care a apărut, nici în urmă. Şi totuşi se citeşte; pentru Hajdeu, nu pentru „adevărurile” care le cuprinde. „Adevărurile” acestea, atât de schimbătoare, atât de perfectibile încât ajung uluitor de relative, se găsesc la îndemâna oricui în ultimul manual, mai precis în ultima recenzie a ultimei ediții a acestui manual. Dacă eşti un cititor harnic şi te grăbeşti să sfârşeşti cartea într-o lună de zile – poți fi sigur că stăpâneşti „adevărurile” în chestiune timp de câteva luni, poate chiar un an.

Sunt unele cărți care necesită atât de îndelungă maturizare încât se învechesc şi sunt depăşite de știință înainte chiar de apariție. Cam astfel a fost cazul *Geticei* lui Vasile Pârvan, lucrare genială care se va citi pentru Pârvan, nu pentru adevărurile sale, adevăruri an după an tot mai îndoielnice.

Nu rezistă, şi în istorie, şi în știință, decât cărțile personale, cărțile care trasează autobiografia eruditului sau a savantului. *Orpheus*, manualul de istoria religiilor al lui Solomon Reinach, este o carte profund eronată, superstițioasă, personală; o apologie a toleranței, a libertății individuale; o teorie cu desăvârşire fantastică a originilor religiilor. Şi totuşi se citeşte şi astăzi. Pentru că e scrisă personal şi temperamental. Pentru că afirmă o atitudine, greşită, strâmtă – dar o atitudine. Ştiu zece manuale contemporane cu *Orpheus*, infinit superioare, care astăzi sunt deja învechite. Peste zece ani nu le va mai citi nimeni.

Istoria e o voluptate foarte înşelătoare şi o disciplină care nu-şi salvează niciodată pe cei mai riguroşi adepți. Istoria nu ajută să supraviețuiască decât pe acei care o fac, nu şi pe acei care o cercetează obiectiv. Cu cât eşti mai obiectiv, cu atât eşti mai trecător, mai muritor. Subiectivitatea, voința personală, elanul temperamental – numai acestea sunt păstrate în istorie. Obiectivitatea era recompensată, în serie lungă, numai în alte timpuri, când nu ajunsese „disciplină științifică”, nu erau mijloace de informație, nu existau biblioteci cu milioane de volume.

Un istoric poate fi citit, de către cei care vin pe urmă, numai dacă a adăugat ceva vieții, istoriei concrete şi numai dacă a avut

o personalitate vie, dacă a izbutit să violenteze lumea din jurul lui sau s-o refracte puternic prin cristalul personalității sale.

Pentru că viața a obținut înscăunarea criteriului „obiectivității" ca singurul criteriu pentru aflarea adevărului – se răzbună anihilând pe toți martirii rigurozității probe şi ştiințifice, păstrând în memoria ei vie numai pe marii subiectivi, pe oamenii care au tratat istoria şi ştiința paradoxal, fantastic, personal.

Este un ritm pe care ar trebui să-l studieze toți acei care vor să înțeleagă ceva din rostul istoriei în cultura contemporană.

■

În timpul nostru sunt foarte mulți oameni care cred că pătrund şi interpretează realitatea spirituală prin „expresii fericite". De pildă, spui că X este un pitagorician proteic, sau Y este un pascalian fără agonie – şi brodezi o pagină întreagă pe aceste „trouvailles" pur verbale; care de obicei n-au niciun sens, iar când au vreunul, nu merită nicio atenție.

Căci, să fim serioşi, ce importă dacă „Rubens este un privat-dozent fără auditori" sau dacă „Dostoievski este un iluminat cu pergamente"? Întrucât ne ajută să înțelegem opera lor aceste simple jocuri verbale, aceste calambururi care se pot repeta la infinit, în infinite variante, despre orice şi despre oricine? Asemenea „expresii fericite" care epatează pe burghezii spiritului sunt o tristă moştenire a romantismului. Se spunea atunci – cu câtă solemnitate, înțelegeți – că, de pildă, creştinismul este un astru mort, că Iuda este un ghețar topit în caritate, că omul este un fabulist fără subiecte, că femeia este o durere de cap, etc. Şi „biografii" de mâna a treia au reactualizat jocul acesta de-a expresiile ca să facă mai giganți, sau mai ermetici, sau mai fascinanți pe eroii a căror viață le-o povesteau. Ludwig, Zweig, Maurois – dar mai ales Zweig – au abuzat până la trivialitate de aceste expresii fericite. Şi ele circulă acum peste tot locul.

Nu se mai vorbeşte corect. Nu se mai scrie substanțial. Se vorbeşte şi se scrie prin expresii fericite, prin „interpretări" noi, alegorice, misterioase, metafizice. Ştiți cine a fost Victor Hugo? Un monstru geologic persecutat de libelule. Ştiți cine a fost Pascal? Închipuirea propriului său regret. Dar Goethe? Visul

codrilor germani care, transformați în celuloză, se răzbunau contra securii teutone şi a schismei lui Luther.

Există o superstiție naivă, foarte răspândită în tânăra publicistică românească, anume: că inventând un joc de cuvinte oarecare surprinzi *aspecte noi* ale realității. Am arătat cu alt prilej automatismul şi stupiditatea cu care se gândeşte „paradoxal": spui despre orice lucru, contrariul decât se spune. Pur şi simplu. Şi cu asta faci paradox, faci gândire adâncă, „originală". Dar boala aceasta mentală (căci, fără îndoială, este vorba de o maladie) a luat proporții şi mai mari. Din gândire „paradoxală" a ajuns gândire „profundă" şi „originală"; a ajuns gândirea expresiilor fericite. Care, mai e nevoie s-o spunem? se bucură de cel mai spontan succes de public. Este mediocritatea complicată, mediocritatea transfigurată, alambicată, majestuoasă. Căci, fireşte, se găsesc totdeauna o mie de proşti care să încrunte din sprâncene în fața unui asemenea text – d. p. omul este o eşarfă uitată într-un cuib de rândunici –, să-l mediteze profund, şi-apoi să exclame: „al dracului e ăsta!" Este flatată propria lor capacitate de reflexiune. Se face apel la imaginația lor, la puterea lor de abstractizare. Şi acest apel, această flatare, nu rămâne nerăsplătită. Al dracului!…

Asemenea „expresii fericite" sunt interesante numai când aparțin colectivității, când s-au născut din creşterea organică a limbii, aparțin argotului sau limbilor tehnice. Ele sunt atunci o manifestare spontană şi autentică a unor anumite păreri, a unor anumite judecăți la care ajung un grup de oameni. De pildă, ce frumoasă este expresia: „Omul e ca ou!!" Nu este nici proverb, nici folclor. Şi, totuşi, este cea mai crâncenă formulare a sentimentului de evanescență a existentei umane. Proverbul însuşi a fost la început o expresie fericită, dar câtă experiență colectivă înapoia lui, câtă precizie în imagini, cât fantastic acumulat. Nimeni nu poate face un proverb din capul lui. Şi nici nu poate colabora la creşterea unui argot dacă nu se integrează perfect în organicitatea acelei colectivități sau acelei bresle.

INVITAȚIE LA BĂRBĂȚIE

Cred că nu mai e nevoie să vorbim despre noi. Toată lumea ştie că trăim un ceas întristat şi deznădăjduit, că suntem lichele şi neputincioşi, că ne îneacă descompunerea, laşitatea şi cinismul. Unde întorci capul nu auzi decât strigăte, bârfeală, critică şi tânguire. Ne lamentăm fără niciun orgoliu, ne pierdem vremea plângând, ne risipim energia în critică, în negație, în argumente. Dacă un străin ar asculta spusele noastre – şi nu ne-ar cerceta şi viața – ar crede că suntem cea mai bătută de Dumnezeu țară, că ne aflăm în pragul unei catastrofe definitive, că totul e pierdut, şi pentru totdeauna. Suntem cu adevărat un popor fără orgoliul suferinței; sau, mai precis, am pierdut cu desăvârşire acest orgoliu.

În mijlocul acestei totale descompuneri, în mijlocul acestei mlaştini sociale în care trăim – un singur strigăt merită să fie strigat: bucuria, lauda, nădejdea profetică. Un singur gest merită să fie împlinit: gestul creației, gestul vieții care ştie să reia totul de la început, gestul furios al zidarului care durează în fiecare zi o temelie pe care destinul nopții o dărâmă. În mijlocul iadului contemporan, cu aburii săi descompuşi, cu luminile sale de cadaverică fosforescență, cu mizeriile sale umane, cu degringolada sa etică, cu haosul său spiritual – o singură tărie trebuie să-şi înalțe brațele: bărbăția, orgoliul suferinței, orgoliul mizeriei, orgoliul nădejdii deznădăjduite. Când totul în jurul tău putrezeşte, de ce să-ți fie teamă? Viața ta toată să ia totul de la început. Când totul îşi pierde sensul, totul ajunge neant şi zădărnicie, de ce să te plângi? Simpla ta *prezență vie* calcă sub picioare tot neantul lumii, toată zădărnicia creației. E adevărat, suntem proşti şi netrebnici, suntem mărunți şi păcătoşi, suntem incapabili, lichele, fleacuri, mediocri, tot ce vreți. În fața acestor adevăruri, aş vrea ca o duzină de tineri să poată striga: *Ei şi?!* Să-şi strige disprețul lor față de destin, față de întristatul ceas care ne-a fost ursit să-l trăim, față de mizera noastră condiție umană, față de tot ceea ce este mediocru, lamentabil şi inert în tradiția noastră europeană, creştinească şi românească. Să strige în fiecare zi, în fața oricui om, în fața oricărei întâmplări:

Ei şi? Ei şi? E adevărat tot ce spuneți, e adevărat tot ce se întâmplă, e adevărată şi limitarea noastră tragică, şi descompunerea noastră, şi evanescența actelor noastre. E adevărat, e adevărat, e adevărat! Şi totuşi să strigi: *Ei şi?* Atât timp cât sunt viu, cât am viața de partea mea, cât timp miracolul creației se află în trupul, în sângele, în spiritul meu – ce putere a întunericului mă poate înghiți, ce miraj al neantului mă poate fărâmița, ce haos este atât de mare ca să se poată măsura cu câtimea aceea incomensurabilă de viață care mi-a fost dată?

Nu, domnilor, tot ce putrezeşte în jurul nostru nu este făcut să ne deprime; dimpotrivă, este o invitație a vieții să-i imităm gestul ei inițial, creația; naşterea; renaşterea. Este o invitație la voie bună, la curaj, la faptă. Faptă care nu înseamnă efort exterior, ci chiar viața noastră, împlinirea ei, victorioasa ei creştere şi organicitate. Viața noastră – să ne fie fapta. Pe ea s-o luminăm, s-o înălțăm, s-o păstrăm inalterată în mijlocul atâtor forțe ale întunericului. Viața noastră întreagă este singurul răspuns peste care orice negație, orice critică, orice dinamită metafizică nu mai poate trece. Moartea nu există decât pentru cei care o acceptă. Înfrângerea nu există decât pentru acel care nu se reîntoarce în luptă. Totul se poate distruge, totul se poate preface în pulbere, totul trece – în afară de gestul vieții. Şi acest gest îl avem în noi, existența noastră este o justificare a lui.

Mi se pare atât de absurde obiecțiile pe care le întâlnesc de la o vreme în calea mea; atât de absurde şi de ineficace. Unul îmi spune: Românii sunt atenuați şi mediocri. Poate e adevărat. Ei şi ce dacă e adevărat? Asta e un motiv mai mult să fim îndârjiți în suferința şi în creația noastră… Să strigăm mai tare bucuria noastră că suntem români. Să avem *certitudinea* că prin curajul gestului nostru vom depăşi modelele de perfecțiune europeană sau asiatică pe care anumiți tineri tobă de carte ni le aduc mereu înainte.

Altul îmi spune: trăim un ceas tragic, un ceas care anulează orice încercare de creație, orice avânt spiritual. Ei şi ce dovedeşte asta? Cu cât e mai tragic ceasul, mai vitreg, mai întunecat – cu atât trebuie să ne îndârjim în nădejde, în muncă, în bărbăție. Sunt alte popoare care suferă mai mult ca noi. Sunt alți oameni

care au experimentat un tragic mult mai hain ca noi. Cred că Prometeu, Oedip, Antigona, Fedra – au suferit un iad interior de o mie de ori mai crâncen ca al nostru. Şi dacă s-au dat bătuţi, au făcut-o pentru că nu cunoşteau nădejdea. Dar noi care cunoaştem şi viaţa şi nădejdea, noi care verificăm zilnic deznădejdea noastră prin nădejde – mai avem noi dreptul să ne plângem, să criticăm, să ne resemnăm?

Toate acestea dovedesc lipsă de bărbăţie. Îţi vine să-ţi iei lumea în cap când vezi oameni deştepţi disperând de condiţia noastră umană şi socială, şi lamentându-se în cele patru colţuri ale văzduhului că suferă, că totul e neant, că totul e zădărnicie. Toate acestea sunt fleacuri. Toate acestea nu dovedesc nimic. Poţi să strigi o mie de ani că viaţa e zădarnică – ea nu va înceta o clipă să crească, să năvălească pretutindeni, să-şi strige pretutindeni victoria. Orice critică e inutilă, orice negaţie e ineficace în faţa vieţii. Viaţa care *poate* totul – în pofida oricărui haos sau oricărei catastrofe. Ar putea să se zguduie pământul, şi tot n-ar însemna nimic. Dacă aş fi ultimul om, aş striga încă o dată „EI ŞI?" în faţa oricărui cataclism. Ce poate face moartea împotriva miracolului existenţei noastre vii?…

Dar lucrurile acestea simple nu vrea nimeni să le ia în seamă. Este o panică a disperării, o manie colectivă în faţa răului, o histerie în faţa efemerului, o frică sugestionată în faţa neantului. Toţi oamenii aceştia privesc cu patimă întunericul, haosul. Le e frică de lumină, pentru că lumina înseamnă absurda rezistenţă împotriva oricărei eventualităţi, înseamnă continuă depăşire, continuă viaţă. E mult mai confortabil întunericul şi negaţia. E mult mai puţin responsabil. E mult mai puţin curajos să disperi, decât să nădăjduieşti împotriva oricărei evidenţe şi a oricărei nădejdi.

Haide, domnilor, mai domol cu tânguirile, mai domol cu disperarea. Căutaţi înlăuntrul fiinţei dumneavoastră acel crâmpei de nebunie şi de faptă, aduceţi la lumină acel ridicol EI ŞI? şi zvârliţi-l bărbăteşte în mijlocul descompunerii generale. Există atâta moarte în jurul meu încât nici nu ştiu cum să-mi comprim sălbatica bucurie că din toate aceste cadavre va creşte mâine o altă lume.

CUPRINSUL

O PREFAȚĂ PROPRIU ZISĂ 4
INVITAȚIE LA RIDICOL..... 15
DESPRE DESTINUL ÎNȚELEGERII..... 19
DESPRE ADEVĂRURILE GĂSITE LA ÎNTÂMPLARE..... 23
DESPRE UN ASPECT AL ETERNITĂȚII 27
DESPRE STIMULARE..... 30
PIERDEȚI-VĂ TIMPUL 33
LA VIDA ES SUEÑO! 37
DESPRE NUMAI ZECE OAMENI 41
DESPRE O ANUMITĂ EXPERIENȚĂ..... 44
DESPRE ENTUZIASM ŞI ALTCEVA..... 48
DESPRE SPECIILE GÂNDIRII 52
DESPRE FERICIREA CONCRETĂ 56
DESPRE UN ANUMIT SENTIMENT AL MORȚII..... 60
DESPRE MIRACOL ŞI ÎNTÂMPLARE..... 63
DESPRE SCRIS ŞI SCRIITORI 66
DESPRE OAMENI ŞI ROMAN 69
DESPRE MOARTE ŞI ISTORIE LITERARĂ..... 72
PUNCTE DE VEDERE 75
MODA BĂRBĂTEASCĂ..... 78
APOLOGIE PENTRU DECOR 81
SEX 85
ROMANUL POLIȚIST 89
DESPRE ANUMIȚI CELIBATARI..... 93
DESPRE FEMEILE SUPERIOARE 96
DESPRE BĂRBAȚII SUPERIORI..... 99
DESPRE SINCERITATE ŞI PRIETENIE..... 103
DESPRE TINEREȚE ŞI BĂTRÂNEȚE..... 107
MENTALITATEA FRANCMASONICĂ..... 111
ORIGINALITATE ŞI AUTENTICITATE 115
JUSTIFICAREA BUCURIEI 118
EXERCIȚII SPIRITUALE..... 123
A NU MAI FI ROMÂN! 127
GLOSSE PENTRU OMUL NOU..... 132
CINCI SCRISORI CĂTRE UN PROVINCIAL 136

Ceasul tinerilor? 136
De ce faci filosofie? 139
Simple presupuneri 143
Moment nespiritual 146
A face… 149
FRAGMENTE 153
INVITAȚIE LA BĂRBĂȚIE 191